
VELUWE SAGENLAND

Folkloristische reis door
een Veluws verleden

Björn Broekert

Veluwe Sagenland

Folkloristische reis door een Veluws verleden

Auteur: B. Broekert
Studentnummer: 000006221
E-mailadres: bjorn.broekert@hvhl.nl

Stagerapportage

Opleiding: **maart 2021**
Bos- en Natuurbeheer
Onderwijsinstelling: Van Hall Larenstein University of Applied Sciences
Opdrachtgever: Veluwe-op-1 / Lectoraat Duurzaam Landschap
Begeleider: F. Rurup
Opleidingsinterne begeleider: M. Steeghs

Illustraties: Marieke van Zwoll
marieketheodora@gmail.com

Transcripties interviews beschikbaar op aanvraag.

Als het idee dat een kind heeft van de natuur al zo beladen kan zijn met ingewikkelde herinneringen, mythen en betekenissen, hoe gecompliceerd moet dan het raamwerk wel niet zijn waardoor onze volwassen ogen het landschap bezien? Want hoewel we gewend zijn de natuur en de menselijke waarneming in twee werelden te verdelen, zijn ze in feite ondeelbaar. Voordat landschap ooit een ontspanning voor de zintuigen kan zijn, is het een werk van de geest. Het decor is evenzeer opgebouwd uit lagen van geheugen als uit lagen rots.

Simon Schama in *Landschap en herinnering*, 1995

Voorwoord

Voor u ligt de rapportage die is opgesteld in opdracht van netwerkorganisatie Veluwe-op-1, gedelegeerd door het Lectoraat Duurzaam Landschap op Van Hall Larenstein in Velp. Het feit dat ik relatief vrij onderzoek heb mogen verrichten naar iets wat vanaf het begin mijn aandacht trok en voor de ruimtelijke sector onder relatief onontgonnen gebied valt, heb ik ervaren als een voorrecht. Er schuilen zó veel verhalen in het landschap en de talrijke momenten waarin ik overweldigd werd door de onzichtbare gelaagdheid van plekken, waren hoogtepunten tijdens mijn stage. Het communiceren over deze gelaagdheid kan het 'plekgevoel' en belevingspotentie van plekken versterken, dienend als verschafter van zowel draagvlak als kansen voor recreatieve ontwikkeling.

Ik hoop dat u, de lezer, deze verwondering op dezelfde manier mag ervaren, en u zich wellicht zelfs uitgelokt voelt zélf op onderzoek uit te gaan naar verhalen uit uw eigen omgeving – u zult zich werkelijk verbazen over hoeveel er te vertellen valt.

Stagelopen binnen een netwerkorganisatie in een tijd waarin fysieke samenkomsten onmogelijk zijn, was mentaal en praktisch vaak uitdagend. Dit had ik niet tot een goed einde kunnen brengen zonder de hulp van mijn stagebegeleider Freek Rurup, evenals de altijd weer tot relativering en reflectie aanzettende gesprekken met mijn begeleidend docent Michaël Steeghs. Derk Stobbelaar wil ik hartelijk bedanken voor zijn nuttige bijdragen, suggesties en motiverende overtuiging dat hetgeen dat ik aan het onderzoeken was van waarde is.

Ik wil alle Veluwe-op-1-betrokkenen – Visit Veluwe, het VeluweTeam, de regioarcheologen en met name Marcel van het Routebureau - bedanken voor hun tijd en waardevolle inbreng tijdens de interviews, belgesprekken en het mailcontact. Ditzelfde geldt voor Mieke Conijn van Kunstenlab, Rob Wolfs van Trage Tochten, Judith Schuyf en Roos van Doorn.

Marijn F. bedank ik voor zijn waardevolle kritiek en altijd weer geestprikkelend gesprekspartnerschap. Mijn geliefde Marieke bedank ik voor haar prachtige illustraties, inspiratie en feedback, maar vooral ook voor het verduren van de momenten waarin het onderzoek mij tot op het randje van de waanzin wist te drijven (en hoe ze mij daar vervolgens weer vandaan wist te sleuren).

Tot slot gaat mijn innige dank uit naar alle volksverhalenverzamelaars, dood en levend, die de talloze Nederlandse volksverhalen voor de vergetelheid hebben behoed – een prestatie die zij belangeloos en ijverig hebben volbracht en waarmee zij dit unieke immateriële erfgoed voor komende generaties hebben weten te bestendigen. Een onderscheiding waardig, wat mij betreft.

Ik wens u, de lezer, veel leesplezier toe.

Björn Broekert
Velp, 2021

Referaat

Uit de Veluwe zijn talrijke sagen afkomstig. Om binnen het Veluwe-op-1-belevingsgebied Veluws Verleden vorm te geven aan de beleving van deze sagen heeft er een onderzoek plaatsgevonden naar de mogelijkheden voor een sagenroute. Dit onderzoek vond plaats binnen het kader van een stage, gelopen door een student Bos- en Natuurbeheer op Van Hall Larenstein te Velp met Veluwe-op-1 als opdrachtgever. De eerste stap was een onderzoek naar plaatsgebonden sagen in het onderzoeksgebied, bestaande uit de gemeenten Apeldoorn, Ermelo, Epe, Putten en Nunspeet. Dit resulteerde in een verzameling van 83 volksverhalen. Hierna zijn er doormiddel van interviews criteria verzameld voor het verloop en de locatie van de route. Beoordeling van locaties en mogelijke routescenario's door de onderzoeker, gevolgd door een focusgroep met belanghebbenden leidde uiteindelijk tot één fietsroute van circa 50 kilometer waarbij 10 sagen worden gepasseerd. Tenslotte wordt nog aandacht besteed aan de beleving en overdracht van deze sagen.

Samenvatting

Introductie

Veluwe-op-1-belevingsgebied Veluws Verleden onderscheidt zich in de aanwezigheid van restanten van de Veluwse occupatiegeschiedenis. Nergens in Nederland zijn de neolithische grafheuvels – sporen van de eerste mensen die het landschap zichtbaar zijn gaan beïnvloeden – zo talrijk en geconcentreerd terug te vinden. Het betreft hier uniek erfgoed, boordevol onontgonnen recreatieve potentie. Zodoende zijn er voor dit gebied concepten in de maak om de beleefbaarheid van de grafheuvels en andere relictten die het verhaal van de eerste en latere bewoners van de Veluwe vertellen, te ontsluiten. Deze concepten worden uiteindelijk ondergebracht in ofwel een erfgoedcentrum, ofwel een netwerk van erfgoedhotspots – losse bladzijden die samen te lezen zijn als het boeiende verhaal van de eerste Veluwenaren. De Veluwse sagen zijn in dit verhaal niet weg te denken. In het kader van het verleden van de Veluwe überhaupt vormen deze verhalen een doorkijkluikje naar de tijdsgeest en het volksgeloof van de vroegere plattelandsbewoners van de Veluwe. Maar ook houden deze sagen een verband met de vele grafheuvels die de Veluwe rijk is.

Om handen en voeten te geven aan hoe deze sagen als recreatief beleevingsconcept ontsloten kunnen worden in relatie tot Veluws Verleden heeft een student Bos- en Natuurbeheer op Van Hall Larenstein te Velp, onderzoek verricht naar de mogelijkheden voor een op sagen gebaseerde beleevingsroute.

De sage en de grafheuvel

Verband tussen sagen en de neolithische grafheuvels kan als volgt worden geïnterpreteerd. In het voorchristelijke heidense geloofssysteem was er sprake van een “bezield” landschap. Bepaalde plekken in dit landschap hadden een speciale, sacrale rol. Bronnen, bomen, waterpartijen et cetera werden als cultusplek of tempel ingericht en het landschap zou worden bewoond door bovennatuurlijke wezens, zeer waarschijnlijk in de vorm van een soort voorouderlijke entiteiten. Wat er zich in de natuur afspeelde werd gezien als wat deze voorouders met de bewoners van het landschap voorhadden. Voorspoed en gezondheid konden positief worden beïnvloed door offers te brengen.

De herinnering aan wie het destijds nog woeste landschap ooit had bewoond bleef ook na de kerstening stand houden. U kunt zich misschien wel voorstellen: die grafheuvels waren al die tijd nog zichtbaar en de wetenschap dat deze landschapselementen iets met de dood en voorouders te maken had riep angst op, maar ook eerbied. De kerk deed er dan ook alles aan om mensen hier weg te houden. Dit was een goddeloos landschap, ver van het veilige kerkelijke centrum en middenin de infertiele ongereptheid, waar de resten van het heidendom nog zichtbaar te bespeuren waren. Hier liep je struikrovers tegen het lijf, maar bovendien kon het er ook gruwelijk spoken... Verhalen ontstaan. Griezellige verhalen over witte wieven, aardmannetjes en pinkende lichtjes die je het moeras in lokken. Zijn dit vervormingen van de bovennatuurlijke wezens die zich volgens de voorchristelijke bewoners in het landschap ophielden – een daadwerkelijke “landschapsherinnering” aan het heidense geloof? Of zijn het niet meer dan hersenschimmen van mensen die iets te lang door het onmetelijke heidelandschap doolden en in de schemering van alles meenden te zien?

Duidelijk is in elk geval dat het Veluwse landschap al sinds jaar en dag tot de verbeelding spreekt en vruchtbare grond was voor een rijke vertelcultuur. Lange donkere winterse avonden werden verzacht door spannende verhalen bij knisperend haardvuur. Tegen de 19^e

eeuw begonnen de actoren die in sagen een rol spelen – en volksgeloof in het algemeen – ook in de verste uithoeken van de woeste gronden geleidelijk uit te sterven, althans als zijnde een geleefde werkelijkheid. De verhalen bleven echter nog lang circuleren en van de 19^e tot midden 20^e eeuw werden veel hiervan opgetekend door volksverhalenverzamelaars.

Sagenonderzoek

Het resultaat van dit ijverige verzamelwerk was de ingang voor het eerste deel van het onderzoek. Hierin werd uitgezocht welke plaatsgebonden sagen terug te linken zijn naar de begrenzing van de gemeenten die tot nu toe aan zijn gehaakt bij het Veluws Verleden-project: Apeldoorn, Ermelo, Epe, Putten en Nunspeet. In een totaliteit van zeventien sagenbundels zijn 83 sagen opgespoord die op de een of andere manier aan plekken binnen deze gemeenten gebonden zijn. 56 hiervan zijn toe te kennen aan een specifieke plek. Dat wil zeggen: een landvorm, een veldje, een gebouw et cetera. De overige 27 zijn ook plaatsspecifiek, maar in een breder geografisch kader; denk aan een bosgebied of een dorp. Het onderzoek beperkte zich niet tot sagen die te maken hebben met grafheuvels of andere markante plekken in het landschap. Zo zijn er ook verhalen over dorpsheksen boven komen drijven, verplaatste kerken, verborgen schatten en zelfs een zeemeerminsage uit de tijd dat de westzijde van Gelderland aan de Zuiderzee lag.

Locatie- en routeonderzoek

Om vanuit deze plaatsgebonden verhalen tot een fiets- en/of wandelroute te komen zijn er interviews afgenomen. Deze hadden als doel het verzamelen van criteria waar een start- en eindlocatie voor een route aan zou moeten voldoen, evenals het verloop van een wandel- of fietsroute. Wat locaties betreft werd voortgeborduurd op het eerder door Larenstein-studenten verrichte onderzoek met betrekking tot de locatie voor een Veluws Verleden-erfgoedcentrum. Dit betrof de locaties Oud Groevenbeek, Orderbos, Speuld en het Uddelermeer. Tijdens de interviews kwamen landgoed Schovenhorst en Boshuis Drie nog naar voren als potente startlocaties. Zodoende werden deze twee locaties aan de lijst toegevoegd. Aan de hand van deze verzamelde criteria werden de locaties door de student geanalyseerd en tegen elkaar opgewogen. Locaties Uddelermeer, Schovenhorst kwamen hierin als startlocatie voor fietsroutes het beste uit de verf. Voor wandelroutes kwam hier Boshuis Drie bij.

Vervolgens werden aan de hand van de verzamende route-ontwerpcriteria alle mogelijke opties verkend voor wandel- en fietsroutes vanuit deze drie locaties. Bij wandelroutes gebeurde dit aan de hand van de gestelde criteria voor routelengte, en de mogelijkheid om binnen deze lengte verhaallocaties te passeren. Gebruik maken van het wandelroutenetwerk was hier leidend.

Omdat fietsroutes een groter areaal bestrijken werd hier een andere methode toegepast. Vanuit de observatie dat een aantal sagen in het onderzoeksgebied zich concentreren in de vorm van clusters, werden deze “sagenclusters” als sturende bakens benaderd die op meerdere manieren met elkaar verbonden kunnen worden. Dit leverde vijf onuitgewerkte concepten op van routes die binnen het lengtecriterium en het fietsroutenetwerk een tal van deze clusters doorkruisten. Voor deze vijf concepten werd vervolgens een ontwerpmethodiek toegepast waarbij er voor elk fietsrouteknooppunt werd gekeken hoe deze het meest optimaal criteriavolgend op het vorige knooppunt aan zou sluiten.

Zo werden deze vijf concepten concrete routes, waarbij er voor elk van deze routes een aantal knelpunten en kwaliteiten werd geconstateerd. Aan de hand van een focusgroep waarbij diverse

Veluwe-op-1-betrokkenen en -belanghebbenden aanwezig waren werd het gewicht van deze knelpunten en kwaliteiten getoetst, om van daaruit te kunnen concluderen welke van deze routes het meest geschikt bleek en uitgewerkt diende te worden.

Beleving en overdracht

Vervolgens is er gekeken naar hoe de sagen bij de recreant over kunnen worden gebracht. Waar moet een verhaal aan voldoen om deze optimaal te laten landen bij een bezoeker? Criteria voor storytelling en praktijkvoorbeelden van verhaalbeleving (omtrent landschap en geschiedenis) zijn opgehaald door middel van het afnemen van interviews. De resultaten van deze interviews waren hierna een uitgangspunt voor het verrichten van aanvullend literatuuronderzoek. Deze onderzoeksresultaten gaven uiteindelijk een beeld van welke sagen geschikt zijn om uit te lichten en op welke manier dit dient te gebeuren. Praktijkvoorbeelden gaven inzicht in de mogelijkheden voor multimediale uiting van verhalen (betreffende wisselwerkingen tussen landschap en menselijke geschiedenis), zowel digitaal als fysiek. Tenslotte zijn alle ondernemingen die op of aan de route liggen in kaart gebracht. Vijf typen ondernemingen worden hierin onderscheiden: culturele ondernemers, vakantieparken en campings, hotels, eet- en drinkgelegenheden en plekken waar fietsen gehuurd kunnen worden. Deze keuze voor deze typering is uit de interviews en de focusgroep voort komen vloeien.

Conclusie

Een wandelroute vanuit één van de gedestilleerde locaties die aan de verzamelde criteria voldeed in combinatie met het passeren van verhaallocaties is niet mogelijk gebleken. De “winnende” sagen-fietsroute is er een van circa 50 kilometer lang. Te vertrekken valt vanuit landgoed Schovenhorst, maar ook het Uddelermeer is mogelijk. De landschappelijk gevarieerde route passeert tien verhalen, gebonden aan locaties in het landschap:

- De dansende bomen van het Speulderbos
- Het verzonken klooster van het Solsche Gat
- Verbrande Berend
- De zwarte vrouw van Staverden
- De Hooge Duvel
- Het Ruitergat
- Van de Aardmansberg en de Echoput
- Het ontstaan van het Uddeler- en Bleeke Meer
- De begrafenis van de majoor
- De ruiter zonder hoofd van het Huinerveld

De dorpen Elspeet en Garderen worden doorkruist en daarmee diens ondernemingen gepasseerd.

Beleving en overdracht

De conclusie voor beleving en overdracht heeft een plek gekregen in de vorm van een inspiratiedocument. Rijkelijk ondersteund door beeldmateriaal wordt ingegaan op vijf pijlers: *‘ode aan de huivering’* (angst als persoonlijke relevantie), *‘de gelaagde verbeelding’* (wat zeggen sagen ons over wereldbeelden uit het verleden, in relatie tot het heden?), *‘het Veluwemassief als Efteling’* (de Veluwe sagen als samenhangend belevingsconcept), *‘kunst als communicatiemiddel’* (kunstzinnige manifestaties – ruimtelijke kunst, podcast, et cetera – als multisensorische verhaalbeleving) en *‘museale ervaring en inpassing op bezoekerscentrum’*.

Discussie en aanbeveling

De keuze om vanuit de vier locaties te werken die door de voorgaande Larenstein-studenten waren geselecteerd is al vrij snel onlogisch gebleken. De vraag of er überhaupt één groot erfgoed/grafheuvelcentrum moet gaan komen staat nog open, laat staan dat deze locaties op heel andere criteria zijn geselecteerd dan die bij een fiets- of wandelroute zouden gelden. Logischer zou zijn geweest te werken vanuit de ontvangstlocaties van het Veluws Routebureau. Uiteindelijk is er dan ook, door selectie aan de hand van criteria, gekozen voor een locatie die zeer waarschijnlijk als zo'n ontvangstlocatie (Veluwetransferium) ingericht zal gaan worden, geoptimaliseerd als startpunt voor fietsrecreatie. Zodoende was hier uiteindelijk slechts sprake van een onderzoekstechnische onhandigheid.

Het onderdeel beleving en overdracht met al haar aspecten (storytelling, ondernemerschap et cetera) is in het onderzoek ietwat summier uitgewerkt. Dit valt te wijten aan het kader en beschikbare tijd (het sagenonderzoek en het ontwerpen van de route eisten veel tijd op) en het gebrek aan nodige expertise (de student heeft een natuur/landschapsbelevingsachtergrond en geen storytelling/productontwikkelingsachtergrond). Bovendien viel de route en het sagenconcept niet in het beschikbare tijdsbestek voldoende te concretiseren om contact op te kunnen nemen met lokaal ondernemerschap. Derhalve luidt de aanbeveling: benader de in het rapport gestelde conclusies omtrent beleving als open handreikingen om te kijken naar de mogelijkheden binnen het sagenthema en de route, zet mensen met storytelling-talent *on the case* om de overdracht sterk en meeslepend te maken.

Inhoud

Voorwoord	4
Referaat	5
Samenvatting	6
Inhoud	11
Verklarende woordenlijst	14
1. Inleiding	15
1.1 Aanleiding	15
1.1.1 De opdrachtgever	16
1.1.2 Opgave	17
1.1.3 Doelstelling	17
1.1.4. Beoogd eindproduct	17
1.2 Kader en context	18
1.2.1 Kernwaarden	18
1.2.3 Locatie	19
1.2.4 Grote Groepsbijeenkomsten	20
1.2.5 Recreatiezonering	21
1.1 Leeswijzer	22
1.3 Onderzoeksopzet	23
1.3.1 Methodiek	23
1.4 Maatschappelijke relevantie	28
1.4.1 Verlies aan verleden	28
1.4.2 De menselijke maat	28
1.4.3 Sense of place.....	29
1.4.4 Tot slot	31
2. Sagen	32
2.1 De sage in tijd en ruimte: relevantie voor de opdrachtgever	32
2.1.1 De dageraad	32
2.1.2 Het nieuwe geloof en de demonisering van het sacrale landschap	34
2.1.3 Volksgeloof; bijgeloof; verzonnen verleden	35
2.1.4 Romantiek, identiteit en ‘invented tradition’	39
2.1.5 Conclusie: de sage vandaag	41
2.2 Sagenonderzoek	42
2.2.1 Resultaten sagenonderzoek	42
2.2.2 Geografische koppeling	45

3.1 Interviews	48
3.1.1 Startlocaties	48
3.1.2 Routeverloop	50
3.1.3 Tussenconclusie: interviews locatie en routeverloop	52
3.1.4 Criteria ontvangstlocatie en routeverloop	54
3.2 Eigen analyse	55
3.2.1 Ontvangstlocaties	55
3.2.2 Tussenconclusie: locatieanalyse	63
3.2.3 Routeverloop	65
3.2.4 Tussenconclusie: analyse routeverloop	74
3.3 Focusgroep	76
3.3.1 Onderzoeksresultaten focusgroep	76
3.3.1 Tussenconclusie: focusgroep	79
3.4 Route: vonnis	81
4. Overdracht en beleving	83
4.1 Interviews	83
4.1.1 Overdracht	83
4.1.2 Media van overdracht	84
4.1.3 Ondernemerschap	89
4.1.4 Tussenconclusie: interviews beleving	91
4.2 Desk research	93
4.2.1 Overdracht	93
4.2.2 Media van overdracht	94
4.2.3 Ondernemerschap	94
4.2.4 Conclusie desk research	95
5. Conclusie	96
5.1 Sagenroute Veluws Verleden	96
5.2 Inspiratie- en aanbevelingsdocument beleving en overdracht	121
6. Discussie	133
7. Bibliografie	135
8. Bijlagen	143
8.1 Bijlage A: sagenlijst Veluws Verleden	144
8.2 Bijlage B: sagenkaart Veluws Verleden	152
8.3 Bijlage C: onderwerpenkaart Veluws Verleden	153
8.4 Bijlage D: overzichtskaart ontvangstlocaties	154
8.5 Bijlage E: overzichtskaart wandelnetwerk Ermelo en Putten	155

8.6 Bijlage Fa: netwerkvolgende route Boshuis Drie/Speulderbos	156
8.7 Bijlage Fb: routevoorstel Boshuis Drie/Speulderbos	157
8.8 Bijlage G: routemogelijkheid Schovenhorst	158
8.9 Bijlage H: overzichtskaart Veluws fietsnetwerk	159
8.10 Bijlage I: overzichtskaart sagenclusters	160
8.11 Bijlage J: combinatiekaart Veluws fietsnetwerk en sagenclusters	161
8.12 Bijlage K: knooppuntenanalyse route 1	162
8.13 Bijlage L: knooppuntenanalyse route 2	170
8.14 Bijlage M: knooppuntenanalyse route 3	176
8.15 Bijlage N: knooppuntenanalyse route 4	181
8.16 Bijlage O: knooppuntenanalyse route 5	188
8.17 Bijlage P: vragenlijst focusgroep	195
8.18 Bijlage Q: samenvattende tabel antwoorden focusgroep	196
8.19 Bijlage R: sagenlijst gemeente Barneveld (omgeving Garderen)	198
8.20 Bijlage S: overzicht sagen gemeente Barneveld met route	199
8.21 Bijlage T: lijst gepasseerd ondernemerschap	200
8.22 Bijlage U: overzichtskaart ondernemerschap	202
8.21 Bijlage V: fotografisch overzicht sagenroute	203
9. Eindnoten	211

Verklarende woordenlijst

Enkele begrippen die later in het onderzoek vaker voorkomen behoeven enige verklaring. Onderstaande lijst dient als verschafter van een eenduidige definitie van deze termen.

Sage en volksverhaal

Het volksverhaal omspannt een vrij brede categorie aan vertelsels. In zuivere zin is elk verhaal dat voor langere of kortere tijd tussen groepen mensen (via de mondelinge overlevering) circuleert een volksverhaal. Daarbij maakt het niet uit hoe oud het is of waar het vandaan komt. Onder volksverhalen vallen onder andere het broodjeaapverhaal (ofwel stadslegende, kent oude varianten maar is meestal van recentere oorsprong), moppen, mythen (in Nederland niet overgeleverd), sprookjes (nooit plaats- of tijdgebonden, “er was eens...”), legenden (verhalen met een heilige als onderwerp) en de sage (plaats- en tijdgebonden met historische kern) (KNAW/Meertens Instituut, 2020).

Heidenen

Containerbegrip voor alle niet-Christelijke polytheïstische godsdiensten. Ook het Romeinse godsdienstige pantheon valt hier bijvoorbeeld onder. In deze rapportage wordt het begrip voor het gemak gebruikt voor het voorchristelijke geloofssysteem waar in Nederland al sprake van was vóór de komst van de Romeinen, en wat zich gaat ontwikkelen in Germaanse stammen. Jan de Vries geeft in het Etymologisch Woordenboek de volgende definitie: algemeen Germaans woord, van ‘heide’ afgeleid. In het Gotisch kent men al *haithnô*: ‘heidense vrouw’. Het woord zou dus eigenlijk betekenen ‘de heidebewoner’, dus ‘de barbaar’, ‘nog niet bekeerde’. Dit strookt met het Engelse ‘pagan’, wat van het Latijnse ‘paganus’ komt; hetgeen plattelandsbewoner betekent (De Vries & De Tollenaere, 2002).

Ontvangstlocatie

Locatie waar de recreant parkeert of arriveert om aan een buitenactiviteit te beginnen – wandelen, fietsen, ruiters, mountainbiken.

Point of interest

In dit geval betekent ‘point of interest’ een verhaallocatie. Dit kan in combinatie met andere functies (horeca bijvoorbeeld), maar in essentie is dit een punt waar een verhaal beleefd kan worden.

1. Inleiding

Ik zwerf langs 't Veluws beekje
De stille bossen door
Een kabb'len en een bruisen
Treft daar mijn luist'rend oor:
't Is maanlicht en langs d' oevers
De nachtwind zachtjes suist
'k Zie nimf en elf er dansen,
Terwijl 't geboomte ruist. (...)

J.L. de Boer in 'Noord-Veluws vertellingen en geheimenissen'

Het bovenstaande versje, afkomstig uit een sagenbundel uit 1954, toont een voorbeeld van de mythische gedaante als middel voor de bezieling van het Veluwse landschap. Een romantisch natuurbeeld – speelse en sprookjesachtige fantasieën die de behoefte beantwoorden aan een opvulling van de gapende plekken die de rationalisering van de fysieke ruimte achter heeft gelaten. Dit beeld van de sage is vrij typerend voor de tijd waarin dit stukje rijm geschreven is. Volksverhalen als deze maken op dat punt voor de meeste mensen geen deel meer uit van de geleefde werkelijkheid. Zij hebben zich (of beter gezegd: zij zijn door een voortdurend veranderende samenleving) gereduceerd van volksgeloof naar bijgeloof; naar tenslotte een verzonnen verleden – gemakkelijke verhalen voor bij het haardvuur, of een eenzame slentertocht door een dromerig Veluws landschap. Het vergt weinig verbeeldingskracht om voor te stellen dat dit versje is voortgekomen uit het laatstgenoemde.

Van het hierboven beschreven perspectief op de sage is echter niet altijd al sprake geweest. De figuren die in volksverhalen de hoofdrol spelen – elven, witte wieven, aardmannen, et cetera – komen niet uit de spreekwoordelijke hemel vallen, maar kunnen worden gezien als mistige flarden van het neolithische landschapsgeheugen; de laatste draden continuïteit die ons met onze heidense voorvaders verbinden. Deze continuïteit is in het verleden zeer overdreven geïnterpreteerd en geromantiseerd door zowel menig volkskundige als archeoloog en moet niet te letterlijk worden genomen (Meder & Hendriks, 2005). Het valt echter wel aan te nemen dat de eerdergenoemde mythische verschijningen ooit golden als wat er over was gebleven van oude voorchristelijke bosgoden, door de kerstening verdrongen tot de periferie van de agrarische gemeenschap: de woeste gronden, daar waar zich de grafheuvels bevonden – heidense restanten van een Veluws verleden in een nog te onderwerpen landschap (Lemaire, 1970; Schuyf, 1999; Zwart, 2011).

1.1 Aanleiding

Deze desbetreffende restanten zijn de erfgoedkundige juwelen die netwerkorganisatie Veluwe-op-1 in het belevingsgebied *Veluws Verleden* in de 'spotlight' tracht te zetten. Het concept van deze belevingsgebieden is onder andere ontwikkeld omwille van recreatiezonering en het voor het voetlicht brengen van de "onontdekte" Veluwe – of in elk geval, aspecten van de Veluwe met onontgonnen recreatieve, educatieve en daaruit voortvloeiende economische potentie.

Om deze ambitie te voorzien van een serie omlijstingen is er door een externe partij gezocht naar het onderscheidend DNA van verschillende streken binnen het Veluwemassief: elf belevingsgebieden zagen het daglicht. Zo is er de Industriële Veluwe, broei- en bruisgrond voor

de vroegere papier- en ijzerindustrie; of de Koninklijke Veluwe, de royale zegel op het Veluwse land.

Belevingsgebied Veluws Verleden excelleert in de aanwezigheid van sporen van de Veluwse occupatiegeschiedenis. Nergens in Nederland zijn de neolithische grafheuvels – sporen van de eerste mensen die het landschap ingrijpend zijn gaan beïnvloeden – zo talrijk en geconcentreerd terug te vinden. Zodoende zijn er voor dit gebied concepten in de maak om de grafheuvels, raatakkers, en daarnaast ook resten van Romeinse aanwezigheid en andere relictten die het verhaal van de eerste en latere bewoners van de Veluwe vertellen, beleefbaar te maken. Deze concepten worden uiteindelijk ondergebracht in ofwel een erfgoedcentrum, ofwel een netwerk van erfgoedhotspots – losse bladzijden die samen te lezen zijn als het boeiende verhaal van de eerste Veluwenaren.

De Veluwse sagen zijn in dit verhaal niet weg te denken. In het kader van het verleden van de Veluwe überhaupt vormen deze verhalen een doorkijkluikje naar de tijdsgeest en het volksgeloof van de vroegere plattelandsbewoning van de Veluwe – door de mond overgeleverde fluisteringen die ons iets vertellen over een vergeten belevingswereld van de fysieke (of juist niet-fysieke) omgeving. In het kader van grafheuvelbeleving dienen de sagen als stille getuigen van de verhouding tussen de grafheuvels en de Veluwse gemeenschap tijdens en na het lange proces van kerstening, en hoe de oorspronkelijke sacrale relatie tegenover het landschap zich in het collectieve geheugen bleef manifesteren. Hier wordt later in het rapport meer aandacht aan besteed.

1.1.1 De opdrachtgever

“Het in stand houden en versterken van natuur, landschap en erfgoed, het streven naar excellente gastvrijheid en een gezonde vrijetijdseconomie, en het versterken van de betrokkenheid van bewoners.”

Deze heldere woorden zijn de pijlers waarop de ambitie van het Veluwe-op-1-programma zich berust – een ambitie voor het benutten van ecologische-, economische- en ervaringswaarde van de Veluwe, met het jaar 2030 als gouden streep op de horizon (met uiteraard de intentie deze ambitie over deze streep verder te dragen, de wijde velden van de toekomst in). Voor de vertaling van deze heldere woorden in concrete acties is samenwerking het sleutelbegrip. Opdrachtgever Veluwe-op-1 is een netwerkorganisatie. Dat wil zeggen: Veluwse partijen kunnen aanschuiven als zij aan deze samenwerking deel willen nemen, maar zijn uiteraard vrij om dit niet te doen. Dit maakt Veluwe-op-1 een organisatie zonder entiteit en bevoegdheden, maar des te meer een tafel waaraan partijen plaats kunnen nemen om zich vrijwillig aan een gemeenschappelijke ambitie te binden, en te streven naar een gezamenlijke probleemoplossing.

De eerdergenoemde pijlers staan geformuleerd in de VeluweAgenda. Deze agenda is tot stand gekomen vanuit de visie van de VeluweAlliantie, het gemeenschappelijke bestuurlijke adviesorgaan van Veluwe-op-1¹. De agenda bevat de drie desbetreffende pijlers (natuur/landschap, gastvrijheid/vrijetijdseconomie en burgerparticipatie), waarin elke pijler weer is opgebouwd uit een aantal subprogramma's. Elk subprogramma staat voor een doel. Het bereiken van dit doel draagt bij aan het realiseren van de gemeenschappelijke ambitie.

¹ Het woord 'bestuur' is hierin meer in het leven geroepen om een idee te scheppen van het organisatorisch niveau waarin deze afdeling opereert, maar voldoet door het gebrek aan bevoegdheden in de zuivere zin niet aan de term.

Voor het bereiken van deze doelen is er echter een vertaalslag nodig van ambitie naar concrete acties. Dit manifesteert zich in het uitvoeringsprogramma. Het realiseren van dit programma is het speelveld van het VeluweTeam. Zij vormen de spil tussen de bestuurlijke ambities en de praktische uitvoering. Als zogeheten programmabureau coördineren, initiëren, inspireren, stimuleren, organiseren en ondersteunen zij de samenwerkingen binnen Veluwe-op-1.

De eerder benoemde belevingsgebieden zijn voortgekomen uit een behoefte aan versterking van samenhang en focus binnen de samenwerkingen en het behalen van de ambities van de VeluweAgenda. Verschillende stukken van het Veluwemassief, elk met een eigen beleefbaar accent gedefinieerd om versterking en ontwikkeling van nieuwe producten en diensten teweeg te brengen.

De huidige samenwerking binnen belevingsgebied Veluws Verleden bestaat uit de gemeenten Apeldoorn, Epe, Ermelo, Putten en Nunspeet, waarbinnen regioarcheologen, toerismebureau VisitVeluwe, betrokkenen vanuit de hogescholen Van Hall Larenstein en Saxion en andere stakeholders timmeren aan concepten en producten die de potentie van dit stukje Veluwe optimaal beet moeten weten te pakken. Storytelling is hierin een kernbegrip. Welke verhalen zijn het waard om te vertellen? En op welke manier kunnen deze verhalen worden gecommuniceerd? Verschillende bijeenkomsten wierpen een vrucht af, met daarin de zaden voor een erfgoedcentrum. Deze kan zich, afhankelijk van draagvlak en middelen, manifesteren in een XL-variant, een medium-variant of een small-variant. Afhankelijk van de schaal van dit centrum worden innovatieve technologieën ingezet als middel voor prikkelende informatieoverdracht.

1.1.2 Opgave

De Veluwe is de geboortegrond en/of (voormalige) “leefwereld” van veel sagen. Hier valt nog veel winst te behalen op het gebied van belevingspotentie in het kader van beleefbaar erfgoed. Bovendien is de sage als getuige van de grafheuvel- en landschapsperceptie door de tijd heen onderzocht en beschreven, maar ontbreekt het aan pogingen dit met historisch besef als oogmerk in een belevingsconcept te verwezenlijken.

Daar komt bij dat de locaties en landschapselementen die in de lokale folklore een rol spelen door de tand des tijds in veel gevallen van hun volkstoponymie zijn ontdaan, laat staan dat de meeste verhalen die zich tot deze plekken binden zich slechts openbaren aan de geïnteresseerde die hier gericht naar zoekt.

1.1.3 Doelstelling

De doelstelling van dit onderzoek is het ontsluiten van het belevingspotentieel van plaatsgebonden Veluwse sagen (in relatie tot grafheuvels), met buitenrecreatie als casus.

1.1.4 Beoogd eindproduct

Het beoogd eindproduct van dit onderzoek is een concrete wandel- en fietsroute, met Veluwse sagen als thematische rode draad. Bij deze routes horen ook de sagen zelf, die zullen worden herschreven.

Tot slot hoort bij het eindproduct een inspiratiedocument over hoe deze route en de sagen onder de aandacht kunnen worden gebracht.

1.2 Kader en context

De onderzoekende student haakt met dit onderzoek aan op een al lopend project. In deze paragraaf wordt ingegaan op de gegevens die als vertrekpunt voor dit onderzoek gelden – op welke vooraf vastgestelde en onderzochte inzichten en criteria bouwt dit onderzoek voort?

1.2.1 Kernwaarden

Een haalbaarheidsonderzoek voor een erfgoed- of grafheuvelcentrum is door Planbureau voor Ruimte & Vrije Tijd uitgevoerd en enkele studenten van de betrokken hogescholen hebben parallel aan elkaar onderzoek verricht naar de ontwikkelingsmogelijkheden hiervan. Hierin richtte Saxion zich op de toeristisch-economische kant (belevingsconcepten) en Van Hall Larenstein op de ecologisch-landschappelijke kant (locatieonderzoek). Over de resultaten van de hogescholen later meer.

Planbureau voor Ruimte & Vrije Tijd onderscheidt in haar analyse vijf kernwaarden:

1. nieuw licht op onze verre voorouders;
2. kenmerkend voor de Veluwe;
3. symbool van 'eerste door de mens aangepast landschap';
4. van herkenningpunt naar 'te ontdekken in het landschap';
5. 'verhalen en fantasie'.

In dit onderzoek wordt gepoogd om invulling te geven aan de vijfde en laatste kernwaarde.

1.2.2 Doelgroepen

Een initieel beeld van de gewenste doelgroep voor een grafheuvelcentrum is door Veluwe-op-1 geschetst in een inspiratiedocument, waarin voorop staat dat een grafheuvelcentrum er voor iedereen moet zijn. De ietwat specifiekere groeperingen die hierbij zijn geformuleerd luiden als volgt:

- (groot)ouders met kinderen;
- scholieren uit het basis- en voortgezet onderwijs;
- mensen met interesse in geschiedenis, archeologie, landschap en de leefomgeving;
- mensen die voor de beleving komen.

Het Bureau voor Ruimte & Vrije Tijd is vervolgens aangesteld om dit te specificeren in belevingen waarnaar door bepaalde doelgroepen wordt gezocht. Dit hebben zij gedaan door gebruik te maken van de Leefstijlvinder, ontwikkeld door SAMR Marktvinders. Deze leefstijlen bieden een globaal inzicht in typering op basis van het gedrag, waarden en behoeften van recreanten en toeristen op basis van psychologische en sociologische kenmerken. Hierin worden zeven leefstijlen onderscheiden:

- avontuurzoekers;
- plezierzoekers;
- harmoniezoekers;
- verbindingszoekers;
- rustzoekers;
- inzichtzoekers;
- stijlzoekers.

Binnen deze leefstijlen vallen weer verschillende paraplu's te onderscheiden waaronder meerdere leefstijlen een beleving vinden die bij hen past. Dit zijn de *erfgoedliefhebbers* (verbinding- en inzichtzoekers), de *erfgoed als dagje uit*-groep (harmonie- en plezierzoekers), en de doelgroep die op zoek is naar een *unieke erfgoedbeleving* (avontuur- en stijlzoekers).

De segmentatie van de Leefstijlvinder is gebaseerd op landelijk onderzoek, waarbij er op basis van variabelen als mediaconsumptie en geprefereerde recreatievormen, gekoppeld aan demografische gegevens, doelgroepprofielen zijn geconcretiseerd.

Uit dit onderzoek is gebleken dat wandelen en fietsen vooral wordt gedaan door de verbindingszoeker en de inzichtzoeker. Bij wandelen specifiek komt hier nog de avontuurzoeker achteraan en bij fietsen de harmoniezoeker.

Te concluderen valt dat bij wandelen en fietsen de erfgoedliefhebber als dominante paraplugroep kan worden beschouwd. Deze groep zal intrinsiek gemotiveerd zijn om het grafheuvelcentrum te bezoeken, vanuit een al aanwezige interesse in cultuur, erfgoed en natuur. Hierbij moet het aanbod voor de verbindingszoeker iets toegankelijker zijn, en liefst gelinkt aan maatschappelijke betrokkenheid. Daarnaast hebben mensen binnen deze doelgroep een sterke interesse in de omgeving, waarin een combinatie met routes (wandelen en fietsen) en bezoeksplekken in het landschap hen bijzonder aanspreekt; zij zijn op zoek naar afstapplaatsen op de Veluwe. De erfgoedliefhebber houdt daarnaast van een authentieke sfeer en van details, op een eigentijdse manier gepresenteerd. Wat horecavoorzieningen betreft hecht zij veel waarde aan verantwoord en lokaal geproduceerd voedsel.

Het bereiken van de harmoniezoeker (erfgoed als dagje uit) en avontuurzoeker (unieke erfgoedbeleving) vereist een iets lagere drempel.

Bij de harmoniezoeker vergt dit het scheppen van een mogelijkheid om echt te kunnen beleven, ervaren en zelf te kunnen meedoen – de doelgroep wil vermaakt worden. Dit houdt een actieve beleving in. Voelen, ervaren en spelen zijn hierin sleutelwoorden, waarbij het van belang is dat het hele gezelschap zich vermaakt. Bij deze groep maakt (eigentijds en bijzonder) erfgoed deel uit van een uitje, waarin entertainment een belangrijk kenmerk is. Luxe en gemak, niet te ingewikkeld en vermoeiend, goede organisatie, met een beetje afwisseling en avontuur. De harmoniezoeker consumeert herkenbaar, ‘gewoon’ en vertrouwd eet- en drinkwaar.

De avontuurzoeker wordt aangetrokken tot erfgoed van internationale allure, met een unieke (kunst)collectie en bijzondere toepassingen, gehuld in vernieuwende, verrassende en inspirerende culturele ervaringen. Deze avontuurminnende recreant gaat op stap om culturele attracties, erfgoed en evenementen te bezoeken, in een eeuwige zoektocht naar het zien en meemaken van nieuwe dingen, en daarbij iets te leren. Hierbij horen interessante, door hen nog niet ontdekte plekken, voorstellingen en evenementen. Een uitje mag doordrenkt zijn in luxe en uniciteit, besprenkeld met een verwenfactor. Goede faciliteiten en service maken dit mogelijk.

Het aansluiten op de laatste twee recreanttypen (harmoniezoeker voor een fietstocht, avontuurzoeker voor het wandelen) komt met name op het belevingsniveau neer en bovendien de manier waarop zich de vleeswording van de route ontpopt.

De eerste groep van inzicht- en verbindingszoekers is intrinsiek gemotiveerd om erfgoed en de historie van een gebied te beleven, dit zelfs in combinatie met een route die uit afstapmomenten bestaat. Deze groep sluit ogenschijnlijk naadloos aan op het sagenrouteconcept.

1.2.3 Locatie

Bij de haalbaarheidsstudie van Bureau voor Ruimte en Vrije Tijd kwam ook een locatieanalyse te pas. Toetsing aan nabijheid van grafheuvelclusters en de waarneembaarheid daarvan

resulteerde op basis van een objectieve berekening in 26 kansrijke locaties. In het desbetreffende onderzoek wordt aanbevolen dit verder te laten dragen in een vervolgonderzoek, vanwege het nog vrij indicatieve karakter van de door hun uitgevoerde analyse, waarbij verschillende factoren (input stakeholders en inachtnaam van Natura2000-gebied) niet of onvolledig mee waren genomen.

Dit vervolgonderzoek is uitgevoerd door studenten Land- en Watermanagement van Van Hall Larenstein, die voor de medium- en XL-scenario's onderzoek hebben verricht naar mogelijke wisselwerkingen tussen een dergelijk centrum en de omgevende ruimtelijke functies en de inpassingsmogelijkheden van een grafheuvelcentrum in het landschap, om vervolgens voor kansrijke locaties knelpunten en kansen in beeld te brengen.

Bij beide studenten resulteerde dit in een top-3. In beide onderzoeken vergaarde landgoed Oud Groevenbeek de eerste positie, en Uddelermeer de tweede. De derde plek werd bij de medium-variant door het Orderbos te Apeldoorn vertegenwoordigd, en bij de XL-variant het buurtschap Speuld.

Om de bruikbaarheid van het product van dit onderzoek zo goed als mogelijk te borgen, en vanwege de beperkingen van het tijdsframe van het onderzoek, wordt het verkennen van de mogelijkheden voor het starten van een sageroute beperkt tot deze vier locaties. Als echter later in het onderzoek (in interviews) blijkt dat er overige locaties mede in acht genomen dienen te worden, dan zou deze locatiescope uit kunnen breiden.

1.2.4 Grote Groepsbijeenkomsten

Vóór en tijdens het onderzoekstraject hebben er een aantal bijeenkomsten plaatsgevonden met betrekking tot Veluws Verleden en het erfgoedcentrum. Hierbij waren betrokkenen en belanghebbenden vanuit VisitVeluwe, de betrokken hogescholen, de regionale archeologie en individuen uit de diverse Veluwe-op-1-organisatieniveaus aanwezig.

Tijdens deze besprekingen zijn een aantal zaken besproken, afgesproken en (in nog liquide vorm weliswaar) vastgesteld:

- Of aanwezige horeca nu juist een push- of een pullfactor is voor de situering van een erfgoedcentrum verdient nog aandacht.
- Het erfgoedcentrum zou een belangrijke rol kunnen spelen bij het verlengen van het recreatie seizoen, en zo dus toeristische druk in de tijd kunnen spreiden.
- Er kan onderscheid gemaakt worden in drie verschillende soorten verhaallijnen: a) door de tijd heen, op dezelfde plek, b) in één periode, op verschillende plekken, en c) uit perspectief van verschillende personen.
- Geconcludeerd wordt dat er op locatieniveau klein gedacht moet worden. Kleine modules van het Veluws Verleden-product in bestaande centra onderbrengen en aansluiten en uitbouwen op het aanwezige succes. Hierbij wordt geopperd in verschillende niveaus te denken: locatie “small”, inhoud “medium” en communicatie “XL”.
- De vastgestelde doelgroep moet binnen het vizier worden gehouden.

Deze bijeenkomsten gelden niet zo zeer als dataverzamelmethode, maar de bovengenoemde punten worden wel in oenschouw genomen in het onderzoeksproces.

1.2.5 Recreatiezonering

Zoals in de inleiding reeds is beschreven is recreatiezonering een sturende factor en drijfveer achter de Veluwe-op-1-ambities. Kwetsbare natuur moet ontlast worden, en toerisme beter over het hele Veluwemassief verspreid. Wat deze kwetsbare natuur betreft is er al een conceptkaart gefabriceerd die de kwetsbaarheid of juist de veerkrachtigheid voor toeristische druk weergeeft. Hiernaar wordt verwezen indien nodig en relevant.

De volgende onderverdeling wordt hierin gemaakt:

Zone A - Intensief recreatief gebruik

Zone B - Matig intensief recreatief medegebruik

Zone C - Rustig gebied met extensief recreatief medegebruik (verstoringsgevoelige soorten)

Zone C* - Rustig gebied met extensief recreatief medegebruik (zeer verstoringsgevoelige soorten)

Zone D - Rustig gebied afgesloten tijdens broedseizoen Zone D* - Jaarrond afgesloten gebied

1.1 Leeswijzer

In het resterende deel van het inleidende hoofdstuk wordt ten eerste aandacht besteed aan de opzet en methodiek van het onderzoek. De hoofdvraag wordt geformuleerd, en per deelvraag wordt beschreven hoe deze beantwoord gaat worden.

Vervolgens wordt de maatschappelijke relevantie van het onderzoek beschreven. Wat valt te zeggen over waar we nu staan, en hoe draagt dit onderzoek bij aan de opgaven die bij deze stand van zaken komen kijken?

In hoofdstuk twee komen de resultaten van het onderzoek naar sagen aan bod. Dit is opgedeeld in het opsporen van de sagen zelf en de opbrengst daarvan, en de geografische koppeling van de sagen aan locaties in het Veluws Verleden-gebied. Daaraan voorafgaand wordt de Veluwse sage in enkele ruimte- en tijdgebonden dimensies toegelicht.

Hoofdstuk drie gaat in op het routekundige aspect. In dit hoofdstuk zijn de paragrafen opgedeeld op basis van de verschillende dataverzamelmethodes; dat wil zeggen: interviews, eigen analyse en tot slot focusgroep. Deze paragrafen zijn op hun beurt weer elk opgedeeld in de onderdelen ontvangstlocatie en routeverloop. Na elk onderdeel volgt een tussenconclusie waarin de opgehaalde resultaten worden samengevat, en waar mogelijk in verband worden gebracht met eerder opgedane inzichten. Tot slot volgt hier voor het overzicht nog een eindconclusie waarin alle routekundige inzichten bij elkaar worden gebracht en er een knoop doorgemaakt wordt over welke route(s) er uitgewerkt gaat of gaan worden.

Hoofdstuk vier wordt aan de beleving besteed. Hier is wederom sprake van een paragraafindeling op basis van de dataverzamelmethodes, dit keer bestaande uit interviews en desk research.

De eindconclusie van het rapport bestaat uit twee delen. De route(s) met verhalen en een inspiratie- en aanbevelingsdocument met betrekking tot de beleving van de sagen.

Hierna volgen nog verdere aanbevelingen aan de opdrachtgever, en een discussie van de onderzoeksresultaten en de daartoe leidende methodiek.

Na de inhoudelijke rapportage volgt nog een lijst van de geraadpleegde literatuur en afbeeldingen, met daarna de bijlagen waarnaar in het rapport gerefereerd wordt.

Tot slot de eindnoten.

1.3 Onderzoeksopzet

Een onderzoek is een reis. Met de beoogde eindbestemming van deze reis, sprokkelt de onderzoeker allerlei brokken informatie en inspiratie mee die deze onderweg passeert. Sommige van deze brokken gaan mee in de knapzak, andere laat hij bij nadere inspectie links liggen. Net als een reis met een vooraf bepaalde bestemming heeft een onderzoek sturing en structuur nodig, wil de onderzoeker bij het beoogde resultaat aanbellen. Dit gebeurt door middel van deelvragen, die waarborgen dat alle informatie geïnd is tegen de tijd dat de onderzoeker zich kan wagen aan het beantwoorden van de hoofdvraag.

De hoofdvraag in dit onderzoek luidt:

Wat zijn de mogelijkheden voor een belevingsroute, gebaseerd op plaatsgebonden sagen van het Veluwe-op-1-belevingsgebied Veluws Verleden?

Deze hoofdvraag wordt beantwoord door middel van het ingaan op drie deelvragen:

- *Welke sagen zijn terug te leiden naar het grondgebied van Veluws Verleden?*
- *Wat is de meest geschikte startlocatie en het verloop van een op sagen gebaseerde belevingsroute?*
- *Op welke manier kunnen de sagen binnen de sagenroute onder de aandacht worden gebracht?*

1.3.1 Methodiek

Het beantwoorden van deze deelvragen vereist een doelmatige aanpak, die het mogelijk maakt zoveel mogelijk potentie aan bloot te leggen informatie te benutten. De aanpak die gehanteerd wordt om iedere individuele deelvraag te onderzoeken en beantwoorden wordt hieronder in de methodiek beschreven.

1. Welke sagen zijn terug te leiden naar het grondgebied van Veluws Verleden?

De eerste stap in de weg naar het beoogde eindresultaat omvat een onderzoek naar de sagen die hun oorsprong vinden binnen de begrenzingen van de gemeenten die deelnemen aan het Veluws Verleden-project. Hiervoor worden diverse naslagwerken gebruikt; in fysieke boekvorm en een klein aantal in PDF-formaat. Deze naslagwerken worden uitgekozen op basis van de volgende criteria: in de inhoud handelt het om sagen en legenden, en de maximale geografische scope van het naslagwerk beslaat de provincie Gelderland. Daarbij worden binnen de provincie Gelderland naslagwerken over niet-Veluws streken buiten beschouwing gelaten, evenals delen van de Veluwe die geen enkele van de deelnemende gemeenten beslaan (de zuidelijke of oostelijke Veluwe). Deze naslagwerken worden gevonden door middel van de zoekmachine Google, de online boekenmarktplaats Boekwinkeltjes, (met de zoektermen: sagen, legenden, volksverhalen, folklore; in combinatie met Veluwe en Gelderland) en uiteindelijk ook de literatuurlijsten van boeken die weer refereren naar eerder uitgebrachte sagenboeken. Omdat het aantal bronnen over sagen in Gelderland, in het bijzonder de Veluwe, vrij omvangrijk is gebleken, wordt er geen aandacht besteed aan werken die sagen uit heel Nederland behandelen. Het is zeer waarschijnlijk dat deze (in deze context) specifieke literatuur vooral de bekendste sagen zal behandelen, of in elk geval de verhalen die de auteur daarvan het meest noemenswaardig acht. De kans dat deze bronnen iets nieuws opleveren is daarmee zeer klein. Restricties in tijd en middelen zijn hiervoor tevens een bezwaar.

In deze bronnen worden verhalen geselecteerd op de volgende criteria: het verhaal vindt haar oorsprong in een plaats binnen de deelnemende gemeenten, of een plaats binnen de deelnemende gemeenten speelt dermate een rol in het verhaal dat deze daarnaar terug te leiden valt.

Een voorbeeld van een verhaal dat hiervoor niet in aanmerking komt is Jochem Bos, de Duivelbanner. Geboren te Nijkerk gaat deze knaap in Zwolle in de leer als duivelbanner (dit was in de 16e eeuw een vak). Na zijn opleiding keert hij terug naar de regio Putten/Nijkerk, om daar jarenlang in de desbetreffende dorpen met harde hand heksen op een valse en listige manier de dood in te jagen. Uiteindelijk wordt hij betrapt op zijn heksenproefmanipulaties, ontsnapt echter de doodstraf en wordt voor eeuwig verbannen (Slempkes, 1932b).

Putten, deel van de geografische scope van dit onderzoek, komt weliswaar voor in dit verhaal, maar het is onmogelijk om iets te zeggen over een daadwerkelijke plaatsgebondenheid – het enige gegeven is dat er vrouwen uit Putten door Jochem zijn veroordeeld. Putten speelt een te vloeibare rol in dit verhaal.

De korte vertelling uit 1461 over de Puttense heks Geertken Bessel, die een nietsvermoedende bman flink in de war bracht met een zelf gebrouwd liefdesdrankje (De Boer, 1954), zou wél in aanmerking komen. Hoewel deze sage niet *locatiespecifiek* is, is ze wel *plaatspecifiek* – we weten dat deze heks in Putten gewoond zou hebben.

Na het verzamelwerk worden de verhalen geordend, met als metadata het onderwerp, naam, plaats en gemeente, vermelding van bron(nen) en of het verhaal terug te leiden is naar een specifieke locatie. De scheiding die bij het laatstgenoemde gehanteerd wordt verdient enige toelichting.

Een verhaal waarin het handelt om bijvoorbeeld een specifieke kuil of een landgoed waarvan de (voormalige) locatie bekend is, is terug te leiden naar een specifieke locatie. Zodra de locatie omvangrijker of diffuser wordt, moet er een afweging gemaakt worden van wat nog specifiek is en wat niet. Dit onderzoek gaat van het volgende uit: een verhaal dat terug te leiden valt naar een specifieke weg, (heide)veld of waterlichaam (afgezien van de voormalige Zuiderzee), wordt als locatiespecifiek beschouwd. Dit vanwege het open karakter van deze ruimtes.

Van een aspecifieke locatie wordt gesproken als de beschrijving niet concreter is dan de naam van een gebied of plaats. Een voorgezicht “bij” Dasselaar, een spookverschijning in “een huis in” Putten – de aard van deze locatieomschrijvingen zijn te cryptisch om met zekerheid een speld op de kaart te kunnen prikken.

Tot slot worden de opgehaalde sagen verwerkt in een kaart. Dit gebeurt met behulp van het geografische informatiesysteem ArcGIS. Bovenop een topografische kaart krijgen de verhalen in de vorm van een punten-shapefile (een kaartlaag bestaande uit punten, waar achter elk punt metadata ingevoerd wordt) een plek binnen het Veluws Verleden-grondgebied. Specifieke en aspecifieke locaties krijgen hierbij een onderscheidende kleur. Ook hier wordt gekozen voor een puntsgewijze verwerking. De reden hiervoor is dat er in sommige gevallen aspecifieke verhalen binnen één plaats terug te leiden zijn. Een vlaksgewijze verwerking zal in de kaart resulteren in meerdere overlappende vlakken – een lastig leesbaar product.

De locaties van de verhalen worden achterhaald door een grondig staaltje begrijpend lezen en aanvullend onderzoek door middel van de zoekmachine Google. Alle beschikbare bronnen van een verhaal, digitaal en fysiek, worden naast elkaar bestudeerd, om zo nauwkeurig mogelijk de oorspronkelijke locatie te reconstrueren. Naast de boeken waarin het verhaal in eerste instantie

opgehaald is, omvat dit gedigitaliseerde bronnen uit de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren en Delpher, onderdeel van de Koninklijke Bibliotheek. In een aantal gevallen worden aanvullend nog archiveringswebsites van gemeenten, dorpen en steden geraadpleegd, evenals digitale archieven van oude (verdwenen) molens, boerderijen en (land)huizen.

Aanvullend kaartonderzoek vindt plaats door middel van historische kaarten in ArcGIS of de zeer gebruiksvriendelijke website van Topotijdreis. Het GIS-kaartmateriaal wordt gewonnen binnen de ArcGIS Online-omgeving. In het geval van landvormen (kuilen, heuvels, “bergen”) wordt de hoogtekaart van het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN) zorgvuldig bestudeerd om de locatie hiervan zo exact mogelijk vast te kunnen stellen.

2. Wat is de meest geschikte locatie en het verloop van de routes?

Het antwoord op deze deelvraag is het resultaat van meerdere puzzelstukjes, waarvan het eerste stuk bestaat uit het verzamelen van criteria voor een route. Hierin wordt een beeld geschetst van waar een goede wandel- of fietsroute aan voldoet. Wanneer wordt een route door een recreant als prettig ervaren? En waar moet een startlocatie voor een route aan voldoen? Het verzamelen van deze criteria vindt ten eerste plaats door middel van het afnemen van interviews. De respondenten voor deze interviews worden uitgekozen op basis van hun betrokkenheid bij het onderwerp. Dat wil zeggen: recreatieve routes, Veluwe-op-1 en het Veluws Verleden project. Deze samenstelling bestaat uit een menging van respondenten die voorgesteld zijn door de opdrachtgever en respondenten die de onderzoeker zelf waardevol acht vanwege een toepasbare expertise.

Deze respondenten betreffen de beleidsadviseur Recreatie en Cultuur van één van de deelnemende gemeenten, de projectleider van Routebureau Veluwe, de programmastrateeg van het VeluweTeam en tot slot een routeontwikkelaar met ruim 30 jaar ervaring in het ontwerpen van recreatieve routes.

Door vragen te stellen, gestuurd op ieders expertise maar met hetzelfde doel voor ogen, wordt een lijst van criteria gegenereerd, onderverdeeld in criteria voor een ontvangstlocatie en criteria voor het routeverloop. In de interviews met routedeskundigen zal overigens ook gepoogd worden een beeld te vormen van hoe het ontwerpproces van een route er doorgaans uitziet. Aan de hand hiervan zal zich een scherpere methodiek moeten destilleren.

Met de interviewdata op zak kan de eigen analyse van de onderzoeker plaatsvinden. Dit betreft ten eerste een ontvangstlocatie-analyse. Deze wordt uitgevoerd op de vier locaties die in de eerder verrichte locatieonderzoeken als meest kansrijk uit de verf zijn komen rollen. Dit zijn landgoed Oud Groevenbeek, het buurtschap Speuld, het Uddelermeer en het Orderbos bij Apeldoorn. Hier wordt de mogelijkheid open gehouden dat de eerdergenoemde respondenten nog uit eigen initiatief aanvullende locaties aan zullen dragen. In dat geval zullen deze ook in de analyse mee worden genomen. De analyse van de locaties vindt vervolgens plaats aan de hand van de vergaarde criteria. Door alle “kritische” aspecten van de locaties te beschrijven en uiteindelijk inzichtelijk tegenover elkaar te zetten, valt er een oordeel te vormen over de mate van potentie van de locaties als ontvangstlocatie voor een sagenroute.

Met aan de ene kant van het denkbeeldige bureaublad een aantal potente locaties die uit de locatieanalyse zijn gedestilleerd, en aan de andere kant een tal criteria voor het verloop van een

fiets- en wandelroute, kan er nu een analyse plaatsvinden om het mogelijke routeverloop te kunnen bepalen.

Ten eerste worden de mogelijkheden voor het uitzetten van een wandelroute verkend. Deze mogelijkheden worden per ontvangstlocatie beschreven. Vanuit deze locaties zal gekeken worden naar de mogelijkheden om sagen met elkaar te verbinden tot een wandeltocht. Dit gebeurt met de vergaarde criteria als leidende handvatten. Ditzelfde wordt vervolgens gedaan voor fietsroutes. Vanuit deze verkenningen ontstaan een aantal conceptroutes. Voor elk van deze conceptroutes worden een aantal knelpunten vastgesteld.

De oordelen en getrokken conclusies uit de locatie- en routeverloopenalyse zijn gebaseerd op slechts een interpretatie van de informatie uit de opgehaalde interviews. Zo zijn deze oordelen vatbaar voor onbedoelde beïnvloeding van eerdere ervaringen en persoonlijke voorkeuren van de onderzoekende student. De validiteit van de beoordeling dreigt hier ten onder te gaan aan de subjectieve blik van één individu.

Om deze beoordeling van een intersubjectiviteit te voorzien wordt aanvullend een focusgroep als data-verzamelmethode ingezet. Diverse betrokkenen vanuit Veluwe-op-1, geselecteerd op basis van hun uiteenlopende betrokkenheid bij Veluws Verleden en buitenrecreatie op de Veluwe, worden uitgenodigd hieraan deel te nemen. De reden dat het hier alleen Veluwe-op-1 betrokkenen betreft, is de reeds aanwezige gemeenschappelijke kennis van het onderwerp. Deze vragenstructuur voor deze focusgroep is gebaseerd op het klinische focusgroepdesign van Plummer-D' Amato (Plummer-D 'Amato, 2008). Door het stellen van oriënterende vragen, overgangsvragen en sleutelvragen worden de deelnemers uitgenodigd eerst zelf een beeld te scheppen van de eigenschappen waaraan een startlocatie en route moet voldoen, als ingang om vervolgens de analyses van de student en de daarin gemaakte keuzes te beoordelen en bespreken. Op deze manier wordt een representatief eindoordeel bewerkstelligd met betrekking tot locatie en route.

Aan de hand van de in de focusgroep opgehaalde bevindingen wordt een selectie gemaakt van de meest kansrijke route(s). Dit zal óf een wandel- én fietsroute betreffen, óf slechts één wandel- of fietsroute. Dit hangt volledig af van de uitkomsten van het onderzoek.

3. Op welke manier kunnen de sagen binnen de sagenroute onder de aandacht worden gebracht?

Deze deelvraag spitst zich toe op informatieoverdracht. Ten eerste moet er een beeld geschapen worden van waar een verhaal aan moet voldoen om deze zo optimaal mogelijk te laten landen bij de spectator. Kortom: het vergaren van storytelling-criteria. Deze overdrachtcriteria worden in de eerste plaats verzameld door middel van interviews. Interviews specifiek voor deze deelvraag worden afgenomen bij een deskundige op het gebied van natuurbeleving, een docent Storytelling van Saxion, en tot slot een directrice van een kunstorganisatie. Ook deze respondentensamenstelling bestaat uit een combinatie van aangedragen en zelf uitgezochte actoren.

Tijdens de interviews die voor de voorgaande deelvraag af zijn genomen (beleidsadviseur recreatie en cultuur, projectleider Routebureau Veluwe, programmastrateeg VeluweTeam en een routeontwikkelaar) wordt er ook gepoogd criteria te vergaren op het gebied van overdracht. In totaal worden dus zeven respondenten ondervraagd over hun kijk (en de kijk van hun sector) op informatieoverdracht.

Vervolgens nemen we een stapje terug naar de definitieve route(s) die overgebleven is of zijn uit de voorgaande deelvraag. Van alle verhalen die hiermee gepasseerd worden kan er op basis van de zojuist verzamelde overdrachtscriteria een selectie worden gemaakt van welke sagen zich het meest schikken om tijdens de belevingsroute verteld of getoond te laten worden. Vervolgens worden deze sagen herschreven aan de hand van de criteria.

Nadat er een selectie is gemaakt van de te vertellen sagen, en deze sagen voor de belevingsroute zijn herschreven, wordt er geëxploreerd welke wijzen van informatieoverdracht, fysiek en digitaal, geschikt zijn om de sagen in het landschap ten toon te stellen. Deze verkenning gebeurt wederom in de eerste plaats door middel van interviews. Wat is er mogelijk, wat is er in het verleden succesvol gebleken, en wat wordt er in de praktijk op dit gebied gedaan? De interviews vormen tevens een ingang naar een verdiepende desk research, met hetzelfde inventarisatiedoel.

Het beoogde eindproduct van dit laatste deel van de deelvraag is in principe geen concreet advies, maar een inspiratiedocument.

1.4 Maatschappelijke relevantie

In deze paragraaf wordt aandacht besteed aan het maatschappelijk nut van een onderzoek naar sagen en het beleefbaar maken hiervan in het landschap zelf. Voor welke opgaven staan we, wat betekent dit, en hoe kan plaatsgebonden narratief een bijdrage leveren aan een “probleemoplossing”?

1.4.1 Verlies aan verleden

Het Nederlandse landschap heeft de afgelopen eeuw drastische gedaanteveranderingen ondergaan; ruimtelijke ingrepen die hebben gezorgd voor ‘een verlies aan verleden’. Tussen 1900 en 1950 gebeuren deze ingrepen vooral ter behoeve van tuin- en landbouw. In de daaropvolgende decennia zijn het veelal wettelijke instrumenten (ruilverkaveling, landinrichting, reconstructie) die de historische sporen doen wijken, en vanaf 1990 is verstedelijking (woningbouw, de wegeaanleg en de nieuwe bedrijventerreinen) de dominante wals (Anonymus, 2000; Koomen, Maas, & Weijschede, 2007).

Een steekproef op basis van historische kaartstudie wijst erop dat waar we aan landschappelijke veranderingen van 1900 tot 1950 het cijfer 1 toe kunnen kennen, dit tussen 1980 en 1990 2,3 keer zo snel gaat (Zande, 2006). Verandering betekent uiteraard niet direct verslechtering, of het eerdergenoemde verlies aan verleden. Er zijn een aantal studies verricht die kunnen helpen bij de beeldvorming van het laatstgenoemde. Het aantal historische boerderijen bijvoorbeeld, is tussen 1940 en 2000 met circa 53% procent gedaald (SHBO, 2003), en voor cultuurhistorische lijnvormige elementen zien we tussen 1900 en 2003 een afname van 50 á 60% (Koomen, Dijkstra, & Farjon, 2006). De heer J. Dirkmaat van Stichting Nederlands Cultuurlandschap stelt dat er in 2005 van de kenmerkende historische perceelsgrensbeplantingen in Nederland nog slechts circa 5% over zou zijn (Dirkmaat, 2005). Een onderbouwing hiervoor blijft de schrijver ons echter schuldig.

1.4.2 De menselijke maat

Hoe dan ook, cijfers die de teloorgang van historische sporen in het landschap indiceren schetsen nog geen beeld van de menselijke beleving van deze transitie. Wat betekent het verdwijnen van (karakteristieke) ruimtelijke historische elementen voor leefbaarheid, het menselijk welbevinden en daarmee draagvlak voor de bescherming en het behoud van natuur en landschap?

Onderzoek naar de ‘belangrijke’ en ‘favoriete’ plekken van mensen wijst uit dat mensen vooral betekenis aan plekken toekennen wanneer zij deze associëren met een bepaalde periode uit hun eigen leven. Met name de kindertijd is een vormende factor bij een sterke verbinding met plaatsen (Smaldone, Harris, & Sanyal, 2005). Deze plaatsen zijn in het menselijk geheugen gegrift, en worden door levendige en positieve herinneringen van kleur voorzien.

Negatieve gevoelens borrelen echter op wanneer mensen weer naar deze plekken terugkeren. Hun dierbare jeugdlandschap is veranderd; volgebouwd; ontdaan van de elementen die deze plekken ooit zo van emotionele waarde voorzagen (Van den Born, 2007).

Door het toenemende tempo waarin landschappen veranderen neemt ook de tijd af die mensen hebben om zich aan een landschap te hechten (Van den Born & De Groot, 2011). Een onderzoek om de effecten van natuurontwikkeling in uiterwaarden op haar bewoners en gebruikers in kaart te brengen wees uit dat, hoewel de respondenten het nieuwe landschap aantrekkelijker

vinden, zij zich er minder mee verbonden voelen (Buijs, et al., 2004). De desbetreffende onderzoekers constateren dat eventuele weerstand tegen natuurontwikkeling vooral ontstaat door 'het verlies van de bestaande identiteit van een gebied en de zichtbaarheid van de (agrarische) ontstaansgeschiedenis. Deze identiteit,' stellen de auteurs, 'zorgt samen met de vervlechting met de persoonlijke levensgeschiedenis voor gevoelens van vertrouwdheid met het landschap.'

Naast het feit dat de aanwezigheid van streekeigen en cultuurhistorische elementen op een plek een gevoel van plekidentiteit genereert, zorgt dit in het algemeen ook voor de aanwezigheid van sterker gevoel van gemeenschap en sociale cohesie, wijst een uitgebreide literatuurstudie uit (Bradley, et al., 2009)

Dit verlies aan identiteit en zichtbare geschiedenis kan tegelijkertijd vertaald worden naar een afnemende mate van leesbaarheid van het landschap – de manier waarop landschappen tekens bevatten die het mogelijk maken het landschap te 'lezen als een betekenisvolle tekst' (Drenthen, 2011). Een landschap dat een verhaal vertelt, stelt Drenthen, zul je eerder waarderen.

De Methode Leesbaar Landschap geeft invulling aan deze landschapsleesbaarheid, en stelt dat deze afhangt van de mate van samenhang hierin. Deze samenhang bestaat uit verticale samenhang (biotische en abiotische eigenschappen), de horizontale samenhang (functionele en ecologische relaties), de seizoensamenhang (jaarcyclus) en de historische samenhang (heden, verleden en toekomst) (Hendriks & Stobbelaar, 2003). Deze methode van lezen zou je semiotisch kunnen noemen. Dat wil zeggen: een geheel van tekens die in een bepaalde samenhang staan.

1.4.3 Sense of place

Het probleem dat volgens de heer Drenthen bij een semiotische benadering komt kijken is het feit dat deze niet in staat is uit te leggen hoe bepaalde landschappen mensen *aan kunnen spreken*. Wat buiten het bereik van dit perspectief valt, zijn lezingen waarin een landschap 'sprookjesachtig' of 'mysterieus' is. Dit soort kwalificaties kunnen hooguit worden gezien als subjectieve waardeoordelen, die initieel niets met het landschap zelf te maken hebben, maar met de waardering van degene die dit landschap beschouwt en leest (Drenthen, 2011).

Dit alles suggereert dus dat landschapsidentiteit en daarmee landschapswaardering, de klaarblijkelijke verschafter van draagvlak en sociale cohesie, met meer te maken heeft dan het blote oog kan zien. Een vergelijking die dit haarfijn illustreert is die met de topografische kaart. Sinds jaar en dag proberen mensen al te communiceren over hoe plaatsen voelen en eruit zien. Van alle media die de communicatie over geografie dienen is de kaart door de tijd heen het meest gangbaar en succesvol gebleken; en overigens van alle communicatiemediën überhaupt waarschijnlijk degene met de grootste dichtheid aan informatie. Hoewel de moderne kaart een wonder op zich is op het gebied van efficiënte communicatie over plaats, vertelt zij ons op een andere manier ook weer helemaal niets, stelt hoogleraar American & New England Studies Kent C. Ryden (Ryden, 1993). Deze desbetreffende kaarten zijn gewijd aan de ruimtelijke ordening van fysieke en culturele fenomenen, en helpen hun gebruikers (lezers) bepaalde taken te volbrengen. Zij komen echter tekort als het gaat om andere (maar onlosmakelijke) aspecten van plekken: betekenis, essentie en karakter. Voor wie bekend is met een plek en daar betekenis aan toekent, is een kaart veel dichter bepakkt met informatie dan voor de buitenstaande lezer, of zelfs de cartograaf zelf (Ryden, 1993).

Hoogleraar politicologie en sociologie E.V. Walter stelt in zijn veelomvattende werk 'Placeways' dat we het in de moderne wereld voor lief nemen dat kaarten ons niet informeren over hoe het *voelt* om op een bepaalde plek te zijn; wat voor soort ervaringen men op deze plek kan verwachten.

In zijn kijk leren we een plek kennen wanneer we ons in kunnen leven met de lokale verbeelding. De combinatie van voorstellingskracht, samen met de bezienswaardigheden, de verhalen, en het voel- en denkbare, geeft ons de *sense of place* (Walter, 1988). Dit 'onzichtbare landschap' is een hele eigen wereld van diepe en subtiele betekenissen voor de mensen die er wonen; een wereld die alleen in kaart gebracht kan worden met woorden (Ryden, 1993).

De *sense of place* en het gevoel van verblijven in het onzichtbare landschap gaan parallel aan het ontstaan van folklore, en deze 'senses' – gevoelens – laten zich ook het beste uiten in folklore. Het is door middel van (persoonlijk en gemeenschappelijk) traditioneel narratief dat de menselijke betekenissen waarmee het landschap is doordrenkt vorm kunnen worden gegeven, en bestendigd en gedeeld kunnen worden. De betekenis van een plek voor de mensen die er zich aan hechten wordt het beste gevat in de verhalen die zij erover vertellen, de elementen die het omvat en de gebeurtenissen die er plaats hebben gevonden (Ryden, 1993).

De elementen die plekken van persoonlijke of gemeenschappelijke betekenis voorzien (bijvoorbeeld de eerdergenoemde plekken uit de jeugd), slaan zich op in cognitieve kaarten of *mental maps* – kleerhangers voor geassorteerde herinneringen (Downs & Stea, 1977). Hierin fungeren ze, net als papieren kaarten overigens, als katalysatoren voor woorden; 'dit is hier gebeurd,' 'bij deze plekken moet je wegblijven' etc.

Dit principe zien we terug in folklore. Volksverhalen en folklore überhaupt zijn onlosmakelijk verbonden met plekken en landschappen – ze *bezielen* de geografie, betoogt geograaf Edmund V. Bunkše: folklore is een indicator van de cultuur van een volk, hun collectieve *sense of place* in de wereld en de betekenissen waarmee zij het landschap doordrenken (Bunkše, 1978).

Het landschap speelt vaak een concrete rol in volksverhalen; als plaatsen van handeling, om het verhaal meer 'echtheid' te verlenen of als de woonplaatsen en leefsferen van de actoren in deze verhalen (Schuyf, 1999).

De plekken in het landschap waar volksverhalen aan zijn gebonden zijn niet zelden voorzien van een daaraan gerelateerde toponymie. Sommige namen komen op meerdere plekken in Nederland voor, zoals duivelsbergen, kattengaten, et cetera. De verhalen die achter deze landvormen steken zijn vaak enigszins van plek tot plek deels verwisselbaar (Schuyf, 1999). Talrijk is echter ook de met volksgeloof samenhangende toponymie die uniek is voor de plek, neem het Solsche Gat of het Eibertjespad op de Veluwe.

Of de narratieve (en vaak mystieke) associatie er al was vóór of na de naamgeving is hier vaak diffuus, maar in zekere zin ook irrelevant. Het gaat erom dat geografische naamgeving hier in alle gevallen bijdraagt aan en getuigt van de endemische *sense of place*.

Dingen en plekken van een naam voorzien is onze manier van het ordenen van onze ideeën over de wereld om ons heen. De naam aan sich vormt een krachtige link tussen mens en plaats, en symboliseert de geschiedenis en betekenis van een plek (Williams & Stewart, 1998).

Of de kennisneming van het volksverhaal bijdraagt aan de leesbaarheid en waardering van een landschap is nog niet concreet onderzocht, maar een zuinige conclusie dat ze bij kan dragen aan het missende, subjectieve perspectief binnen de landschapslezing dat Martin Drenthen

constateert, kan hier mogelijk gemaakt worden. Het volksverhaal is in dit geval een katalysator voor dergelijke ‘sprookjesachtige’ en ‘mysterieuze’ lezingen. Het *vermogen* om het landschap te lezen, stelt Oxford-professor en filosoof Charles Foster, kan tenminste worden bevorderd door bekend te zijn met de mythen, verhalen en oude liederen die aan plekken zijn gebonden (Foster, 2016; Baaijens, 2018).

Dat folklore samenhangt met de *sense of place* lijkt in elk geval een geloofwaardige stelling. Deze geeft op haar beurt weer gestalte aan de duiding van persoonlijke emotionele binding en draagvlak. Het concept van *sense of place* slaat de brug tussen wetenschap en beleid (Brandenburg & Carroll, 1995). Ze kan aan (omgevings)managers handen en voeten bieden om te anticiperen op, te identificeren met en te reageren op de verbintenis die mensen met hun woon- en leefplaatsen voelen. Het initiëren van discussie over *sense of place* kan helpen een werkende relatie te onderhouden die het complexe web van leefstijlen, betekenissen en sociale relaties die mensen tot een plek hebben spiegelt (Williams & Stewart, 1998).

Bovendien blijkt dat als mensen een deel van hun identiteit kunnen verlenen aan de kenmerken en kwaliteiten van het landschap waar ze wonen, werken, hun vrije tijd doorbrengen en media over consumeren, dit het draagvlak voor behoud en verdere ontwikkeling van deze kwaliteiten sterk bevordert (Van den Born, et al., 2018).

1.4.4 Tot slot

De laatste decennia is er sprake geweest van een teloorgang van materieel landschappelijk erfgoed en landschapsidentiteit; het altijd aan verandering onderhevige landschap lijkt nou eenmaal onlosmakelijk verbonden met het Nederlands ruimtelijk DNA. De noodzakelijke transitie en daarmee samenhangende landschappelijke opgaven die ons nu en in de toekomst nog te wachten staan, zetten deze trend voort.

Hoeveel fysieke sporen er echter mogen verdwijnen, immaterieel erfgoed – folklore; narratief – *blijft*. In het onzichtbare landschap leeft zij als flarden landschapsherinnering voort, om zich in de vorm van woorden met de stoffelijke wereld te mengen.

Met andere woorden: waar de fysieke elementen die plekken hun identiteit verlenen onder druk staan en daarmee de verbinding die mensen met deze plekken voelen, en dáármee het draagvlak voor het behoud ervan of de transitie die daarbinnen plaatsvinden, valt er mogelijk nog wat te behalen op het vlak van immateriële landschapsidentiteit. Daarbij is het zaak om deze woorden weer in verbinding te brengen met de plekken die zij tracht te bezielen, bespoken, verklaren, et cetera, en in tastbare, prikkelende ervaringen te verpakken. Daar poogt dit onderzoek aan bij te dragen.

2. Sagen

Om de sage en haar dimensies inzichtelijk te maken, evenals de relevantie voor de opdrachtgever extra te benadrukken, volgt als introductie van dit hoofdstuk een (zo bondig mogelijke) beschrijving van wat heeft geleid tot wat wij nu kennen als de Veluwse sagen, evenals de rol van volkskunde en volksgeloof door de tijd heen, en wat deze sagen ons kunnen zeggen over plaats en tijd, als aanvulling op wat zojuist in de maatschappelijke relevantie aan bod is gekomen.

Na deze uiteenzetting volgt aanvullende informatie met betrekking tot het sagenonderzoek, gevolgd door een beschrijving van de resultaten van het desbetreffende onderzoek. Hier wordt een antwoord gegeven op de eerste deelvraag: “welke sagen zijn terug te leiden naar het grondgebied van Veluws Verleden?”

2.1 De sage in tijd en ruimte: relevantie voor de opdrachtgever

2.1.1 De dageraad

De vroegste sporen van menselijke aanwezigheid op de Veluwe nemen ons mee terug naar circa 9700 voor Christus, toen de laatste ijstijd (het Weichselien) plaats begon te maken voor de periode waar wij nu nog steeds in leven: het Holoceen. Tegen het einde van deze ijstijd bestaat de Veluwe nog uit een toendralandschap waar haar bewoners zich in hun behoeften voorzien door onder andere de rendierjacht. Het wordt echter al “snel” warmer in Europa, en de open vlaktes van ijzige wind en de stugge, lage flora die tegen deze weerbarstige omstandigheden opgewassen zijn, maken plaats voor bos. De eik, de linde en de iep floreren, maar ook dennen en berken bedekken de Veluwe. Het is ongeveer 6000 jaar voor Christus en de mens wordt zoals altijd in haar vindingrijkheid beproefd: een ander landschap betekent afhankelijkheid van andere voeding. Nieuwe jachtmethoden, visserij, en ook uiteindelijk het verzamelen van plantaardig voedsel banen hun weg in de leefwijze van onze voorouders. De sporen die uit deze periode van pre-agrarische bewoning naar het aardoppervlak zijn getakeld zijn voornamelijk vuurstenen gebruiksvoorwerpen (Neefjes, 2018). In Drentse beekdalen en venen zijn uit deze periode naast gebruiksvoorwerpen ook offers teruggevonden, in de vorm van hertengeweiën, maar later ook aardewerk en hoorns (Schuyf, 2019a).

Circa 5000 voor Christus waait vanuit Zuid-Limburg gestaag de landbouw het noorden in. Gestaag is ook echt gestaag, want voor een lange periode leven jagers-verzamelaars en de eerste boeren af en aan “zij aan zij” (Vos-Dahmen von Buchholz, 1997). Rond 3400 voor Christus neemt de bevolking op de Veluwe langzaam de agrarische bestaanswijze over – kampement wordt nederzetting.

Deze lange termijnsvestiging in het landschap gaat synoniem aan een veranderende relatie tegenover de geleefde omgeving.¹ Wat deze relatie exact inhield is uiteraard door deze mensen zelf, zijnde een schriftloze beschaving, niet vastgelegd. Derhalve berust beeldvorming hiervan zich op basis van de nog aanwijsbare overblijfselen van deze periode: materiële relictten, maar (een tijd later) ook schriftelijke overleveringen van bijvoorbeeld de Romeinen en uit vroegmiddeleeuwse bronnen. Hieruit valt het in elk geval als evident te beschouwen dat er Europabreed sprake was van een beleving van het landschap als het sacrale, mythische en bovennatuurlijke. Deze “heidenen” kenden betekenis toe aan ieder aspect van het landschap: bomen, stenen en bronnen dienden als cultusplekken; het gehele landschap was

betekenisdrager (Schuyf, 2019a). In hun voorstelling was het landschap voorzien van allerlei bovennatuurlijke entiteiten, en wat zij in het landschap waarnamen zagen zij als uitingen van wat deze entiteiten met ze voorhadden. Offers en riten om deze geestelijke bewoners van het landschap gunstig te stemmen waren manieren om grip te krijgen op hun eigen leven (Schuyf, 2019b).

In Zuid- en Oost-Nederland duiken uit de bronstijd offers op in de vorm van metalen artefacten, veelal gedeponerd in natte zones in het landschap. Hoogleraar archeologie David Fontein stelt in zijn studies dat in deze periode het sacrale landschap in toenemende mate wordt toegekend aan voorouderlijke goden. Graf- en urnenvelden waren in deze cultuur belangrijke plekken waaromheen nog eeuwenlang activiteiten plaatsvonden (Fontein, Louwen, Van der Vaart, & Wentink, 2013).

De betekenis van deze voor de heidenen belangrijke plekken in het heilige landschap is veelgelaagd en verandert in verloop van tijd wel degelijk, maar zeer gestaag. De verbinding in de overdracht van het religieus gedachtegoed lag diep geworteld in de beleving van het landschap. In het onderbewustzijn van de bewoners slaan zich deze landschapsherinneringen op als 'diepere continuïteiten' (Hutton, 2014).

Het idee van deze diepere continuïteiten schemert door in bijvoorbeeld de eerdergenoemde activiteiten die nog eeuwenlang aan de neolithische grafvelden gebonden waren. Vele generaties later hadden deze plekken nog betekenis als drager van de geestelijke dan wel materiële resten van voorouders, waar vereringen plaatsvonden, met het idee dat deze voorouders de wereld van de levenden konden beïnvloeden. In sommige gevallen zijn er vele generaties later weer nieuwe graven aangelegd op deze zelfde plekken (Schuyf, 2019a). Later dienden sommige grafvelden als galgenvelden, waarin veelal de hoogste grafheuvels door hun zichtbaarheid fungeerden als plaats voor tentoonstelling van de verhangene. Behalve op grafvelden gebeurde deze vergalging ook op natuurlijke heuvels en bergen. Uit archeologische vondsten en toponymie blijken dit veelal bergen en heuvels te zijn die in eerdere periodes als heilig werden gezien, of zelfs als woonplaats van goden (Schuyf, 1995). In de christelijke ordening was deze ongewijde, inmiddels tot de periferie veroordeelde grond; de eindbestemming van de heidense voorouders, zeer geschikt voor de functie als galgenveld; maar ook als begraafplaats voor moordenaars en zelfmoordenaars (Van Eijnatten & Van Lieburg, 2005).

Mogelijk galmde zelfs in de nieuwe functie voor deze plekken het voorchristelijke wereldbeeld door. In de regel geldt namelijk dat veel van wat zich om deze galgenvelden heen afspeelde een sterke oriëntatie had naar het noorden. Hier was mogelijk een sterke herinnering aanwezig aan de oud-Germaanse dodenrite, waarin het noorden, de richting naar de goden, een centrale rol had. De galgenvelden lagen oorspronkelijk altijd ten noorden van steden of wateren, en de beul moest het gelaat van de dode altijd richting het noorden blootstellen – waarschijnlijk niet uit godsdienstige overweging, maar meer omdat zich in dit vroegere “heilige noorden” boze machten huisden (Schuyf, 1995; Jelgersma, 1987).

Zoals eerder is benoemd huisden zich in het sacrale landschap van de heidenen bepaalde wezens die zeer waarschijnlijk aanvankelijk als een soort voorouderlijke entiteiten werden gezien. Hoewel er concreet niets bekend is van hoe de vroegere bewoners zich deze entiteiten voorstelden,¹¹ is men deze mogelijk pas met de komst (en invloed) van de Romeinen als belichaamde bovennatuurlijke machten gaan zien.

Hoewel de Romeinen hun godsdienst niet aan veroverde gebieden oplegden, zien we gebouwde tempels en cultusplekken voor hun goden en godinnen verschijnen, maar we zien ook altaren en beelden vervaardigd worden voor en van Romeinse goden, voorzien van een inlandse naam.

Bepaalde heidense aspecten worden dus geromaniseerd, en gecombineerd met het feit dat de Romeinen legioensoldaten zo ver mogelijk van huis lieten dienen, zorgde dit ervoor dat de Romeinse godsdienst in Europa een ware melting pot werd met invloeden van allerlei heidense (Germaanse) stammen.

Na de val van het Romeinse Rijk volgt de eeuwenlange ontwikkeling van een complex en wisselend pantheon van Germaanse goden, waarbij er sprake is van wederzijdse invloed van verschillende Germaanse stammen. Tussen het vertrek van de Romeinen en de komst van de christelijke missionarissen een paar eeuwen later, stuiten we op een donker gebied wat bronnen betreft. Wel weten we dat er in de loop van de vroege middeleeuwen in Nederland nog sprake is van een paar hoofdgoden: Wodan, Donar, Freyr, Frya en Frigg (Schuyf, 2019a).

We zien dat een aantal van deze figuren, evenals andere wezens uit de invloedrijke Noordse mythologie, uiteindelijk hun weg in Veluwe sagen vinden (op wat voor manier of in welke tijd dat gebeurde weten we niet – het met een korrel zou nemende dat deze verhalen daadwerkelijk uit deze laat-Germaanse tijd stammen).

2.1.2 Het nieuwe geloof en de demonisering van het sacrale landschap

“We zijn tot de conclusie gekomen dat de tempels van de Engelsen in geen geval vernietigd moeten worden. De afgoden moeten vernietigd worden, maar de tempels zelf moeten besproeid worden met wijwater, er moeten altaren in gebouwd worden en relieken in worden neergezet. (...) Op deze wijze hopen wij dat het volk, als het ziet dat zijn tempels niet verwoest zijn, zijn dwaalwegen zal opgeven, en met des te meer mensen bijeen zal komen op de van oudsher bekende plaatsen, en zo de ware God leren kennen en aanbidden” (Beda, 731).

Deze verzameling woorden, uit de hand van paus Gregorius de Grote, is één van de spaarzame beschrijvingen die we hebben over de heidenen uit de vroege middeleeuwen, en beschrijft glansrijk hoe de eerste fase van kerstening in noord-Europa aan werd gepakt. Dit proces, dat meerdere eeuwen overspande, duurde mede zo lang omdat het nieuwe geloof aan sommige behoeften geen invulling kon geven; denk aan oplossingen voor aardse problemen als gezondheid, vruchtbaarheid en welvaart (Hutton, 2014).

De vertrouwde cultus- en offerplekken bleven belangrijk, en de christelijke boodschap werd bepaald niet met open armen ontvangen (Capelle, 2005). Zodoende werden veel plekken die voor de heidenen betekenis droegen, zoals de hierboven benoemde tempels, maar ook putten en bronnen, als het ware gechristianiseerd (Schuyf, 2019a). Hetzelfde gold overigens ook voor magische handelingen, waaraan kennelijk nog lang een diepgevoelde behoefte bleef bestaan. De kerk incorporeerde spreuken en magie als onderdeel van het ritueel. In de middeleeuwen en later bleven dergelijke magische praktijken een onderdeel van de volksreligie (Gurevich, 1990).

Er was dus in de eerste instantie meer sprake van vervanging dan van vernietiging.

Bovennatuurlijke wezens en machten (polytheïsme) werden vervangen door heiligen en tempels, bronnen, jaarfeesten en rituelen werden ‘gewijd’ (Hutton, 2014).

In het geval van magie echter, bleef er altijd een scheiding tussen “witte, kerkelijke” magie, en de “zwarte, heidense” magie. Tegen het einde van de vroege middeleeuwen wordt het

laatstgenoemde alsmaar meer in verband gebracht met de duivel, en tussen de twaalfde en veertiende eeuw wordt het steeds lastiger de eerdergenoemde scheiding in stand te houden. Na verloop van tijd heeft alle magie een demonische, duivelse oorsprong (Almond, 2014). In de zestiende en zeventiende eeuw zou dit uiteindelijk ook leiden tot de wrede heksenvervolgingen (Otten, 2015).

Deze demonisering had niet alleen betrekking op de praktisering van magie, maar ook op plekken in het landschap die al die tijd nog een sterke collectieve herinnering aan het voorouderlijke geloof droegen. Een voorbeeld hiervan is het eerdergenoemde feit dat prehistorische grafvelden zich gingen lenen als plek om de “verdoemden” (moordenaars, zelfmoordenaars, ketters) te laten hangen en door de kraaien leeg te laten pikken. Aan oude (en mogelijk voorheen sacrale) waterbronnen werden duivelssagen toegekend, waarin op de kerstnacht de ongewijde klokken van de duivel te horen zouden zijn. Verhalen ontstonden over heksen/kattendansen en witte wieven en aardmannen die zich in grafheuvels huisden. Heksen en de duivel kunnen we hier toekennen aan alles wat met bovenmenselijke krachten en geesten te doen had – al dat wat als bovennatuurlijk gold maar als niet-christelijk werd gezien (Schuyf, 1999).

Het bestaan van aardmannen werd mogelijk ontleend aan pijpjes en bekers die men in grafvelden vond, toebehorend aan de door de tijd vervormde gestalten of lijksilhouetten uit prehistorische graven (Lemaire, 1970).

Als gevolg hiervan vond er een verschuivende verhouding tussen het veilige binnengebied en het onveilige buitengebied plaats (Schuyf, 2019a). Het buitengebied, de woeste grond, de heide, het gebied waar de voorouders zichtbaar begraven lagen, was hier de niet-christelijke, heidense ruimte (Rooijakkers, 1999).

Cultuurfilosoof en -antropoloog Ton Lemaire illustreert deze verhouding door de traditionele agrarische ruimte ruwweg in drie sferen of stroken te verdelen. Ten eerste was er het centrum van de bewoning, met de meeste huizen en de kerk, vervolgens lag daaromheen het gebied van akkers en weidegronden, en tot slot kwam men in de periferie: de onbewoonde woeste gronden. Wilde men vroeger van het ene dorp naar het andere, dan passeerde men na het verlaten van het veilige huis en centrum de akkers en weiden, vervolgens de strook van bos, heide en woeste grond, om vervolgens via de weiden en akkers weer in de woonkern te geraken.

De wezens uit het volksgeloof verblijven vrijwel altijd in deze woeste, ongecultiveerde strook: dit is de ruimte waar de invloed van het centrum, de cultuur, het zwakst is. ‘Hier is de mens het minst zeker van zichzelf; hier kon de christen door de machten van het heidendom en het kwaad worden overweldigd’ (Lemaire, 1970).

2.1.3 Volksgeloof; bijgeloof; verzonnen verleden

Duidelijk is dat wat er over was van de herinnering aan het sacrale landschap en de daaraan verbonden wezens, in de loop van de middeleeuwen flink was gedemoniseerd. We weten ook dat ondanks dit alles bepaalde gebruiken van duidelijk voorchristelijke oorsprong nog vrij lang in stand bleven. We zien dat er in Drenthe nog tot in de achttiende eeuw na Christus graven bij (op dat punt inmiddels 4000 jaar oude) hunebedden aan worden gelegd (Schuyf, 2019a). In natte delen van (ook) Drenthe worden nog tot in zeker de zeventiende eeuw offers gebracht in de vorm van wolkluwens, haar en maalstenen (Van der Sanden, 2018), en (om het Europabreed te trekken) in Litouwen, de laatste tot het Christendom bekeerde natie, heeft de traditie om

grafheuvels te bouwen voor belangrijke personen nog tot zeker in het einde van de achttiende eeuw voortgeleefd (Schama, 1995).

Ook praktijken als dansrituelen bij begrafenissen bleven in Drenthe nog vrij lang stand houden (hoewel dit actief bestreden werd door de kerk), en het ophangen van de nageboorte van het veulen voor de gezondheid van het paard hield nog tot tenminste de jaren '50 van de vorige eeuw stand (Schuyf, 2019a). Zo zijn nog meer voorbeelden te noemen van geestelijke resten van een niet onwaarschijnlijk voorchristelijke aard, hoewel het niet aannemelijk is dat deze nog met een godsdienstige intentie gepraktiseerd werden. Maar wat was er na de middeleeuwen over van het volksgeloof? Daar wordt hieronder nog kort op ingegaan – het gedemoniseerde landschap vanaf de middeleeuwen tot nu.

De bekendste beschrijvingen van witte wieven komen zonder twijfel uit de hand van de Drentse dominee Johan Picardt, volgens velen de vader van de Drentse archeologie en volkskunde. Hij was gefascineerd door de oudheden en het Drentse landschap en zijn verklaringen voor grafheuvels en hunebedden zijn een doorkijkluikje naar de perceptie van deze relictten in de zeventiende-eeuwse tijdgeest. In grafheuvels woonden witte wieven, en de hunebedden konden alleen maar door reuzen (hunnen) zijn gebouwd. Ondanks het feit dat dit soort denkbeelden voor die tijd niet misplaatst waren, waren er zeker mensen die van mening waren dat wat Picardt verkondigde onzin was. De dominee noemde deze tegenstanders ongelovigen, die met hun redenties evengoed het christelijke geloof aan de kant konden zetten (Luning, 2013). Ook beschrijft hij kuilen waar nog steeds mensen samenkomen om te feesten, drinken, vuren aan te steken en bepaalde rituelen uit te voeren. Hij beschrijft hoe één van deze kuilen op een bepaald moment dicht wordt gegooid met dode beesten, en zo tot 'schinderkuyle' wordt gemaakt (Gerding, 1999).

Figuur 1: Picardt's voorstelling van grafheuvels met witte wieven.

Afgezien van de gruwzame heksenvervolgingen en sagen die uit specifieke jaartallen zouden moeten stammen, zijn verdere bronnen die het volksgeloof door de loop van de geschiedenis heen illustreren schaars.² Deze bronnenschaarste valt te wijten aan het simpele feit dat op het moment dat men (lees: de stedelijke bovenklasse) volksgeloof vanuit een beschouwend oog kan beschouwen, beschrijven en classificeren, dit ook betekent dat het volksgeloof als algemene geleefde werkelijkheid tegen haar einde aan loopt. De studie naar het volksverhaal luidt tegelijkertijd haar dood in (Lemaire, 1970).

In 1903 schrijft Drents volksschrijver Harm Tiesing in de Drentse volksalmanak dat er echter tot laat in de 19^e eeuw nog veel bijgeloof zou heersen op het Drentse platteland, voornamelijk 'in de onderste lagen onzer volksklasse' (Tiesing, 1903).

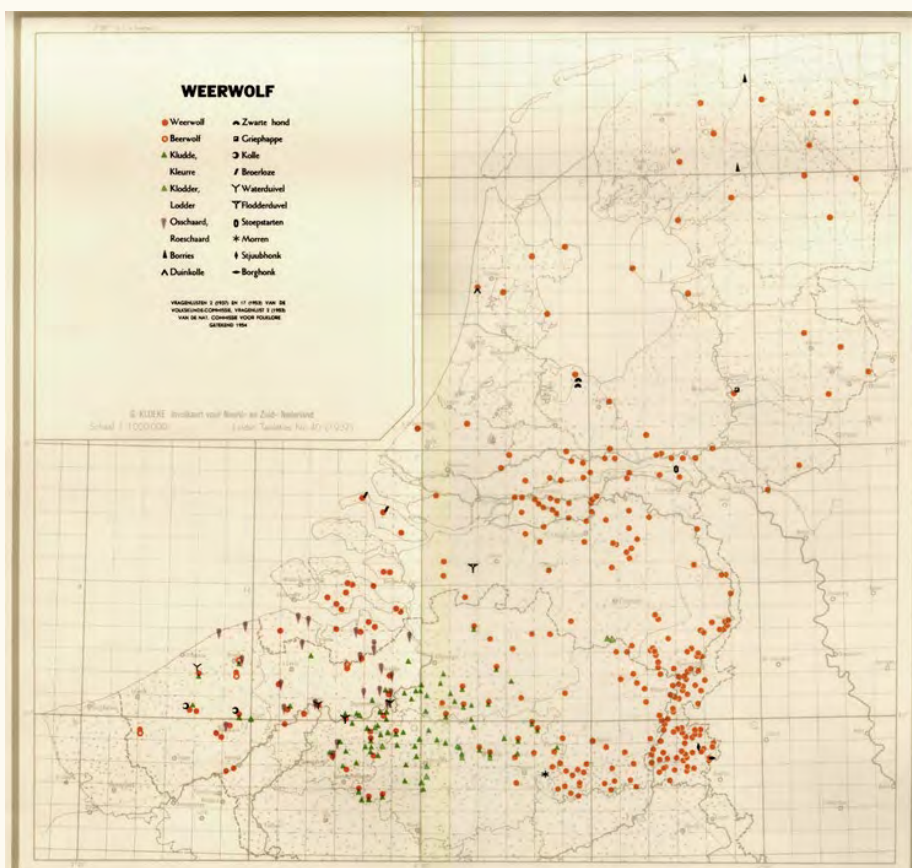
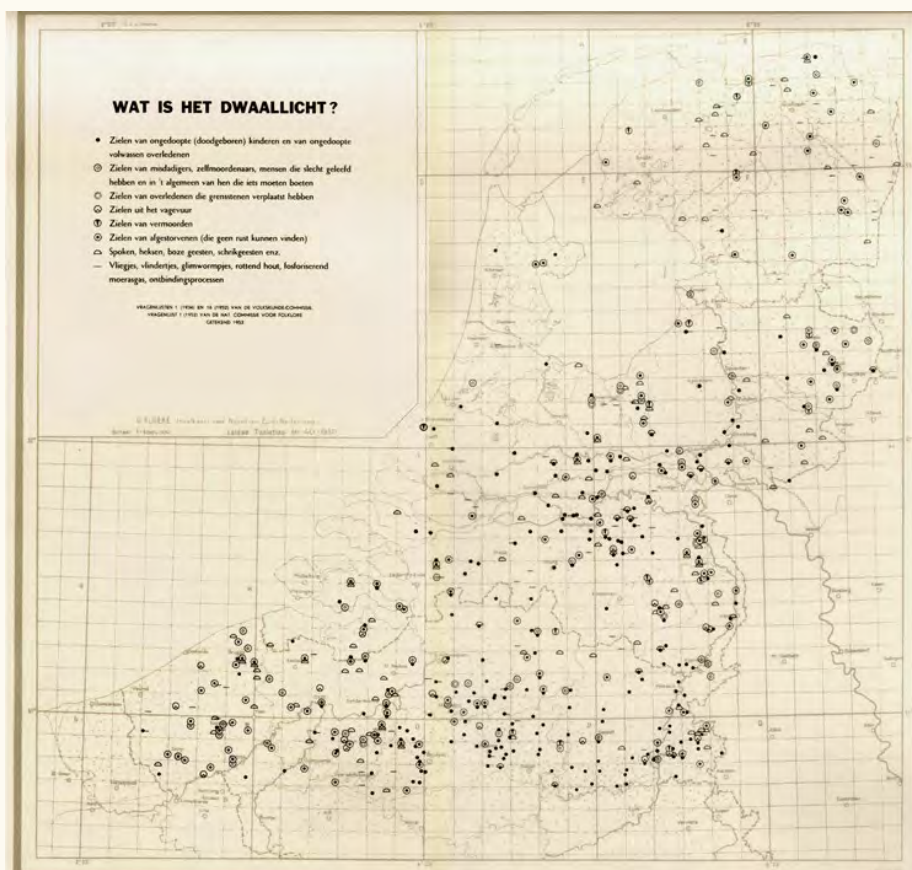
Schrijversdriemanschap 'de Drie Podagrasten', die wandeltochten door Drenthe ondernamen en hun bevindingen in een serie boeken beschreven, constateren in 1843 echter dat het volksgeloof rondom prehistorische plaatsen in Drenthe al grotendeels zou zijn uitgestorven (Van der Scheer, Boom, & Lesturgeon, 1843).

In ditzelfde jaar meldt ook de Friese Volksalmanak dat het spreken over witte wieven, armen die grijpend uit het veen tevoorschijn komen en schimmen die eenzame schaatsers achtervolgen, niet meer de gewoonte was (Mak, 1996). Echter: 'er zijn velen die niet aan spoken geloven – zolang ze bij 't vuur zitten, of die met heksen en duivelbanners de spot drijven zolang ze bij de dominee of de meester op het Nut zitten te praten. Maar als de boter niet karnt, dan schrijven ze voor de drempel van hun huis toch stilletjes een kruis op de grond, en als de oude merrie pijn heeft, dan trachten ze die met een "formulier" te verdrijven.'

Wat Drenthe betreft komt ook de heer Tiesing in de jaren '30 op zijn eerdere uitspraak terug. Het volksgeloof was op dat punt ook volgens hem weggestorven 'onder de machtige invloed van het verkeer en de beweging van onze nieuwe tijd' (Edelman, 1943). De koplampen hadden het overgenomen van de dwaallichten.

Deze bovenstaande zaken in acht nemende, komen de resultaten uit het onderzoek voor De Volkskunde-atlas in 1959 wellicht als een verrassing. Geleid door P.J. Meertens liet men in verschillende delen van Nederland en Vlaanderen mensen in boerengemeenschappen enquêtes invullen (Meertens, De Meyer, & Veltman, 1959). Een deel van uitkomsten hiervan is in de figuren op de volgende pagina te zien.

² Lees: nadere verdieping kan de student zich binnen het beschikbare tijdsbestek niet veroorloven.

Te zien is dat veel respondenten al in staat zijn het dwaallicht in verband te brengen met vuurvliegjes en ontstekend moerasgas (een fenomeen dat overigens al in de 18^e eeuw door Alessandro Volta was verklaard), maar dat veruit de meeste respondenten het dwaallicht nog steeds zien als zielen van overledenen of ongedoopte of ongeboren kinderen. De regionale benamingen die er voor de weerwolf bestaan, getuigen ook van het feit dat het concept in elk geval op streekgebonden niveau nog aanwezig is.

Sinds de jaren '60 tot nu heeft er uiteraard nog veel meer drastische industriële, wetenschappelijke en maatschappelijke vooruitgang plaatsgevonden dan tussen de jaren '30 van Tiesing en de jaren '50 van de P.J. Meertens en z'n team. Als het toen de koplampen niet waren, zijn het nu wel de smartphones die de dwaallichten de schemering der fictie in hebben gedrongen. Wat in de middeleeuwen tot in de verlichting volksgeloof was, werd bijgeloof, en heeft zich nu gereduceerd tot een verzonnen verleden^{III IV}.

De mythische wezens zijn verdwenen, stelt Lemaire, 'omdat ze slechts konden gedijen binnen de perken van de oude agrarische wereld, binnen een mythische ruimte met andere woorden.' Systematische archeologie en volkskunde vanuit de oprukkende stad heeft de mythische schuilhoeken van de agrarische ruimte gepubliceerd en gerationaliseerd; 'en met deze rationele uitleg vervaagt de oude mythische band met het ongetemde verleden, waarin het kon spoken en waarin men bepaalde punten in het landschap het liefst vermeed, voorgoed' (Lemaire, 1970).

2.1.4 Romantiek, identiteit en 'invented tradition'

De publicatie van het volksgeloof was volgens Lemaire het doodsvonnis voor de sage als geleefde werkelijkheid. Deze rukt op vanuit wetenschappelijke kringen uit het stedelijk gebied, en wel in de 19^e eeuw. Behalve de profanisering van de afgelegen plattelandsgemeenschappen had het bedrijven van volkskunde als (pseudo)wetenschap nog andere implicaties.

In 1803 publiceert de Duitse dichter, schrijver en romanticus Achim von Arnim (1781-1831) zijn 'Des knaben Wunderhorn', een verzameling sagen, sprookjes en liederen die de auteur opzettelijk had verzameld – een bezigheid die tot op dat punt nog niet werd beoefend. Von Arnim roept de lezer hierin op hetzelfde te doen, en twee zekere broeders geven hieraan gehoor: Willem (1786-1859) en Jacob Ludwig Karl (1785-1863) Grimm. Zij leveren bijdragen aan de twee volgende delen van Von Arnim's oeuvre, en werken hierna door. Hun ijverig verzamelwerk brengt het tweedelige Deutsche Sagen voort. Naast het optekenen van verhalen die de broers op hadden gehaald, besteden zij hierin ook aandacht aan hoe deze sagen geïnterpreteerd behoren te worden, wat deze over de geschiedenis te zeggen hadden en hoe deze sagen de oertijd 'als een frisse en bezielende geest' dichterbij konden brengen (Luning, 2013).

Het duurt vrij lang voordat ook Nederland in vervoering raakt van het volksverhaal. De eerste Nederlandse vertalingen van Grimm in 1821 kregen bepaald geen lovend onthaal en het eerste verzamelwerk van Nederlandse sagen en sproken werd nota bene door Duitsers verricht. Op enthousiaste medewerking vanuit de Nederlandse academische kringen konden zij daarbij meestal niet rekenen, en publieke oproepen (van onder andere J. Grimm zelf) voor het toesturen van verhalen en liedjes bleven nagenoeg onbeantwoord.

Het is pas halverwege de negentiende eeuw dat de folkloristische vonk ook bij ons overslaat. Eerst voornamelijk op regionaal niveau, met de verdedigingsdrang van de eigen identiteit en cultuur in een oprukkende "verhollandsing" als drijfveer. Een notabel figuur die dit op landelijk

niveau oppakt is G.J. Boekenogen (1868-1930). In het Vlaams-Nederlandse tijdschrift *Volkskunde* betoogt hij in 1893 dat deze liederen en verhalen “zeer oud” moeten zijn, overgeleverd “van mond tot mond”, en niet zelden geworteld in de “heidensche” periode van onze “Germaansche voorouders”, “een diepe beteekenis” in zich dragend (Meder & Hendriks, 2005).

Deze visie op de urgentie van de volkskunde gaat in de tijdsgeest van toen als regel gelden en verbanden met voorchristelijke cultuurfasen worden gretig getrokken, vaak zonder afdoend bewijs.

Men gaat zich onbedoeld schuldig maken, Boekenogen inclusief, aan het fabriceren van een geconstrueerde historische identiteit: *invented tradition*. Gegrepen door de sproken van de Grimm’s gaan Nederlandse verhalenverzamelaars in het platteland op pad met bepaalde typen sagen op het oog. ‘Sterke-mannenverhalen’ werden hier niet opgetekend, slechts de verhalen die te maken hadden met ‘bovennatuurlijke’ voorvallen, verhalen die strijken met de heidense verbeelding van de verzamelaars (Dekker, 1975).

Deze trend wordt ook opgepikt door de (amateur)archeologie. Gedreven door de fascinerende, romantische gedachte dat sagen verband hielden met de prehistorische vondsten in het landschap, bleef lang niet iedereen met beide benen op de grond staan – hier is archeoloog H.J. Bellen een voorbeeld van. Bekend met het Veluwe en Drentse landschap en haar archeologische relictten raakt hij in vervoering van het idee dat de lokale folklore boodschappen schuilhield over het leven van onze voorouders. Hierbij schuwt hij niet weg voor mystiek en wichelarij (Luning, 2013).

Deze obsessie voor folklore als een soort voorouderlijke overlevering krijgt bij de opkomst van het nationaalsocialisme een grimmig karakter. Volkskunde gaat een rol spelen in de constructie van een nationale, Nederlandse identiteit. Het hoogste-, of liever drastisch dieptepunt hiervan werd in de jaren ’30 bereikt bij het omdopen van de Groot-Nederlandse volkskunde naar Groot-Germaanse volkskunde, en de oprichting van het Nederlandsch Ario-Germaansch Genootschap in het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen te Utrecht, waar ook de heer Bellen lid van wordt (Van der Zeijden, 1999). In Duitsland zien we dergelijke denkbeelden in de 19e eeuw al ontstaan, met de Germaanse voorvaderen, de bewoners van het oerbos, als een soort symbolische oorsprongsmythe (Schama, 1995).

Volkskunde als katalysator van nationalistisch gedachtegoed houdt in (semi-)academische kringen gelukkig geen stand, en sterft samen met het nationaalsocialisme weg bij het aflopen van Tweede Wereldoorlog. Volkskunde weet zich hierna als cultuurstudie te herpakken, zoals we zien in de bezigheden van het Meertens Instituut.

Folklore wordt daarna als begrip enigszins gereserveerd voor een in nostalgie gedrenkte en als amateuristisch veroordeelde tak van de beoefening van volkscultuur, verpersoonlijkt in klompdansen en markten met oude ambachten (Van der Zeijden, 1999).

Dat volksverhalen voor sommigen desalniettemin hun prikkelende romantische gloed blijven behouden, blijkt uit de talrijke sagenbundels die in de daarop volgende decennia nog zouden verschijnen – dit keer niet als superioriteitswaanbeeld, maar simpelweg als vermakelijke bezieler van een oeroud landschap.

2.1.5 Conclusie: de sage vandaag

Om te concluderen: wat heeft de sage ons vandaag nog te vertellen, en wat niet? De sage vertelt ons over hoe de sacrale relatie tegenover het landschap van de brons- en ijzertijd (en de bijbehorende vermoedelijk voorouderlijke wezens) in de middeleeuwen uiteindelijk door het christendom gedemoniseerd wordt en geboorte geeft aan actoren als witte wieven en aardmannen. Plekken en landvormen die een sterke herinnering aan het voorchristelijke bestaan droegen, de heide en de woeste gronden, werden voorzien van huiveringwekkende verhalen.

De sage biedt ons *geen* beeld van een continue overlevering vanuit prechristelijke tijden en tradities, maar *wel* van hoe men door de eeuwen heen naar relictten uit die tijd keek. Ze laat ons zien wat er tijdens de winterdagen rond het haardvuur werd verteld, en wat er tot relatief helemaal niet zo lang geleden door sommigen nog geloofd werd in de meer afgezonderde delen van het Nederlandse platteland. Ze vertelt ons echter ook over hoe de volkskunde, de publicatie van deze voorheen voor de plattelandsgemeenschap gereserveerde vertellingen, uiteindelijk de dood wordt van hetgeen dat ze tracht te onderzoeken en uiteindelijk zelfs een spil wordt in een gitzwarte pagina van onze Westerse geschiedenis.

Wat de sage ons nu nog kan bieden is reeds in de maatschappelijke relevantie toegelicht – ze bezielt het landschap, voorziet haar van narratief en plaats- en tijdsgeest. Ze schetst de contouren van een onzichtbaar, maar zonder twijfel *voelbaar* landschap – een voelbaar Veluws verleden.

2.2 Sagenonderzoek

In deze paragraaf wordt de eerste deelvraag, ‘welke sagen zijn terug te leiden naar het grondgebied van Veluws Verleden?’ beantwoord. Onderzoek naar sagen is verricht binnen een totaal van zeventien naslagwerken – sagenbundels. Een overzicht van deze naslagwerken is terug te vinden in de bibliografie in hoofdstuk 7. Zoals in de methode is beschreven zijn binnen deze boeken sagen geselecteerd op basis van de mogelijkheid deze terug te leiden binnen een geografisch kader: dat van de begrenzingen van de gemeenten die betrokken zijn bij het erfgoedcentrumproject.

2.2.1 Resultaten sagenonderzoek

Het onderzoek naar plaatsgebonden sagen in de gemeenten Apeldoorn, Epe, Ermelo, Putten en Nunspeet heeft in totaal 83 sagen opgeleverd, waarvan 55 locatiespecifiek en 28 locatie-aspecifiek. Een lijst van deze opbrengst is in bijlage A, pagina 140 terug te vinden. Overige bevindingen met betrekking tot dit sagenonderzoek worden hieronder beschreven.

De (noord-Veluwse) sagen blijken onder te verdelen in een aantal categorieën, bepaald door het leidende onderwerp in het verhaal. Deze categorieën zijn:

- Vuurmannen. Vurige spookgestalten die zich tijdens hun leven een vloek op de hals hebben gehaald. Vaak handelt het zich hier om onrechtvaardige landmeters, landeigenaren die heimelijk grensstenen of -palen hebben verzet, maar ook moordenaars. Deze rusteloze wedergangers dolen rond op de plek waar het misdrijf plaats heeft gevonden (Meertens Instituut, zd.). Binnen deze categorie zijn vijf sagen opgehaald.
- Spoken. Dit zijn geesten van overledenen. Binnen deze categorie zijn vier sagen opgehaald.
- Heiligschennis. Gebeurtenissen waarbij er iets onverklaarbaars plaatsvond als gevolg van een heiligschendende/godslasterende handeling van een individu of meerdere individuen. Binnen deze categorie zijn twee sagen opgehaald.
- Schatten. Alle sagen die te maken hebben met een schat. Voorbeelden zijn verhalen waarin iemand (vaak een arme vrijbuiters) een aanzienlijke som spaargeld heeft verstopt maar nooit meer terug heeft gevonden en om die reden nog (al zoekende) als geest rondzwervt. Soms gaan de verhalen over de aanwezigheid van een schat op de bodem van een waterlichaam. Binnen deze categorie zijn vijf sagen opgehaald.
- Spookdieren. De naam verradt al dat dit sagen zijn waarbij de hoofdrolspeler een dier betreft met bovennatuurlijke of duivelse eigenschappen. Dit zijn vooral hazen, konijnen, honden en paarden. Katten, muizen en padden worden gezien als gedaanteverwisselingen van tovenaars en heksen, en worden om die reden toegedeeld bij de categorie hekserij en duivelswerk. Binnen deze categorie zijn twee sagen opgehaald.
- Dwaallichten. Een universeel verschijnsel. In het Engels ook wel ‘will-o’-the-wisp’, en bij onze oosterburen wordt onder andere de benaming ‘Irrlicht’ toegekend. Ook uit Japan, Latijns-Amerika, Noorwegen; in principe overal waar moerassen te vinden zijn, zijn versies bekend. Deze verschijningen zijn namelijk het resultaat van de ontvlaming van moerasgassen – gassen die ontstaan door de vergisting van organisch materiaal (Roels &

Vestrae, 2001). In Nederland werden ze veelal gezien als de zielen van doodgeboren of ongedoopte kinderen, maar veel variatie is terug te zien in figuur 2. Binnen deze categorie zijn drie sagen opgehaald.

- Reuzen. Ten opzichte van de andere categorieën is dit een vreemde eend in de bijt. De oorsprong van reuzen in de Germaanse mythologie is te herleiden naar Noordse stammen, waar de oudste overleveringen van verhalen waar deze wezens in voorkomen naar terug te leiden zijn. De verdere verspreiding door Europa valt echter te onderbouwen met het voorkomen van woorden voor reuzen in talen van andere Germaanse stammen (West, 2007).

In Nederland zien we dat reuzen later veelal worden gebruikt als verklaring voor het ontstaan van landvormen, denk aan de hunebedden, de Hunnenschans, Hunnenweg, et cetera. Plekken en elementen met deze benamingen zijn veelal terug te leiden naar het grondgebied van de Saksen (Sinninghe, 1943). Direct bewijs voor directe overlevering vanuit de Germaanse tijd naar de optekening van uit Nederland (en de Veluwe) afkomstige sagen ontbreekt. Het is daarom erg aannemelijk dat dergelijke verhalen veelal in de eeuwen daarna ontstonden, inderdaad in een zoektocht naar een verklaring voor “onmenselijk” robuuste verschijningen in het landschap. Een voorbeeld is de theoloog en eerste Drentse geschiedschrijver Johan Picardt, die reuzen als hunebedbouwers uitvoerig beschreef in zijn in 1660 uitgegeven ‘Antiquiteten’. Binnen deze categorie zijn acht sagen opgehaald.

- Weerwolven. Ook weerwolven zijn een Europaverspreide figuur in folklore. Afkomstig van de samenstelling van een oud Germaans woord voor ‘man’ en ‘wolf’ (EWN, zd.), betreft het hier verhalen waarin een mens voorkomt die ‘s nachts in een bloeddorstige wolf verandert. In het geval van de opgedoken noord-Veluwse sagen gaat het hier vooral om de wolf-gedaante zelf, en niet het proces van gedaanteverwisseling. Dergelijke verhalen bestaan uiteraard wel.

Binnen deze categorie zijn twee sagen opgehaald.

- Aardmannen. Ook wel alven. Woonachtig onder de grond en in (graf)heuvels. Aardmannen zijn in sagen vaak goedaardig en behulpzaam van karakter (Schuyf, 1999), maar ze zijn zeker niet ongevaarlijk. In die zin kunnen ze gezien worden als de mythische grensgangers tussen twee werelden in het zowel heilige als gevaarlijke heidenlandschap (Rooijakkers, 1999).

In vroegere tijden, vóór de doelmatige uitoefening van archeologie, werden vondsten als urnen, bakers, pijpjes en zelf schedels en lijksilhouetten toegekend aan aardmannen (Lemaire, 1970).

Binnen deze categorie zijn vier sagen opgehaald.

- Klokputten. Sagen over klokken die allemaal terugkomen op ongewijde (of heidense) klokken die door de duivel in een waterlichaam zijn geworpen, om daar tot in de eeuwigheid op de kerstnacht te luiden (Schuyf, 2019a) (Sinninghe, 1943). Binnen deze categorie is er één sage opgehaald.
- Zeemeerminnen. Ooit lag Gelderland aan de Zuiderzee. Uit die tijd zijn er enkele verhalen overgeleverd. Verhalen over zeemeerminnen gaan terug tot in de oudheid. Al eeuwenlang menen vissers de half vrouw-half vissen in de schuimkragen van de zee te zien. In realiteit betrof het hier hoogstwaarschijnlijk zeekoeien, of in het geval van onze wateren, zeehonden.

Binnen deze categorie is er één sage opgehaald.

- Hekserij en duivelswerk. Sagen waarin het handelt om de vele mogelijke manifestaties van hekserij en duivelswerk. Binnen deze categorie zijn vijftien sagen opgehaald.
- Veurschiensels (voorgezichten). Verschijningen van gebeurtenissen die later pas plaats zouden vinden. In zekere zin visioenen, behalve dat veurschiensels zich altijd mengen met de reële waarneming – visionaire hallucinaties eigenlijk, dus. Veelvoorkomende veurschiensels zijn die van lijken of begrafenissen van mensen die zouden te komen overlijden of voortekenen van woningbranden. Binnen deze categorie zijn vijf sagen opgehaald.
- Verdwenen of verplaatste gebouwen. In brede zin gebouwen (huizen, kastelen, kloosters) die zijn verplaatst of (in de grond) zijn verdwenen. In het laatste geval, waar de meeste verhalen van bekend zijn, is dat vaak ten gevolge van zondig gedrag van de bewoner(s). Binnen deze categorie zijn twee sagen opgehaald.
- Witte wieven, juffers en luchtgeesten. In zekere zin is hier in enige mate overlap met ‘gesneuvelden, vermoorden, zelfmoordenaars en andere wedergangers’ in de zin dat sommige van deze actoren ook geesten zijn van individuen die dramatischerwijze om het leven zijn gekomen. Verschil zit er echter in het feit dat deze actoren van deze categorie in sagen specifiek als ‘juffer’ of ‘wit wief’ worden benoemd, en in die zin op zichzelf een categorie vertegenwoordigen. De begrippen ‘juffer’ en ‘wit wief’ worden vaak door elkaar heen gebruikt en betekenen ook vaak hetzelfde. Het woord juffer betekent in letterlijke zin gewoon vrouw of dame. Benamingen als ‘witte vrouwe’, ‘zwarte vrouwe’, ‘zwarte juffer’ en ‘witte juffer’ getuigen van de diffuse grens tussen wat deze actoren zouden zijn. Wel valt op dat witte wieven altijd een boosaardige rol spelen in verhalen (of in elk geval worden bevreesd), en juffers vrijwel altijd een neutrale rol aannemen. Te zeggen valt in elk geval dat het hier altijd vrouwelijke actoren betreft, en dat ze onder de noemer “luchtgeesten” vallen. Andere luchtgeesten zijn ‘maren’, (in de regel kwaadwillende) vrouwelijke entiteiten die te paard door het “leven” gaan (Sinninghe, 1943).
Binnen deze categorie zijn negen sagen opgehaald.
- Gesneuvelden, vermoorden, zelfmoordenaars en andere wedergangers. Geesten van individuen die op een veelal dramatische wijze om het leven zijn gekomen, en om die reden nog rusteloos dolen. Deze entiteiten zijn plaatsgebonden, en vaak is er sprake van vaste patronen (routes) die samenhangen met elementen uit hun leven/dood. Het verschil met de categorie spoken is het feit dat bij gesneuvelden, vermoorden, zelfmoordenaars en andere wedergangers het leven van de dode een leidende rol speelt in hoe de spokerij zich volgens de sage manifesteert.
Binnen deze categorie zijn tien sagen opgehaald.
- Overig. Hiertoe behoren verhalen die echt op geen enkele manier aan een andere categorie toe te kennen zijn, of waarvan het onderwerp zeer lastig onder een noemer te definiëren valt. Binnen deze categorie zijn zes sagen opgehaald.

Uit de gemeente Apeldoorn zijn 29 plaatsgebonden sagen opgehaald, uit de gemeente Epe één sage, bij Ermelo zijn dit er 20, Nunspeet 16 en naar de gemeente Putten zijn 17 sagen terug te leiden. Hierin is bij de gemeente Ermelo sprake van de grootste dichtheid aan sagen (opp. 87.332 km), gevolgd door Putten, (87,5 km² opp.), daarna Nunspeet (129.52 km) en Apeldoorn (341.2 km² opp.) met tot slot de gemeente Epe met een enkele sage.

2.2.2 Geografische koppeling

In sommige gevallen zijn de locaties waarover het in sagen handelt vrij eenvoudig terug te vinden. Dit zijn bijvoorbeeld verhalen die zich afspelen op landgoederen, bossen, waterlichamen, et cetera, waarvan de namen die in sagen aan deze plekken worden ontleend nog steeds op moderne topografische kaarten of online kaartomgevingen zoals Google Maps terug te zien zijn. In dat geval resulteert een internetzoekopdracht zonder al te veel moeite in het vereiste coördinaat.

In de meeste gevallen vereist het achterhalen van locaties die in sagen een rol spelen echter meer inspanning. Gebouwen veranderen van naam of bestaan niet meer; namen van landschapselementen zijn nooit formeel cartografisch vastgelegd omdat ze alleen in de volksmond een leven leden; heuvels zijn geëgaliseerd en kuilen dichtgegooid. De onderzoeker is in dit geval afhankelijk van beschikbare (historische- en internet)bronnen en cartografische data.

Deze zoektocht begint meestal bij het uitvoeren van internetzoekopdrachten aan de hand van beschrijvingen die in de sagen-naslagwerken worden gegeven. Soms leidt dit tot aanvullende (internet)bronnen over hetzelfde verhaal. In het geval van het Gelders Sagenboek van J.R.W. Sinnighe kan vaak teruggegaan worden naar de eerste bron waar de heer Sinninghe het weer oorspronkelijk vandaan had gehaald. Dergelijke (vooral 19e-eeuwse) bronnen kunnen vaak via Delpher of de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren worden geraadpleegd. Zoveel mogelijk van deze sagenversies worden bij elkaar werden gezocht om een zo compleet mogelijk beeld te krijgen van de richting waarin gezocht moet worden. Met een aantal geografische leads op zak worden er wederom zoekopdrachten uitgevoerd, die deels leiden tot speurtochten op websites en Google Maps.

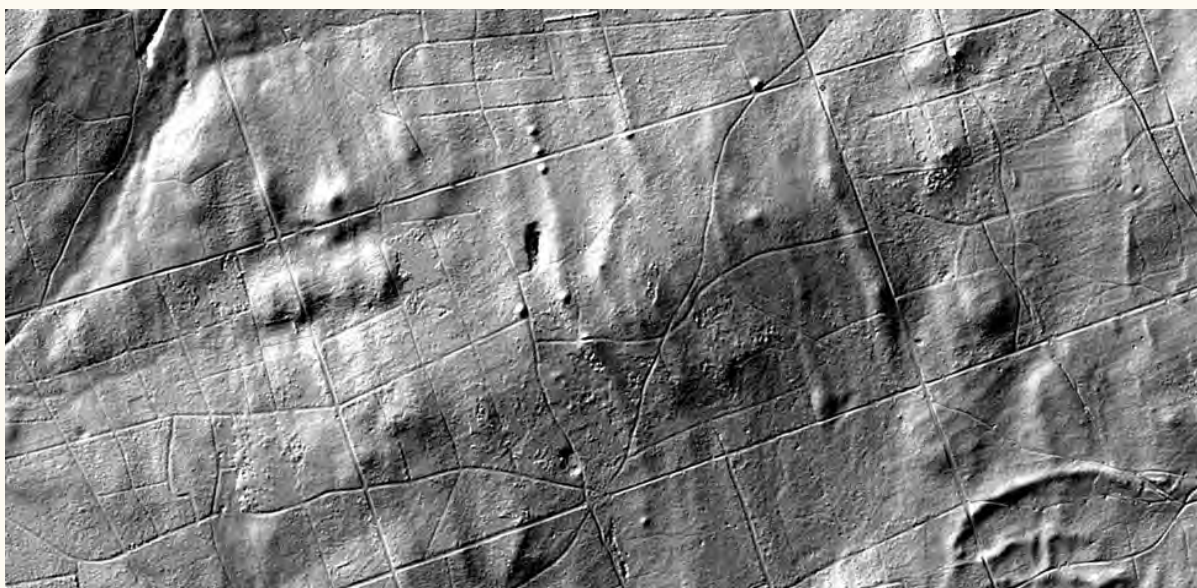
Voor gebouwen betekent dit bijvoorbeeld het doorspitten van online archieven van gemeenten of stichtingen die zich bekommeren om het in stand houden van kennis over oude boerderijen en molens, maar ook het raadplegen van historisch kaartmateriaal heeft een vaste plek in dit speurproces.

Voor landvormen betekent dit uiteindelijk veelal het bestuderen van historische kaarten, maar ook van (AHN-)hoogtekaarten, op basis van (in meer of mindere mate cryptische) beschrijvingen van de locatie van een landvorm.

Voorbeelden hiervan zijn in de figuren 4 en 5 te zien. Voor verdere opmerkingen over dit onderzoeksproces, zie hoofdstuk discussie, pagina 131.

Het resultaat van dit onderzoek is de sagenkaart Veluws Verleden, te vinden in bijlage B, pagina 148. In deze kaart is in kleurverschil het onderscheid tussen locatiespecifieke en locatie-aspecifieke verhalen gemaakt.

Een kaart waarin onderscheid is gemaakt in de verschillende sagenonderwerpen is in bijlage C, pagina 149 te vinden. Hierbij wordt net als bij de eerste sagenkaart onderscheid gemaakt door middel van kleurgebruik. Dit betekent overigens ook dat er maar één onderwerp per sage toegekend kan worden, ook al is een sage in principe bij meerdere categorieën in te delen. Wanneer op de lijst in bijlage A meerdere onderwerpen aan één sage worden toegekend, staat het onderwerp dat in de kaart is aangehouden dikgedrukt in de sagenlijst weergegeven.

Figuur 4: "Waar het Sprielderbos aan het Speulderbos grenst, is een laagte, het Bambergse Gat. (Sinninghe, 1943)" Aanvullend zoekwerk verraaft dat het gat te bereiken is door na de zessprong van de Laak vanuit Garderen rechtdoor te gaan. De eerste diepte aan de rechterzijde zou het Bambergse Gat zijn (De Haan, 2017).

Figuur 5: locatie van het vroegere Huize Bijstein onder Putten, waarvan de naam inmiddels veranderd is naar Bijstereen.

Enige bevindingen die zich openbaren zodra de geografische koppeling is gemaakt, worden hieronder beschreven. De bevindingen zijn niet cruciaal voor het onderzoeksdoel, maar scheppen wel een beeld van de samenhang tussen ruimtelijke ordening en sagentypen. Als we de ruimte indelen in de sferen buitengebied (bos/heide etc.), agrarisch gebied (buurtschap/bouwland/hooiland/weideland) en urbaan gebied (dorp/stad), zijn er naar wat er op dit moment buitengebied is 37 sagen terug te leiden, naar het huidige agrarisch gebied 34, en naar de laatste urbane sfeer 13 sagen. Deze indeling is gemaakt op basis van de meeste recente topografische kaart van Esri Nederland, uitgaande van wat duidelijk als bouwland en dun bebouwd gebied te onderscheiden is, wat tot bos of heide behoort³ en wat tot dorps- of stadskernen te rekenen valt.

³ Hierbij moet de opmerking worden gemaakt dat wat vandaag de dag agrarisch of zelfs urbaan gebied is, in veel gevallen ten tijde van het ontstaan van de sage nog bij bos of heide/woeste grond zou hebben gehoord.

Een overzicht van de sagencategorieën per ruimtelijke sfeer geeft het volgende weer:

Tabel 1: tabel sagentypen en ruimtelijke sferen

	Buitengebied			Agrarisch			Urbaan		
	Aant.	%/sfeer	%/cat.	Aant.	%/sfeer	%/cat.	Aant.	%/sfeer	%/cat
Vuurmannen	2	4.4%	50%	1	2.9%	25%	1	7.7%	25%
Spoken	2	4.4%	40%	3	11.8%	60%	0	0%	0%
Heiligschennis	0	0%	0%	1	2.9%	50%	1	7.7%	50%
Schatten	2	4.4%	33.3%	3	11.8%	50%	1	7.7%	16.7%
Spookdieren	2	4.41%	100%	0	0%	0%	0	0%	0%
Dwaallichten	1	2,7%	33.3%	2	5.9%	66.7%	0	0%	0%
Reuzen	4	10.8%	57.1%	3	11.8%	42.9%	0	0%	0%
Weerwolven	1	2.7%	33.3%	2	5.9%	66.7%	0	0%	0%
Aardmannen	2	4.4%	67%	1	2.9%	33.3%	0	0%	0%
Klokputten	1	2,7%	100%	0	0%	0%	0	0%	0%
Zeemeerminnen	0	0%	0%	1	2.9%	100%	0	0%	0%
Hekserij en duivelswerk	8	21.3%	50%	3	8.8%	18.8%	5	38.5%	31.3%
Veurschiensels	1	2,7%	20%	3	11.8%	60%	1	7.7%	20%
Verdwenen of verplaatste gebouwen	0	0%	0%	2	5.9%	100%	0	0%	0%
Witte wieven, juffers en andere luchtgeesten	3	8.1%	33.3%	6	17.7%	66.7%	0	0%	0%
Gesneuvelden, vermoorden, zelfmoordenaars en andere wedergangers	5	13.5%	50%	2	5.9%	20%	3	23.1%	30%
Overig	3	8.1%	50%	2	5.9%	33,3%	1	7.7%	16.7%

Per ruimtelijke sfeer zijn drie kolommen te zien. De eerste (aant.) refereert naar het aantal sagen dat van een bepaalde categorie naar de desbetreffende sfeer terugleidt. De tweede, percentage/sfeer, geeft aan welk aandeel een bepaalde categorie vertegenwoordigt binnen het totaal aantal sagen dat naar deze sfeer terugleidt. De laatste kolom, percentage/categorie, geeft uiteindelijk weer welk aandeel de desbetreffende sfeer heeft binnen een bepaalde categorie. Voorbeeld: twee van de aardmannen-sagen komen voor in het buitengebied. Dat is 67% van het totaal aantal aardmannensagen. Binnen de sagen van het buitengebied bestaat 4.4% uit sagen over aardmannen.

Een topografische kaart uit deze tijd (pre-1800) die genoemde ruimtelijke sferen in dermate hoog detail weergeeft om ernaar te kunnen refereren, ontbreekt. Derhalve was de onderzoeker genooddaakt de analyse te beperken tot een kaart van recenter oorsprong.

3. Route

“De weg verschilt van het pad niet alleen omdat er auto’s op rijden, maar omdat hij een lijn is die twee punten verbindt. De weg heeft op zichzelf geen zin; zin hebben slechts de twee punten, die hij verbindt.

Het pad is een ode aan de ruimte. Elk stukje ervan heeft zin en spoort ons aan om stil te houden. (...) In de wereld der paden is de schoonheid ononderbroken en steeds wisselend; bij elke stap vraagt ze: blijf even staan.”

Milan Kundera in *Onsterfelijkheid*, 1990

In dit hoofdstuk wordt het onderzoek naar aanleiding van de tweede deelvraag ‘wat is de meest geschikte startlocatie en het verloop van een op sagen gebaseerde belevingsroute?’ beschreven, evenals de resultaten hiervan. De indeling van dit hoofdstuk gebeurt per informatie-verzamelmethode. Dat wil zeggen: eerst de interviewresultaten, opgedeeld in de onderdelen ontvangstlocaties en routeverloop, gevolgd door de eigen analyse in diezelfde opdeling. Tot slot volgen de resultaten van de focusgroep, waarvan de indeling in dezelfde structuur vorm wordt gegeven als de focusgroep zelf. De resultaten van de voorgaande deelvraag komen weer in beeld bij de eigen analyse routeverloop, waarbij de verhalenpunten gaan dienen als sturende factor voor routeconcepten.

3.1 Interviews

Wat Veluwe-op-1-betrokkenen betreft zijn er interviews zijn afgenomen bij de beleidsadviseur Recreatie en Cultuur van één van de betrokken gemeenten (verder in de verslaggeving aangeduid als BRC), de projectleider Routebureau Veluwe (PRB) en de programmastrateeg van het VeluweTeam (PVT). Verder is er een interview afgenomen met een routeontwikkelaar met ruim 30 jaar ervaring in het ontwerpen van recreatieve routes (RO).

3.1.1 Startlocaties

Oud Groevenbeek, voorkeurslocatie uit het Larenstein-locatieonderzoek, wordt door de Vo1-betrokkenen PRC en PVT ervaren als een mooie en karaktervolle locatie. Echter, de geschiktheid hiervan als functie als locatie voor een erfgoedcentrum wordt door deze respondenten in twijfel getrokken. De reden hiervoor is dat het locatieonderzoek zich richt op een erfgoedcentrum in een medium- of xl-variant. De Veluwe-op-1-respondenten zetten echter vraagtekens bij de kans van slagen voor een uitvoering in deze schaalgrootte. Kansrijker wordt een small-versie voorgesteld, gebruikmakend van wat er al aangeboden wordt. Op die manier ontstaat er een netwerk van erfgoedhotspots die elkaar versterken en gebruik maken van wat er nu al aangeboden wordt. Aangeraden wordt om dit laatstgenoemde zeer hoog in ogenschouw te nemen: “dat je niet iets totaal nieuws gaat verzinnen, maar dat wat er is sterker maakt”, luidt het advies van PVT. Oud Groevenbeek beschikt over een theehuis dat in het weekend open gaat, verhuurt ruimtes aan groepen en draagt op het moment geen educatieve functie. Met de criteria die in het medium- en XL-locatieonderzoek de scepter zwaaien, zijn dit zeer goede eigenschappen. Een groot erfgoedcentrum op deze locatie zou namelijk niet of weinig concurreren met bestaande horeca en educatievoorzieningen. Duidelijk is dat een erfgoedcentrum in een small-variant, die vanuit interviews de meeste overtuigingskracht geniet, aan andere criteria moet voldoen dan deze grotere uitvoering.

Routebureau Veluwe werkt aan ontvangstlocaties. Dit gebeurt in samenspraak met gemeentes en terreinbeherende organisaties. Deze ontvangstlocaties zijn in vier varianten te onderscheiden. PRB legt dit haarfijn uit: ten eerste zijn er de poorten naar de Veluwe, grote ontvangstlocaties van waaruit de bezoeker letterlijk de Veluwe betreedt. Hier moet gedacht worden aan de grotere treinstations.

Vervolgens zijn er de Veluwetransferia, locaties waar plaats is voor honderden auto's, en waar bezoekers in een restaurant en bezoekerscentrum hun heil kunnen vinden.

Een schaal kleiner zijn de toeristische overstappunten, of TPO's. Voor 50 tot 100 auto's is hier plaats, en meerdere routes vinden hier hun startpunt. In de meeste gevallen is ook hier een horecavoorziening aanwezig.

De kleinste ontvangstlocaties zijn 'P Veluwe' gedoopt. Hier is plaats voor ongeveer 50 auto's. Naast het feit dat de recreant hiermee een eenduidig overzicht van locaties tot beschikking heeft van waaruit deze zichzelf met de recreatievorm naar voorkeur kan onderhouden, zijn deze ontvangstlocaties een gewichtige schakel binnen de recreatiezonering waar zo naar gestreefd wordt. Uiteraard sturen deze locaties de recreant een bepaalde kant op: "we willen niet meer dat mensen los in het bos parkeren, bij wijze van spreken," aldus de routekundige projectleider. De rol van deze locaties als steunpilaar van de recreatiezonering gaat echter nog een stap verder, namelijk in het feit dat er sturing aangebracht wordt in welk type recreant waar recreëert. Een transferium zal plek gaan bieden voor elk type buitenrecreant, dat wil zeggen: ruiters, wandelaars, mountainbikers en fietsers. Dit wordt bewerkstelligd door de voorzieningen aan te bieden waar deze recreanten behoefte aan hebben. De ruiter kan zijn paardentrailer parkeren, zijn paard vastbinden en deze laten slurpen uit een trog. De mountainbiker kan de blubber van zijn fiets spuiten voordat deze weer de auto op- of ingaat. De TPO neemt hierin een middenpositie in, en de P Veluwe zal vooral aantrekkelijk moeten zijn voor de wandelaar – hier zullen dan ook alleen wandelroutes starten.

Er is algemene consensus over het feit dat er voorzieningen aanwezig moeten zijn op de startlocatie. Hiermee wordt niet alleen een bredere doelgroep gedekt, maar dit is ook cruciaal met betrekking tot de economische impuls die de ontwikkelingen van Veluws Verleden moeten baren (excellente gastvrijheid). Ook dit haakt echter weer aan bij het feit dat er, met small-erfgoedlocaties in gedachten, aangesloten zal moeten worden op wat al aanwezig is. Dit geldt ook voor een plek met een mogelijke educatieve functie.

Een andere factor in het vaststellen van een startlocatie is de doelgroep. Vanuit de doelgroepenanalyse die door de betrokkenen vanuit Saxion uit is gevoerd (beschreven in de inleiding) zijn de Leefstijlvinder-doelgroepen 'inzichtzoekers' en 'verbindingszoekers' bepaald als doelgroepen voor het erfgoedcentrum, en het Veluws Verleden in het algemeen. Gewenst is om deze doelgroep ook in dit onderzoek aan te houden, aldus PVT, om het product zo goed mogelijk aan te laten sluiten op wat er in ontwikkeling is. "Het zal uiteindelijk toch neerkomen op de doelgroep die geïnteresseerd is in het gebied zelf." Hierin kan volgens PVT echter wel het onderscheid gemaakt worden in de inzicht- en verbindingszoekers aan sich, en in combinatie met jongeren (gezinsactiviteit). Daarnaast kunnen jongeren ook als een losse doelgroep worden gezien in educatieopzicht. Met die gedachte wordt door de programmastrategie geopperd dat het interessant kan zijn de kansen te verkennen voor twee concepten – één gericht op jongeren, de ander gericht op de doelgroep van volwassen inzicht- en verbindingszoekers.

Aangedragen wordt de rol van drie locaties voor dit scenario: landgoed Schovenhorst voor een focus op de volwassen recreant, en museum het Pakhuis in Ermelo voor de jongere doelgroep,

met het Boshuis in Drie als satellietlocatie. Het Pakhuis heeft van huis uit een sterk educatief karakter, en organiseert exposities, op maat gesneden voor gezins- en onderwijsactiviteiten.

Deze locatie ligt echter in hartje Ermelo, wat het lastig kan maken een route per direct vanuit deze locatie te ontwerpen.

Wat dat betreft zou het een mogelijkheid zijn om Boshuis Drie als satellietlocatie te beschouwen, oppert PVT. De museumbezoeker stapt na het bezoek aan het museum op of in een (duurzaam) vervoersmiddel, en trekt bij Drie het bos in om de sagen, waarover deze zojuist in het Pakhuis over is geïnformeerd, in het landschap te bezoeken. De omgeving van Drie wordt door meerdere geïnterviewden (PRB, PVT, RO) benoemd als een aantrekkelijk gebied, vol van eigenheid en karakter. De mogelijkheid bestaat bovendien dat deze locatie tot P Veluwe wordt geridderd, spreekt PRB.

Schovenhorst wordt door BCR, PVT en PRB met nadruk benoemd als geschikte startlocatie. Op Schovenhorst is een museum aanwezig (de Tien Malen), een arboretum met een sterke nadruk op het vertellen van de historie van de bosbouw en een brasserie met brede openingstijden. Deze locatie zal ingericht worden als Veluwetransferium, en mogelijk zelfs als een quasi “poort” naar het Veluws Verleden (PVT). Vanuit dit punt kan de recreant direct het landschap intrekken.

3.1.2 Routeverloop

In ieder interview met een Veluwe-op-1 betrokkene komt vroeg of laat de nadruk op gebruikmaking van het Veluws Routenetwerk naar voren. Het Routebureau is dit netwerk aan het ontwikkelen in samenwerking en overleg met terreinbeherende organisaties en gemeenten. PRB legt uit: het nieuwe netwerk maakt in principe gebruik van bestaande routes van bijvoorbeeld de Klompenpaden, Staatsbosbeheer en Natuurmonumenten, maar maakt deze uniform inzichtelijk door hier een deken van knooppuntnummers overheen te draperen en als één netwerk te verenigen. Zo kan de recreant alle routes overzichtelijk inzien en op basis van het knooppuntennetwerk een eigen route samenstellen, ook onderweg met behulp van GPS. Het netwerk is echter niet het resultaat van lukraak sprokkel- en plakwerk, verzekert PRB; en gebruiksvriendelijkheid voor de recreant is ook zeker niet het enige doel van dit project.

Leidend bij het ontwikkelen van dit netwerk is namelijk de recreatiezonering. Zodoende zou een route die gebruik maakt van dit netwerk al sowieso in lijn liggen met de doelen van Veluwe-op-1 omtrent de ontlasting van kwetsbare natuur en spreiding van toerisme.

Voor het fietsvervoer is dit netwerk al klaar en in gebruik. Voor de wandelwegen zijn er tot nu toe pilots gedraaid bij Hoenderloo en de Veluwezoom, en het ontwerp voor het wandelnetwerk voor de gemeenten Putten en Ermelo is nagenoeg af. Begin 2021 moet de ingebruikname hiervan in worden geluid.

Voor de overige Veluws Verleden-gemeenten (Nunspeet, Epe en de rest van Apeldoorn) is dit proces nog niet in gang gezet.

Het realiseren van een route neemt in de regel veel tijd in beslag, waarschuwen PRB en RO. De ontwikkeling van een Klompenpad – trajecten met veel particuliere grondeigenaren – overspant vaak een periode van zo’n twee jaar, aldus PRB. Een wandeltraject dat het Routebureau niet zo lang geleden af heeft gerond in opdracht van de gemeente Barneveld, nam anderhalf jaar in beslag. Toestemming van grondeigenaren, overeenstemming met terreinbeheerders (bruikleenovereenkomst) en afstemming met natuurbeherende instanties spelen hierin een vaste rol. Knelpunten worden vastgesteld, en moeten met maat en beraad glad worden

gestreken. Hoe ferm er gestreken moet worden is sterk afhankelijk van de partijen waarmee de routemaker te maken krijgt, constateert RO. Indien van toepassing speelt de opdrachtgever een belangrijke rol (is de opdrachtgever bijvoorbeeld een gemeente, dan staat de meeste gemeentelijke grond zonder al te veel deliberatie ter beschikking), evenals de specifieke individuen binnen partijen waar de ontwikkelaar mee in aanraking komt.

Bij het bepalen van de lengte van een route komt de manier waarop de doelgroep zich verplaatst in beeld. In de context van dit onderzoek worden mountainbikers en ruiters uitgesloten – en zo blijven de wandelaar en fietser over binnen het oppervlak van de focusring.

Bij wandelaars zijn verschillende groepen te onderscheiden, waarin het primaire verschil ligt in de leeftijd en het motief van de wandelaar. Gezelschappen met jongeren zullen wandelend bereid zijn maximaal vijf á zes kilometer af te leggen, evenals de zogeheten “zondagmiddagwandelaars”, aldus RO.

De gemiddelde wandelaar kiest ervoor wandelingen te maken van zo’n tien tot maximaal vijftien kilometer lang, al drukt die laatste afstand lichtjes tegen de categorie van de ervaren wandelaar aan, vult RO aan.

De langeafstandswandelaar, die de wandeling als sportieve activiteit benadert, wandelt volgens de routeontwikkelaar afstanden van gemiddeld 20 kilometer.

PRB stelt dat de fietser het rijwiel bestijgt voor afstanden van tussen de 40 á 50 kilometer.

De gebruikmaking van zogeheten routeverkorters wordt bij wandelroutes aanbevolen door elk van de respondenten. Zo kan één route aansluiten bij meerdere recreanttypen, met hun eigen behoeftes en grenzen. Bij een fietsroute is dit echter vrij overbodig, meldt PRB. “Je ziet toch dat fietsers er zelf gewoon voor kiezen om een verkorting te nemen. Bij wandelaars heb je dat als ze op een gegeven moment moe worden makkelijk de weg terug willen kunnen vinden.”

Bij de ondervraagde routedeskundigen (PRB en RO) is nog specifiek toegespitst op de eigenschappen die een route “goed” en “aantrekkelijk” maken. Binnen het landschappelijke aspect hiervan hebben hun opvattingen raakvlak, namelijk in het feit dat afwisseling als kernkwaliteit geldt. Dan bos, dan heide, dan landbouwgrond... RO duidt dit nog scherper, in het opzoeken van de grenzen en overgangen binnen het landschap: “je zult bij mij bijna nooit een saaie boswandeling tegenkomen. Als ik een route ontwerp in het bos zoek ik ook altijd weer naar de randen en beekjes, en de grasveldjes tussen de bossen, en de heideveldjes, en de niveauverschillen”.

Deze afwisseling gaat volgens PRB verder dan alleen het landschap, maar heeft ook betrekking op voorzieningen: “dan weer een boer met een winkeltje (...), langs een restaurant, zodat je echt een beleving krijgt van: ‘we zijn aan het wandelen, en hier en daar kunnen we wat kopen, en daar kunnen we ook nog eens wat koffie drinken’”. RO erkent dat deze voorzieningen onderweg voor de wandelaar van een verhalenroute mogelijk wenselijk kunnen zijn, en benoemt hierbij het Boshuis Drie en het Uddelermeer als potente gelegenheden.

Dit wordt overigens ook beaamd door de overige Veluwe-op-1-geïnterviewden. Het bieden van de mogelijkheid om onderweg of aan het start- en eindpunt iets te consumeren draagt bij aan de pijler van excellente gastvrijheid, en verwelkomt een bredere doelgroep.

De routekundige respondenten ontmoeten elkaar ook op het gebied van ondergrond. Voor de wandelaar het liefst onverhard, luidt de vuistregel. RO neemt hierin in zijn eigen routes een

vaste maatstaaf aan: minstens 70% procent aan onverharde weg wordt door de zolen van zijn wandelaars gekust. PRB noemt hierin ook de veiligheid als belangrijk motief. Over een fietspad moeten lopen aan de rand van een provinciale weg, waarbij de wandelaar constant alert moet blijven, is verre van gewenst.

“Maar soms ontkom je er niet aan”, spreken beide geïnterviewden, beide binnen andere condities binnen tijd en ruimte, maar doelend op hetzelfde onderwerp.

RO heeft het hier in het bijzonder over de conflicten die kunnen ontstaan bij het ontwerpen van een thematische route. Bij hem is het ontwerpen van een prettige en mooie route, conform aan hetgeen dat in de bovenstaande alinea geschreven is, leidend. Bij de behoefte om verschillende thematische punten met elkaar te verbinden, komt het echter voor dat het lastig wordt om een route ‘routetechnisch’ kwalitatief te houden, en tegelijkertijd recht te doen aan een verhaallijn.

“Toen ik aan [een thematische route] werkte was het eerste wat ik deed een lijst van knelpunten maken, waarbij ik wel van het ene naar het andere routepunt kon om dat lint van thematisch interessante onderdelen aan elkaar te rijgen, maar daar was de wandelroute als wandelroute volstrekt onacceptabel.” Het vinden van een balans tussen deze twee facetten is een wankel evenwicht, en vereist pas- en meetwerk.

Wat de verhalen als leidraad voor routeverloop betreft, is de beleefbaarheid van een verhaal in het fysieke landschap een pré, oppert de strategisch verkenner van het VeluweTeam. Bij een vraag over de sagenroute als kansrijk concept, ligt de kracht in “het ontsluiten van de historie op basis van hele concrete verhalen,” en daarbij “die rijke vertelcultuur proberen te verbinden aan datgene wat nog concreet te beleven valt in het gebied zelf”.

3.1.3 Tussenconclusie: interviews locatie en routeverloop

Over de uitvoering (schaalniveau) van het grafheuvel- of erfgoedcentrum is nog geen definitieve knoop doorgehakt. Wat locatie betreft helt in de afgenomen interviews (en de Grote Groepsbijeenkomsten, zie Kader en context) de neiging echter richting een small-variant, aanhakend aan wat er al aanwezig is in het gebied.

Oud Groevenbeek heeft zich bewezen als voorkeurslocatie in de locatieonderzoeken waarop dit onderzoek voortborduurde, maar dan wel in een medium- of XL-scenario. Het feit dat de toekomst voor een centrum in deze schaalniveaus nog op onzekere planken staat, verklaart waarom het aannemen van Oud Groevenbeek als startlocatie in de afgenomen interviews niet de voorkeur geniet.

De volgende locaties zijn door de respondenten aangedragen:

- Schovenhorst, vanwege de al aanwezige voorzieningen (brasserie en veel parkeerruimte) en de al aanwezige binding met de Veluwse geschiedenis (museum de Tien Malen, arboretum). Ook belangrijk om te noemen is het feit dat deze locatie aan wordt gewezen als Veluwetransferium, een plek die bedoeld is voor het starten van wandel- en fietstochten.
- Boshuis Drie, als satellietlocatie voor museum het Pakhuis in Ermelo. Het Pakhuis doet veel voor jongeren en sluit al aan op de Veluwse historie (grafheuvels inclusief). Vanuit hier kan de bezoeker met (duurzaam) vervoer naar keuze de activiteit naar Boshuis Drie vervolgen om de verhalen in het landschap te beleven. Boshuis Drie maakt mogelijk kans als P Veluwe (wandelaarsparkeerplek).

Criterium voor een startlocatie is de aanwezigheid van een eet- en drinkgelegenheid en de mogelijkheid om te kunnen parkeren.

Het realiseren van een route kan veel tijd in beslag nemen als er met iedere grondeigenaar (particulier en TBO) en natuurbeherende organisaties in overleg moet worden getreden over het doorkruisen en gebruik van een stuk grond. Een route ontwerpen vanuit het nieuwe routenetwerk van het Routebureau Veluwe omzeilt veel van deze complicaties, omdat de wegen die hierin zijn opgenomen ofwel reeds deel uitmaken van bestaande routes, ofwel sowieso al voldoen aan de eisen van recreatiezonering. Zeker omdat de onderzoeker voor de planvorming van de sagenroute een krappe drie maanden tot zijn beschikking heeft in plaats van drie jaar, is gebruikmaking van dit netwerk een bindend criterium.

De lengte van een wandelroute dient voor een gezelschap met jongeren niet langer te zijn dan vijf á zes kilometer. Voor de volwassen wandelaar is de ideale lengte 10 kilometer, hoewel de ervaren wandelaar al snel een tocht van 15 kilometer onderneemt en de doorgewinterde langeafstandstapper 20 kilometer. Fietstochten zijn gemiddeld 40 tot 50 kilometer lang. Hierbij geldt in beide gevallen: met een kortere route wordt een bredere doelgroep bereikt. Bij wandelroutes zijn routeverkorters een uitstekend middel voor het beantwoorden van behoeften van meerdere recreanttypen.

Tijdens een route moet zoveel mogelijk afwisseling worden nagestreefd. In landschappen, maar ook in gepasseerde voorzieningen. Theehuisjes, restaurants en bijvoorbeeld boerderijwinkels completeren een dagje uit. Genoemde voorzieningen zijn Restaurant Theehuis Uddelermeer en Boshuis Drie.

Voor een wandelroute is het van belang dat de ondergrond zoveel mogelijk uit onverhard pad bestaat. Voor de veiligheid, maar ook vooral voor de wandelbeleving.

Bij het ontwerpen van een thematische route is het de uitdaging een balans te vinden tussen een kwalitatieve route en het recht doen aan een thema (passeren van POI's).

Eén van de krachten van het sagenconcept is de verbinding van concrete verhalen met elementen in het landschap, hierbij is het een pré als deze elementen nog fysiek waar te nemen zijn.

3.1.4 Criteria ontvangstlocatie en routeverloop

Een aantal criteria zijn uit de interviews gekristalliseerd. Deze criteria worden als handvatten gebruikt voor de eigen analyse die in de volgende paragraaf volgt. Om hiernaar te kunnen refereren worden de criteria voorzien van een nummer. Deze criteria luiden als volgt:

Een startlocatie

- sluit waar mogelijk aan op al bestaande voorzieningen^{c1};
- beschikt over horeca en parkeerplaatsen^{c2}.

Een routeverloop

- maakt gebruik van het Veluws Routenetwerk^{c3};
- leidt de bezoeker langs zoveel mogelijk landschappelijke afwisseling^{c4};
- biedt de bezoeker de kans om onderweg iets te nuttigen of aan te schaffen^{c5};
- is veilig^{c6};

waarbij een wandelroute

- gebruik maakt van routeverkorters^{c7};
- voor gezelschappen met jongeren maximaal vijf á zes kilometer lang is^{c8};
- voor volwassen recreanten een traject van ongeveer 10 kilometer bestrijkt^{c9};
- zoveel mogelijk over onverhard pad loopt^{c10},

en een fietsroute

- een lengte van zo'n 40 á 50 kilometer dekt^{c11}.

3.2 Eigen analyse

3.2.1 Ontvangstlocaties

Met de in de interviews vergaarde inzichten volgt hieronder een analyse van de inmiddels zes locaties. Of het erfgoedcentrum er gaat komen in een small-, medium- of XL-variant, ligt nog niet vast. In interviews worden veelal criteria benadrukt die zouden gelden in een small- scenario. Deze aanwijzingen niet de nadruk gunnen zou het nut en doel van deze dataverzamelmethode voorbijgaan. Zodoende gebeurt de onderstaande analyse aan de hand van de in de interviews opgehaalde criteria.

Aan iedere locatie wordt een beschrijving en beoordeling besteed van de aanwezige voorzieningen en ondernemingen, parkeergelegenheid en, indien van toepassing, overige bijzonderheden.

Wat de volgorde betreft wordt vanuit de aflopende waardering van de VHL-locatieonderzoeken gewerkt, met op het einde de locaties die uit de interviews zijn gedestilleerd. Een overzichtskaart van de ontvangstlocaties is in bijlage D, bladzijde 150 te vinden.

Oud Groevenbeek

Voorzieningen

Het landgoed Oud Groevenbeek beschikt over een theehuis. Tijdens het weekend en op woensdagen opent deze haar deuren en serveert onder meer koffie, thee, soep en gebak. Bij het laatstgenoemde valt ook de huisgemaakte cake van de molen in Ermelo – een lokale versnapering voor de streekbewuste zoetekauw (Natuurmonumenten, sd).

Figuur 6: Theehuis Oud Groevenbeek (Natuurmonumenten, sd).

Parkeren

Er is een parkeerplaats aanwezig bij landgoed Oud Groevenbeek, iets verderop aan de Putterweg. Voor hoeveel auto's hier plek is, zal nader onderzocht moeten worden. De kracht van deze parkeergelegenheid is de directe verbinding en aansluiting met Oud Groevenbeek en het omliggende gebied.

Figuur 7: parkeerterrein Oud Groevenbeek (Google, 2018)

Uddelermeer

Voorzieningen

Rond en in de buurt van het Uddelermeer bevinden zich het Restaurant Theehuis Uddelermeer en café-restaurant Het Terras.

Restaurant Theehuis Uddelermeer bezit met haar naam een kwaliteit als herkenbaar baken. Gelegen tussen het Uddeler- en Blecke Meer krijgt de recreant bovendien de kans gelijk de verhalen omtrent deze waterlichamen te beleven, evenals de daar gelegen Hunneschans. Het aanbod van het restaurant is divers: lunches, wild (nadruk op Veluws karakter), plates en hoofdgerechten met veganistische opties worden in de keuken bereid (Restaurant Theehuis Uddelermeer, sd).

Verderop aan de N302 is Het Terras te vinden. In eigen bewoording bieden zij de gelegenheid voor een lekker ontspannen bak koffie, een lunch of een warme hap. De naar eigen zeggen befaamde boerengehaktbal en het Veluws appelgebak ontbreken hierbij niet. Bijzonderheid is de aanwezigheid van een kinderboerderij en speeltuin. Samen met de mogelijkheid voor een kindermenu getuigt dit van een voorziening met een kindvriendelijk karakter (Het Terras, sd.). Naast de culinaire rijkdom rondom het Uddelermeer is hier ook het recreatiepark te vinden dat zichzelf net als het eerstgenoemde restaurant naamkundig in de diepte van de desbetreffende pingoruïne heeft gedoopt. 'Uw eigen stukje Veluwe', eigent het park zich als lijfspreuk toe. De Veluwe identiteit gonst hier door tot in de laatste spijkers van de circa 130 bungalows die het recreatiepark verhuurt. Aanwezig zijn een restaurant, dierenweide en visvijver (Recreatiepark Uddelermeer, 2019).

Figuur 8: Restaurant Theehuis Uddelermeer (Bijzonder Uit Eten, sd)

Parkeergelegenheid

Bij Restaurant Theehuis Uddelermeer kunnen circa 40 auto's geparkeerd worden, plus drie parkeerplaatsen die gereserveerd zijn voor invalide bezoekers. Nabij het restaurant en het Uddelermeer zelf is nog een kleine onverharde parkeergelegenheid te vinden. Hier is nog plek voor circa 15 auto's. Het Terras beschikt over een strook waarop ongeveer 20 auto's passen. Bij het vakantiepark kunnen ongeveer 30 bestuurders hun vehikel kwijt. Noemenswaardig is ook het feit dat deze locatie aan de N310 en de N302 ligt, en dus erg goed in verbinding staat met het autowegennetwerk.

Figuur 9: Parkeergelegenheid Restaurant Theehuis Uddelermeer en tegenovergelegen terrein (Google, sd)

Speuld

Voorzieningen

Wat voorzieningen betreft die voor een recreant relevant zijn (en dus kattenpensions en woonateliërs uitgesloten) beschikt Speuld over snackbar 't Speuldje en vijf vakantieparken. Hieronder vallen het bungalowpark Heidepark Speuld, kampeer- en huisjesterrein De Tonnenberg, camping 't Binnenveld, kampeer- en bungalowpark De Bosrand en Vrijrijck vakantiepark de Heivlinder.

't Speuldje serveert broodjes en snacks (veganistische opties), ijs en koude en warme dranken ('t Speuldje, sd). Boshuis Drie is vanaf Speuld met ongeveer een half uur lopen ook bereikt, mocht een eet- en drinkaccommodatie met een meer gastronomisch karakter de begeerte van de bezoeker zijn. Deze zou bij een wandeling vanaf Speuld door het Speulderbos ook onderweg aan kunnen worden gedaan zonder al te veel uit te weiden.

Figuur 10: cafetaria 't Speuldje (Ter Maat, sd)

Figuur 11: overzicht voorzieningen Speuld (Esri Nederland, 2020).

Parkeergelegenheid

Speuld als buurtschap bevat geen groot aaneengesloten parkeerterrein. Verspreid kan er geparkeerd worden bij de bovengenoemde voorzieningen. Hier moet in alle gevallen wel de Sprielderweg richting Drie worden gevolgd voor een ingang naar het bos. Deze tocht beslaat, afhankelijk van de voorziening waarvan de parkeerplaats gebruikt wordt, om en nabij tien minuten. Vanaf recreatiepark de Bosrand is men met ongeveer twee minuten in het Speulderbos.

De matige bereikbaarheid van het Speulderbos vormt uiteraard geen drempel als de route die vanaf Speuld start met de fiets af wordt gelegd in de richting van andere verhalenclusters. In dat geval is het enige punt van overweging het feit dat er een eenduidige startlocatie (parkeerterrein/voorziening) aangewezen moet worden.

Orderbos

Voorzieningen

Bij het Orderbos bevindt zich de voetbalkantine van de Christelijke Sportvereniging Apeldoorn. Deze beschikt over een bar en een zogeheten “bakhoek”. De kantine is dinsdag tot en met donderdag ’s avonds geopend, en zaterdag de hele dag. De bakhoek opent zaterdags om 12.00 en zet de oven om 18.30 weer uit (C.S.V. Apeldoorn, sd). Los van het vermogen een gezellige sfeer voor elkaar te boksen valt er geen verdere informatie over de kantine te achterhalen.

Figuur 12: sportkantine CSV Apeldoorn (CSV Apeldoorn, sd)

Parkeren

In het sportpark Orderbos zijn bij verschillende sportcomplexen parkeerplaatsen aanwezig. De zwemschool, de atletiekbaan, et cetera. Er is plaats voor in elk geval 100 auto's.

Schovenhorst

Voorzieningen

Wat horeca betreft is het landgoed Schovenhorst niet schuw. Brasserie Schovenhorst voorziet woensdag tot zondag recreanten van diverse consumpties. Koffie en gebak, lunches en

verschillende dranken staan op het menu. Hieronder vallen gerechten met eieren uit Putten en lokale bieren (Brasserie Schovenhorst, sd).

Overige bijzonderheden op het landgoed zijn het arboretum met pinetum, historisch museum De Tien Malen en de bostoren. Ook zijn er kunstwerken te zien van onder andere Joost Barbiers en Floris Brasser (Landgoed Schovenhorst, 2018).

Figuur 13: interieur Brasserie Schovenhorst (VisitVeluwe, sd)

Figuur 14: buitenplaats Brasserie Schovenhorst

Parkeren

Landgoed Schovenhorst beschikt over een grote parkeerplaats. Hier is naar PRB's zeggen plek voor honderden auto's.

Boshuis Drie/Speulderbos

Voorzieningen

Het Boshuis Drie geniet, zoals blijkt uit de afgenomen interviews, een vrij grote herkenbaarheid en populariteit. De voormalige boerderij heeft een rijke geschiedenis, onder andere als vergaderplaats van het maalschap, in de tijd dat er sprake was van gemeenschappelijk grondgebruik (Erfgoed Gelderland, sd). Daarnaast kwam Willem III hier graag na de jacht zijn buik en hart vullen met een warme maaltijd – mogelijk wanneer het weer hem weerhield van een picknick aan zijn koningstafel (Van der Ven, 1918) (Boshuis Drie, sd).

Bij het Boshuis ligt Natuurkampeerterrein Drie. Deze campingplek, onder de vleugel van Staatsbosbeheer, kan een natuurminnende recreant quasi middenin het bos de nacht doorbrengen. Het terrein biedt plaats voor 43 mobiele onderkomens – tenten, vouwwagens, campers en caravans zijn allemaal welkom (Staatsbosbeheer, sd).

Figuur 15: Boshuis Drie

Parkeergelegenheid

Tegenover het Boshuis bevindt zich een enkele strook parkeerplaatsen, met in de oksel van de afslag een lapje grond met extra parkeergelegenheid. Samen bieden zij plek voor ongeveer 35 auto's. Op zeven minuten loopafstand bevindt zich nog de P Veluwe Speulderbos, deze biedt plaats voor ongeveer 60 auto's.

Figuur 16: parkeergelegenheden Boshuis Drie/Speulderbos (Google, sd). Parkeergelegenheden in de rode kaders, Boshuis Drie in de groene cirkel

3.2.2 Tussenconclusie: locatieanalyse

Met inachtneming van de criteria die uit de interviews zijn komen vloeien, wordt duidelijk dat de locaties voor een grafheuvelcentrum in medium- of XL-schaal aan andere criteria moeten voldoen dan die van een verspreide small-variant. In de VHL-locatieonderzoeken zijn kansen verkend voor het bouwen van een dergelijk centrum op een beschikbaar kavel, en zijn eigenschappen als reeds aanwezige horeca juist als negatieve eigenschap bestempeld, in plaats van als kans om bij aan te haken. Dit omdat het in een groter scenario, waarin een dergelijk centrum over een eigen horecavoorziening zou beschikken, gewenst is zo min mogelijk concurrentie met omliggende ondernemingen te genereren.

Oud Groevenbeek is, zijnde een landgoed, een karakteristieke locatie, die ook in interviews meerdere malen in één zin genoemd werd met het woord 'mooi'. Een theehuis is aanwezig, zij het met ietwat beperkte openingstijden. Hoewel hier het aanbod beperkt is, beschikt de voorziening over lokale producten, interessant voor de erfgoedliefhebbersdoelgroep.

De locaties Speuld en Orderbos zijn voor een variant waarin aangehaakt wordt op aanwezige voorzieningen vrij irrelevant. Parkeerplaatsen zijn aanwezig, maar zeer verspreid. Een horecavoorziening is bij beide plaatsen ook aanwezig, maar daar ontbreekt het dan weer aan parkeergelegenheid. Snackbar 't Speuldje heeft voor een snackbar een redelijk breed en inclusief aanbod. Bij het Orderbos is slechts de voetbalkantine van de Christelijke Sportvereniging Apeldoorn aanwezig, een voorziening met vrij beperkte openingstijden. Het aanbod van deze gelegenheid is onbekend.

Het ontbreekt bij deze beide locaties aan eenduidigheid en herkenbaarheid – eigenschappen die bij de bouw van een nieuw grafheuvelcentrum uit zichzelf tot ontwikkeling zouden komen (en dus geen knelpunten, maar misschien zelfs pluspunten zouden zijn), maar in een scenario van een erfgoedcentrum op small-niveau juist als criteria zouden gelden.

Het Uddelermeer beschikt over een groot en zeer divers restaurant en een gelijknamig vakantiepark. Het interieur van Restaurant Theehuis Uddelermeer oogt erg Veluwe-eigen (vakwerk-esque plafondconstructie en jachttrofeeën). Parkeergelegenheid is ruim, en de verbinding met het wegennetwerk is uitstekend.

Landgoed Schovenhorst, een locatie die tijdens de interviews meerdere malen met lovende woorden werd beschreven, beschikt over een brasserie met een aantal lokale producten (verbindings- en inzichtzoekers), veel parkeergelegenheid, meerdere reeds aanwezige recreatieve voorzieningen (erfgoed als dagje uit) en buitenkunst (unieke erfgoedbeleving). Meerdere dagen per week is de recreant welkom hier iets te nuttigen.

Het Boshuis Drie/P Veluwe Speulderbos is een op wandelaars gerichte ontvangstlocatie met een karakteristieke horecagelegenheid. Ook het Boshuis beschikt over lokale producten.

Een overzicht van bovengenoemde zaken is in vergelijkende tabelvorm terug te vinden in tabel 2 op de volgende pagina. Groen is hier een positieve factor, rood een ongunstige factor en oranje niet slecht, maar in vergelijking met groene punten inferieur.

Tabel 2: samenvattende tabel ontvangstlocatie-analyse

Oud Groevenbeek	Speuld	Orderbos	Uddelermeer	Schovenhorst	Boshuis Drie
Beperkt aanbod horeca (alleen theehuis)	Cafetaria met plantaardige opties	Voetbal-kantine	Breed aanbod horeca	Breed aanbod horeca	Breed aanbod horeca
Karakteristiek landgoed	Plaats, geen eenduidige locatie	Terrein, geen eenduidige locatie	Herkenbaar	Karakteristiek landgoed met arboretum en museum	Lokale bekend-heid, karakteristiek
Eigen parkeergelegenheid			Voldoende parkeergelegenheid	Voldoende parkeergelegenheid	Parkeergelegen-heid voldoende voor wandelaars
Horeca enkel in het weekend geopend			Groot deel vd week geopend	Horeca groot deel vd week geopend	Horeca groot deel vd week geopend
Lokale producten			Groot plantaardig aanbod	Lokale producten en vegetarische opties	Vegetarische opties
Voorkeurslocatie locatieonderzoek. In interviews erkend als fraaie locatie, maar niet aanbevolen.	Alleen aanwezig in locatieonderzoek en mogelijk irrelevant in deze casus.		Benoemd in locatieonderzoek én interviews.	In ontwikkeling als Transferium, geprezen in interviews	Niet uit locatieonderzoek, wel geprezen in interviews en P Veluwe-status.

3.2.3 Routeverloop

Uit de locatieanalyse komen de locaties Uddelermeer, Schovenhorst en Boshuis Drie als beste uit de verf. Mogelijkheden voor routes vanaf deze locaties worden in deze paragraaf beschreven en verkend.

Dit gebeurt eerst door het per locatie beoordelen en beschrijven van de mogelijkheden voor het beginnen aan een wandelroute. Deze beoordeling vindt plaats aan de hand van de gestelde criteria voor routelengte, en de mogelijkheid om binnen deze lengte verhaallocaties te passeren. Gebruik van het wandelroutenetwerk is hier leidend.

Vervolgens worden de mogelijkheden voor fietsroutes beoordeeld en beschreven. Vanwege het bredere geografisch kader van het fietsroutenetwerk wordt de beoordeling hiervan niet per locatie uitgevoerd, maar zal er integraal gekeken worden naar het gehele netwerk en hoe verhaal- en ontvangstlocaties hierop aansluiten.

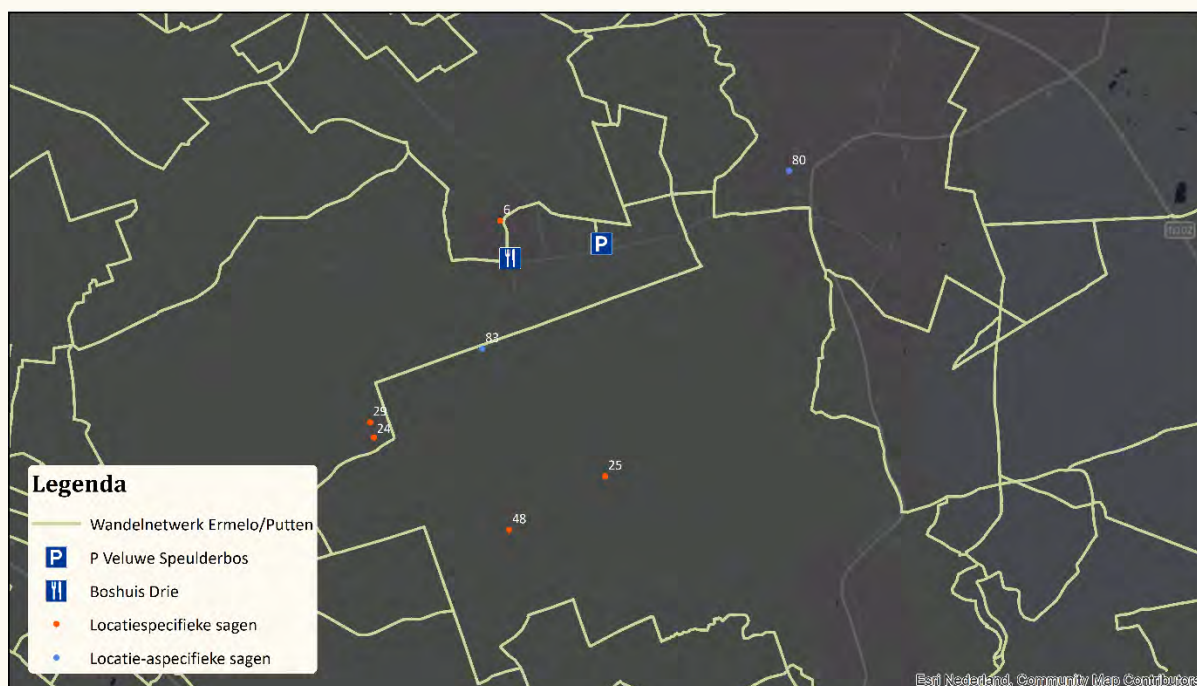
Wandelroutes

Boshuis Drie

Kijkend naar het wandelroutenetwerk rondom Boshuis Drie (zie figuur 18), valt op dat het netwerk direct een aantal sagen passeert: de twee sagen rondom het Solsche Gat (24, 29), de dansende bomen (83) en het ontstaan van Drie (6). Verbrande Berend, oorspronkelijk uit Speuld, is een vrij vloeibaar verhaal dat tot de omliggende dorpen getrokken kan worden (80). Benoemenswaardig is dat het verhaal van de dansende bomen niet per se gebonden is aan het specifieke punt dat op de kaart weer wordt gegeven, maar overal waar deze dansende bomen waar kunnen worden genomen, kan worden geplaatst/verteld.

Buiten het netwerk valt de sage van het Bambergse Gat (48). Folklorist J.R.W. Sinninghe rekent het “verhaal” van de Koningseik ook mee als sage, wat het in de reine zin ook is, maar valt in aard redelijk uit toon met de andere sagen (25).

Om lokale en potente verhalen zit de omgeving van Boshuis Drie niet verlegen. Het uitzetten van een ronde die de wandelaar langs deze verhalen leidt, resulteert echter in een route van circa twaalf kilometer. Deze lengte zit boven het criterium van de tien kilometer die de gemiddelde wandelaar bereid is om te lopen⁹. Verkortingen zijn, met ingebruikname van het wandelroutenetwerk, niet mogelijk⁷. Een kaart van een mogelijkheid voor routeverloop conform het wandelnetwerk is te vinden in bijlage Fa.

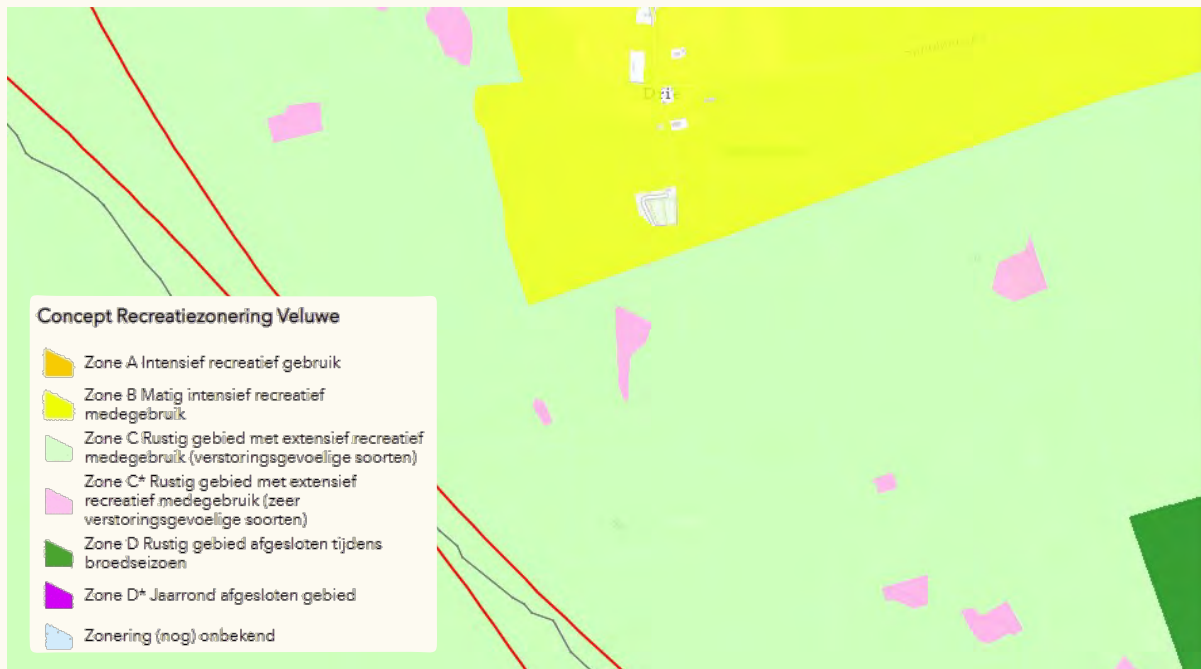

Figuur 17: wandelnetwerk omgeving Boshuis Drie/P Veluwe Speulderbos

Hier komt bij dat Boshuis Drie met name ter sprake is gekomen door de potentie als satellietlocatie voor museum het Pakhuis, met het bereiken van een jongere doelgroep als oogmerk. Voor deze doelgroep telt twaalf kilometer al als het dubbele van wat deze bereid is om af te leggen⁸.

Een wandelroute vanaf Boshuis Drie op basis van het huidige routenetwerk is mogelijk in verhaal- en routekundig opzicht, maar het kortst mogelijke traject is relatief lang en ongeschikt voor een jongere doelgroep.

Een voorstel voor een route die niet op het wandelroutenetwerk gebaseerd is, maar wel aansluit op de gestelde criteria op het gebied van trajectlengte is bijgevoegd in bijlage Fb. Hierin is gepoogd het netwerk wel voor zo lang mogelijk te volgen, en wordt uiteraard gebruik gemaakt van bestaande wandelpaden. Hier komt echter wel het problematische feit om de hoek kijken dat een deel van deze route door kwetsbaar gebied loopt, zie onderstaande figuur.

Figuur 18: recreatiezonering omgeving Drie/Speulderbos

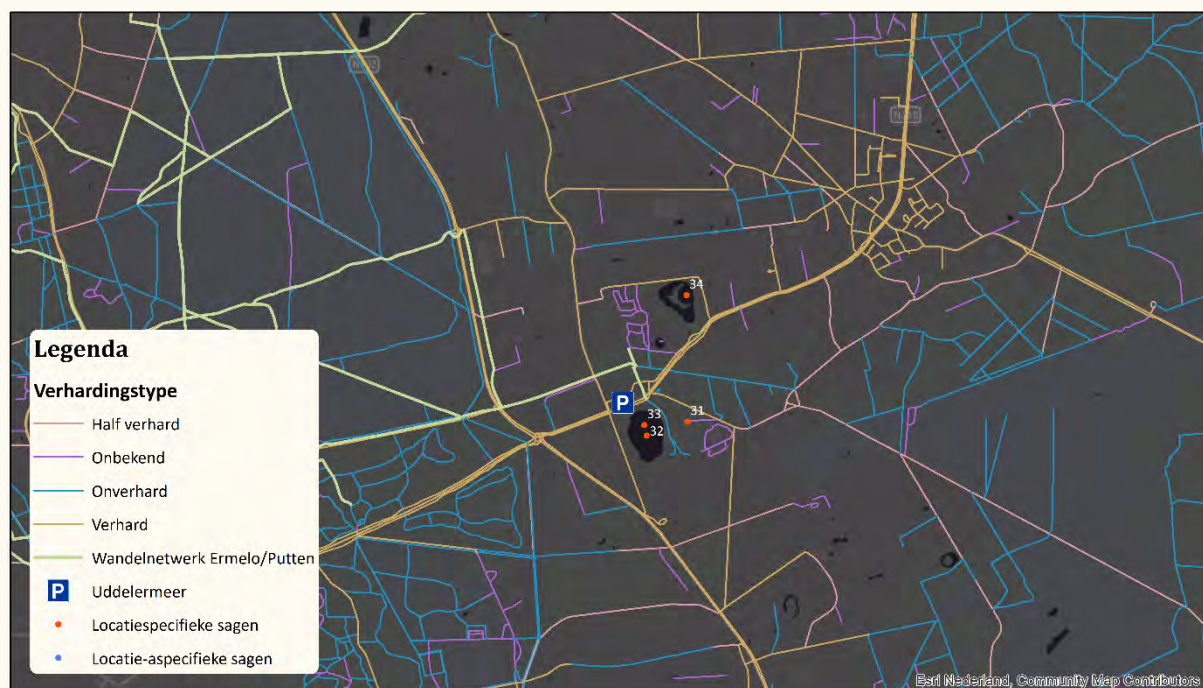
Uddelermeer

Het tot dusver voltooide wandelroutenetwerk van het Routebureau dekt een deel van de gemeente Apeldoorn, en de gemeenten Putten en Ermelo. Het gebied ten westen van het Uddelermeer valt deels onder het laatstgenoemde, zoals op de kaart in figuur 20 te zien is, maar hier ontbreekt het aan plaatsgebonden verhalen. Afgezien van het Uddeler- en Bleeke Meer zelf uiteraard, met de verhalen over het ontstaan over deze meren en de schatten die zich nog steeds in hun onmetelijke diepten zouden moeten bevinden (32-35). Over de Hunnenschans is geen sage te achterhalen in de zin van een concreet verhaal, maar de Hunnenschans is wel opgenomen in het werk van Sinninghe door de vermeende etymologische referentie naar reuzen (Sinninghe, 1943) (31). Toeristisch marketingbureau Uit in Apeldoorn brengt de Hunnenschans in verband met de sage over Groote en de Kleine Hul (7), met de Hunnenschans als restant van de oven van de reus van Uddel (Uit in Apeldoorn, sd). Gezien het feit dat dit de enige bron is die hierover verhaalt, met de aard van deze bron mede in acht genomen, wordt er vanuit gegaan dat het hier een fantasievolle maar foutieve bijdrage betreft.

Om de meren heen en ten noorden, oosten en zuiden ervan is het wandelroutenetwerk nog niet voltooid. Een ronde om de meren heen is in theorie mogelijk, maar aan onverharde paden schiet het tekort c10, zie figuur 21. De N-weg die de twee meren van elkaar scheidt is bovendien een onveilig en luidruchtig gegeven⁶. Het Uddermeer is te voet goed te bereiken, maar het Bleeke Meer is alleen toegankelijk via het vakantiepark Uddelermeer.

Figuur 19: wandelnetwerk omgeving Uddelermeer

Figuur 20: weergave van wegentypering rondom het Uddeler- en Bleeke Meer

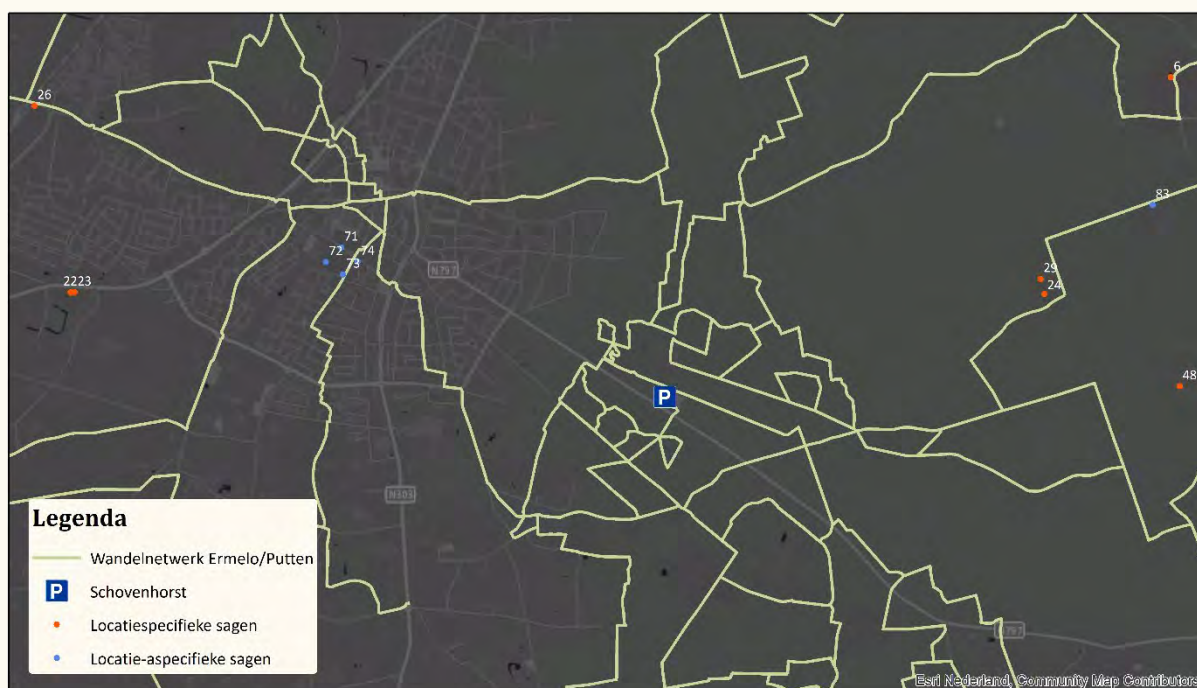

Figuur 21: best vergaarbare uitzicht op Bleekemeer zonder vakantiepark te betreden.

Schovenhorst

Vanaf locatie Schovenhorst is het mogelijk om te voet hetzelfde traject af te leggen als beschreven voor Boshuis Drie, met een additionele twee kilometer verlenging. Dit wil zeggen: wat bij Boshuis Drie al als vrij lange wandelroute geldt (twaalf kilometer), wordt hier naar veertien kilometer gerekend. In de directe omgeving van Schovenhorst zijn de mogelijkheden voor een wandelroute op verhaaltechnisch niveau daarom zeer beperkt^{c8&9}.

Een resterende mogelijkheid openbaart zich echter als er richting het westen, richting Putten gekeken wordt. Zichtbaar is hier het locatie-aspecifieke cluster aan verhalen in Putten. Vanaf Schovenhorst is er een ronde mogelijk die een deel van Putten doorkruist. Een routevoorstel is opgenomen in bijlage G.

Figuur 22: wandelnetwerk omgeving Schovenhorst

Fietsroutes

In deze subparagraaf wordt ingegaan op de mogelijkheden voor fietsroutes. Zoals in de inleiding van deze paragraaf al werd beschreven, gebeurt dit aan de hand van een bredere scope – vanuit het gehele fietsroutenetwerk in plaats van primair vanuit de losse ontvangstlocaties.

Boshuis Drie

Wat Boshuis Drie en de daarnaast gelegen P Veluwe Speulderbos betreft, is de parkeer capaciteit toereikend voor het ontvangen van wandelaars, en zal er in de recreatiezonering op gestuurd worden om fietsers op andere ontvangstlocaties aan hun activiteiten te laten beginnen. Dit manifesteert zich het ontbreken van fietsgerichte voorzieningen en startpunten voor fietstochten. Omdat fietsers hier ongewenst zijn, wordt deze ontvangstlocatie niet meegenomen in de fietsrouteanalyse.

Schovenhorst en Uddelermeer

Vanuit Schovenhorst en het Uddelermeer loopt het fietsroutenetwerk in alle windrichtingen. Een overzichtskaart met de opgehaalde sagen en het daaroverheen gedrapeerde routenetwerk is te vinden in bijlage H, pagina 155.

Om binnen het routenetwerk een aantal sturende bakens te bewerkstelligen wordt er gebruik gemaakt van het feit dat een aantal sagen zich in het gebied concentreren in de vorm van clusters. Hier zal niet verder in worden gegaan op waarom deze clusters zich op deze manier openbaren. Hoofdzaak is dat deze clusters hier een hulpmiddel zijn, simpelweg fungerend als punten die door het routenetwerk op meerdere manieren met elkaar verbonden kunnen worden.

In bijlage I is een kaart te zien die deze clusters weergeeft. Hieronder volgt een weergave van deze clusters met de sagen die deze bevatten:

Tabel 3: sagenclusters Veluws Verleden in alfabetische ordening. Zie bijlage A voor sagenoverzicht.

	Apeldoorn	Hoog Soeren	Leuvenum	Nun-speet	Speulderbos	Staverden	Uddel	Vierhouten
Sagen	2, 3, 8, 56, 57, 77	12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 36, 42	46, 60, 61, 62	20, 50, 51, 53, 69, 70	6, 24, 25, 29, 48, 80, 83	9, 11, 54, 65, 78	31, 32, 33, 34, 35	21, 38, 39, 40, 41, 45, 49, 79

Aan de hand hiervan zijn een aantal clusterverbindingsmogelijkheden (of simpelweg routemogelijkheden) uit te stippelen. Zie bijlage J voor een weergave van het Veluwse fietsroutenetwerk in combinatie met de sagenclusters.

Een beschouwende blik op deze kaart levert verloopmogelijkheden op die dermate van elkaar verschillen dat ze als aparte route kunnen worden beschouwd.

Binnen het lengtecriterium^{c11} zijn de volgende routes mogelijk:

Tabel 4: mogelijk te passeren of te doorkruisen sagenclusters binnen c11, m.a.w. routemogelijkheden.

	Cluster 1	Cluster 2	Cluster 3	Cluster 4	Cluster 5
Route 1 (bijlage K)	Speulderbos	Leuvenum	Vierhouten	Staverden	Uddel
Route 2 (bijlage L)	Speulderbos	Staverden	Hoog Soeren	Uddel	
Route 3 (bijlage M)	Putten	Leuvenum	Staverden	Speulderbos	
Route 4 (bijlage N)	Uddel	Staverden	Leuvenum	Nunspeet	Vierhouten
Route 5 (bijlage O)	Uddel	Staverden	Apeldoorn	Hoog Soeren	

De volgende stap is het bepalen via welke knooppunten en daarbij horende fietspaden deze clusters met elkaar verbonden dienen te worden. Deze knooppuntkeuze gebeurt aan de hand van de gestelde criteria met betrekking tot het routeverloop. In bijlagen K t/m O wordt de lezer meegenomen in deze analyse.

Resultaat van deze knooppuntanalyse zijn een aantal (op kaart concrete) routeconcepten. De kaarten van deze routeconcepten zijn terug te vinden aan het einde van iedere analyse. Een beknopte beschrijving die gemaakt kan worden op basis van het bestuderen van de topografische kaart wordt volgt hieronder voor elk van de vijf routes. Afgesloten wordt met een aantal mogelijke knelpunten (wederom op basis van wat afgelezen kan worden met de topografisch kaart ter beschikking).

Route 1 is in totaliteit 50 kilometer lang en voert de fietser langs het karakteristieke Speulderbos (afstapmoment), de buurtschappen Drie en Speuld, om vervolgens buurtschap/landgoed Leuvenum te passeren, met het Leuvenumse bos als decor. Voor de sage bij Huize Leuvenum is de fietser genooddaakt even van de route af te wijken. Na een relatief lang gedeelte zonder sagen (ca 10 km) passeert de fietser Vierhouten (Vierhouten wordt dus niet doorkruist). Na een stuk door de Noorderheide en niet lang daarna het Elspeterbos te hebben gefietst, arriveert de fietser in Elspeet. Na dit dorp te hebben doorkruist leidt een ietwat ongemakkelijke omweg de fietser via een regionale weg richting Staverden. Deze locatie bevat een afstapmoment. Na voor een groot deel begeleiding te hebben genoten van de Staverdense Beek, komt de fietser bij het Uddelermeer aan. Ook hier moet van de route afgeweken worden om de POI te bereiken.

De weg wordt vervolgd richting Garderen (toeristisch druktepunt) om vervolgens via Koudhoorn het Huinerveld te bereiken, de plek van de laatste te vertellen sage. Hierna belandt de fietser vrij snel weer in Schovenhorst.

Mogelijke knelpunten:

- Vrij lang stuk zonder sagen (9 km)
- Doorkruist toeristische trekpleister Garderen
- Drie kilometer langs N-weg

Route 2 bestrijkt in totaliteit een lengte van 47 kilometer. Ook deze route passeert het Speulderbos (afstapmoment) en de daarnaast gelegen buurtschappen Drie en Speuld, maar in plaats van bij Speuld noordwaarts te gaan richting Leuvenum, wordt hier het Speulderveld doorkruist om rechtstreeks naar Staverden te gaan (afstapmoment). Tijdens een etappe waarin voor pak 'm beet 9 kilometer geen sage wordt gepasseerd, doorkruist de fietser ook hier Elspeet, en wordt de weg vervolgd naar Hoog Soeren. De fietser betreedt hier Kroondomein Het Loo, waar de Hooge Duvel de nieuwe POI markeert. De fietser vervolgt de weg richting Hoog Soeren; bereikt deze echter niet, want de fietser is genooddaakt voor ongeveer drie kilometer de

Amersfoortseweg te volgen, om vervolgens via het Aardhuis en het Uddelsche Buurtveld bij het Uddelermeer te geraken (afstapmoment, maar geen afwijking).

De weg wordt vervolgd richting Garderen (toeristisch druktepunt) om vervolgens via Koudhoorn het Huinerveld te bereiken, de plek van de laatste te vertellen sage. Hierna belandt de fietser vrij snel weer in Schovenhorst.

Mogelijke knelpunten:

- Vrij lang stuk zonder sagen (9 km)
- Drie kilometer langs N-weg
- Doorkruist toeristisch Kroondomein

Route 3 kan (van de ontvangstlocaties in dit onderzoek) alleen vanaf Schovenhorst worden gestart. Vanaf hier begeeft de recreant zich op deze 35-kilometerlange route richting het Speulderbos (afstapmoment). Weer worden de buurtschappen Drie en Speuld doorkruist, waarna via het Speulderveld het landgoed Staverden wordt aangedaan (afstapmoment). Vanaf hier trekt die fietser het noorden in naar Leuvenum, waar in dit geval geen sprake is van de noodzaak om van de route af te wijken voor de POI. De fietser vervolgt de route nog verder richting het noorden door het reliëfrijke Leuvenumsebos, het Cyriasische Veld en het bosgebiedje de Haspel. Na enige tijd rijdt de fietser voor een kilometer parallel aan de Leuvenumseweg, en fietst vanaf daar Ermelo in. Een stuk over de Groevenbeekse Heide volgt, om vervolgens via een stuk agrarisch gebied uiteindelijk in Putten te geraken. Vanaf hier is het nog ongeveer drie kilometer tot de fietser weer op Schovenhorst belandt.

Mogelijke knelpunten:

- Weinig afwisseling in passeren van natuur/urbaan
- Vanaf Leuvenum geen locatiespecifieke sagen

Aan *route 4* kan vanaf het Uddelermeer begonnen worden. Vanaf hier trekt de fietser gelijk noordwaarts richting Staverden (afstapmoment). Op dezelfde manier als in route 3 gaat de tocht hier verder naar Leuvenum, maar in plaats boven Leuvenum richting het westen naar Ermelo te trekken, gaat de fietser hier door – langs het Kievietsveld, door het Hertenbos en de A28 over. Voor ongeveer 7 kilometer gaat de fietsweg vrij parallel door aan de A28, waar deze een aantal sagen passeert (afstapmomenten) alvorens in Nunspeet te belanden. Het Hendriksbos door, weer de A28 over, komt de fietser langs de locatie waar ooit het Ronde Huis stond. Op de weg naar Vierhouten fietst de recreant over het Eibertjespad, vervolgens langs Vierhouten en de Boneberg naar Elspeet. Vanaf hier wordt de fietser ruim 5 kilometer door de N310 vergezeld en strijkt tenslotte weer neer bij het Uddelermeer. Op dat moment heeft de fietser 40 kilometer afgelegd.

Mogelijke knelpunten:

- Zeven kilometer langs de A28 + oversteken
- Veel afstap-POI's
- Vijf kilometer langs N-weg

Route 5 begint net als de voorgaande route bij het Uddelermeer. Wederom begint de route met een noordelijke tocht richting Staverden (afstapmoment). Vanaf hier neemt de route een oostelijke wending, direct richting Elspeet, om vanaf daar net als in route 2 het Kroondomein in

te gaan. Langs de Hooge Duvel, om vrij snel hierna de afslag naar Apeldoorn te nemen. De fietser komt vlak langs Wiesel en het Paleispark en fietst voor een korte afstand door Apeldoorn heen. De Indische Buurt wordt gepasseerd, het park Berg en Bos, met Hoog Soeren als volgende bestemming. Eenmaal in Hoog Soeren gaat de route onderlangs via de Pomphul en de Asselsche Heide. Bij Assel loopt het fietspad ongeveer een kilometer langs een treinspoor. Een vrij lang stuk door een alleen voor fietsers bestemd pad stuurt de recreant door de bossen van Grevenhout, waarna bij Nieuw-Millingen een stuk van 2 kilometer langs de N344 wordt gefietst. Hierna begeeft de fietser zich weer richting het noorden naar Uddel, begeleid door twee kilometer aan afgehekt militair oefenterrein. 47 kilometer heeft de fietser achter de rug als deze weer bij het Uddelermeer belandt.

Mogelijke knelpunten:

- Doorkruist gebieden van toeristische (Kroondomein) en ruimtelijke druk (Apeldoorn).
- Vanaf de Hooge Duvel geen locatiespecifieke sagen meer
- N-weg, opgevolgd door militair oefenterrein

3.2.4 Tussenconclusie: analyse routeverloop

Wat wandelroutes betreft zijn er de mogelijkheden bij elk van de drie ontvangstlocaties zeer beperkt. Een goed sagenrijke omgeving is die bij het Speulderbos. Hierop sluit het wandelnetwerk echter niet optimaal aan, wat erop neerkomt dat er hier geen wandelroute uit kan worden gezet die aan de criteria voldoet^{c3, c8, c9}.

Het Uddelermeer heeft voor wandelroutes een nogal ongelukkige ligging, daar het netwerk voor de Apeldoornse kant hiervan nog niet in kaart is gebracht, de omgeving hiervan vooral door verhard pad wordt verbonden en de sagen zich hier eigenlijk alleen geconcentreerd rond het Uddeler- en Bleeke Meer bevinden^{c3, c6, c8, c9, c10}.

Vanaf Schovenhorst is er een wandelroute mogelijk. Daar de sagen die deze route passeert allemaal locatie-aspecifiek zijn en de route grotendeels door de stad Putten loopt, zal deze route niet in een eindproduct uit worden gewerkt^{c4}.

Wat fietsroutes voor de twee fietser-ontvankelijke locaties betreft zijn er vijf mogelijkheden. Hieronder volgt een opsomming van de onderscheidende eigenschappen van deze routes, samen met mogelijke knelpunten die zijn vastgesteld.

Route 1

- 50 kilometer lang
- Startmogelijkheden vanaf Uddelermeer en Schovenhorst
- Mogelijke knelpunten:
 - Vrij lang stuk zonder sagen (9 km)
 - Doorkruist toeristische trekpleister Garderen (spreiding recreatie)
 - Drie kilometer langs N-weg

Route 2

- 47 kilometer lang
- Startmogelijkheden vanaf Uddelermeer en Schovenhorst
- Mogelijke knelpunten:
 - Vrij lang stuk zonder sagen (9 km)
 - Drie kilometer langs N-weg
 - Doorkruist toeristisch Kroondomein (spreiding recreatie)

Route 3

- 35 kilometer lang
- Startmogelijkheid vanaf Schovenhorst
- Mogelijke knelpunten
 - Weinig afwisseling in passeren van natuur/urbaan
 - Vanaf Leuvenum geen locatiespecifieke sagen

Route 4

- 40 kilometer lang
- Startmogelijkheid vanaf Uddelermeer
- Mogelijke knelpunten
 - Zeven kilometer begeleiding door de A28 + oversteken
 - Veel afstap-POI's

- Vijf kilometer langs N-weg

Route 5

- 47 kilometer lang
- Startmogelijkheid vanaf Uddelermeer
- Mogelijke knelpunten
 - Doorkruist gebieden met toeristische (Kroondomein) en ruimtelijke druk (Apeldoorn).
 - Vanaf de Hooge Duvel geen locatiespecifieke sagen meer
 - N-weg, opgevolgd door militair oefenterrein

3.3 Focusgroep

Ergens tijdens de naweeën van de analysefase is er een focusgroep georganiseerd, waarbij zes Veluwe-op-1-betrokkenen aanwezig waren: projectleider Routebureau Veluwe (PRB), programmastrateeg van het VeluweTeam (PVT), beleidsadviseur Cultuur en Recreatie van één van de betrokken gemeenten (BCR), accountmanager van Visit Veluwe (AVV), een docent van Van Hall Larenstein (DVH) en programmamanager Cultuur en Erfgoed van één van de betrokken gemeenten (PCE).

De focusgroep is voornamelijk georganiseerd om de bevindingen en conclusies van de onderzoeker intersubjectief te toetsen. Dit houdt in: het laten beoordelen van de ontvangstlocatie-analyse van de student en het toetsen van de criteria die leidend waren voor het bepalen van het verloop van de vijf conceptroutes.

Daarnaast is vastgesteld in hoeverre de door de student vastgestelde knelpunten door de respondenten daadwerkelijk als knelpunt worden herkend. Met deze laatste opbrengst kan uiteindelijk een afweging worden gemaakt welke van de vijf conceptroutes definitief uitgewerkt zal of zullen worden.

De focusgroep werd van structuur voorzien door middel van een oriënterende vraag (hierin werden de respondenten aan het onderwerp geïntroduceerd en werden zij op een toegankelijke manier uitgenodigd actief te participeren), twee overgangsvragen (waarin de respondenten gemotiveerd werden zelf criteria op te stellen voor ontvangstlocatie en routeverloop) en een sleutelvraag (waarin de locatieanalyse van de student getoetst werd)⁴. Een overzicht van de vragenlijst voor de focusgroep is te raadplegen in bijlage P. Een samenvattende tabel van de antwoorden van de respondenten staat in de bijlage Q.

Hieronder volgt een beschrijving van de focusgroep-onderzoeksresultaten.

3.3.1 Onderzoeksresultaten focusgroep

Oriënterende vraag: *Kunt u een fietsroute omschrijven waar u nog steeds met prettige herinneringen aan terugdenkt – en wat waren volgens u de elementen die deze route zo prettig maakten?*

Op deze vraag – enerzijds dienend als activerende introductie, anderzijds om een beeld te vormen van aspecten die een route onderscheidend prettig kunnen maken – zijn uiteenlopende antwoorden gegeven. Drie respondenten noemen oncontroleerbare aspecten die te maken hebben met het weer of seizoenale omstandigheden. Dit geldt ook voor een aantal genoemde punten die te maken hebben met beleefbaarheid, zoals DVH die de geboorte van een kalf noemt, of PVT, voor wie een schaapskudde op een bloeiende hei extra beleving gaf.

Voor vier van de zes respondenten speelde goede bewegwijzering een rol in de memorabele en prettige tocht. Landschappelijke afwisseling speelde voor twee van de respondenten mee, evenals de kwaliteit van de fietspaden. De aanwezigheid van horeca onderweg maakte voor de helft van de respondenten de tocht prettig, en een enkeling heeft prettige herinneringen aan een dagvullende prestatietocht (AVV).

⁴ Een sleutelvraag waarin een reactie op de vijf conceptroutes werd gevraagd was oorspronkelijk onderdeel van het programma, maar door tijdgebrek kon aan deze vraag uiteindelijk geen aandacht worden besteed.

Overgangsvraag: *Welke punten vind u belangrijk voor een ontvangstlocatie voor een fietstocht?*
Zoals de vraag doet vermoeden wordt hier ingehaakt op ontvangstlocatie-criteria. Tijdens de focusgroep werden door de onderzoekende student alvast een aantal punten genoemd om de respondenten enigszins op weg te helpen, maar ook om te kunnen waarborgen dat een aantal punten waarop de eigen analyse is gebaseerd aan bod zouden komen. In hoeverre deze punten in de reacties van de respondenten voorkwamen wordt hieronder beschreven, gevolgd door punten die vervolgens nog door henzelf aan zijn gedragen.

Iedere focusgroep-deelnemer noemt de aanwezigheid van een horecagelegenheid als gewenste eigenschap van een ontvangstlocatie. De helft van de respondenten noemt hierbij nog expliciet dat deze gelegenheid niet al te groot dient te zijn. De aanwezigheid van sanitair en de mogelijkheid iets kleins te nuttigen is hierbij al afdoende, waarbij PRB specificeert dat een horecavoorziening vooral gewenst is bij de grotere ontvangstlocaties. Eén respondent binnen de resterende twee deelnemers noemt diversiteit van het aanbod (koffie/lunch/diner) wél als belangrijk punt (AVV).

Vier van de zes respondenten ziet dat de Veluwe identiteit en -herkenbaarheid in de ontvangstlocatie (en daarbij gelegen voorziening) door moet schemeren.

Drie respondenten benoemen de bereikbaarheid met het openbaar vervoer, of in elk geval het stimuleren ervan, als speerpunt. Eén respondent, DVH, noemt expliciet dit minder van belang te achten. Vier respondenten noemen de aanwezigheid van voldoende parkeergelegenheid een punt van belang en twee respondenten zijn van mening dat een route(knooppunt) zich direct aan de ontvangstlocatie moet bevinden.

In de overige punten wordt door drie respondenten aangehaakt op het laatstgenoemde, met het standpunt dat vooral kenbaar moet zijn waar het startpunt van de route zich bevindt. Een ander punt dat van belang blijkt te zijn, zijn fiets-gerelateerde voorzieningen. Vier respondenten noemen het verhuur van fietsen, waarvan er nog drie zijn die diensten als fietsonderhoud en -reparatie van belang achten.

De verstrekking van informatie moet volgens een overgroot deel van de respondenten niet over het hoofd worden gezien. Twee focusgroep-deelnemers zien dit graag terug in goed geïnformeerde medewerkers die de recreant van persoonlijk advies en informatie over de omgeving kunnen voorzien. Het zijn ook twee respondenten die informatie graag gecommuniceerd zien in de vorm van een bezoekerscentrum. PCE noemt de flyer nog als informatiemedium, en PRB vult dit nog aan met het informatiepaneel.

Tot slot draagt BRC nog de mogelijkheid aan om op de ontvangstlocatie te kunnen overnachten.

Overgangsvraag: *Hoe belangrijk zijn de volgende punten voor het verloop van een fietsroute, van belangrijk naar onbelangrijk?*

De vraagstelling geeft al enigszins weg dat de aanpak in deze overgangsvraag verschilt van die van de vorige. Het gesloten karakter van de vraag is bedoeld om inzicht te vergaren in de prioriteiten van criteria en de mate waarin de eerder vastgestelde knelpunten leidende factoren zijn. Door deze vraag gesloten te stellen komen alle punten (bestaande uit een menging tussen criteria en knelpunten) die de onderzoekende student van belang acht hoe dan ook aan bod, in een rangorde van belangrijk naar onbelangrijk.

Landschappelijke afwisseling wordt bij de meeste respondenten een hoge plek op de ranglijst gegund: één keer op 1, drie keer op plek 2 en een keer op plek 3. Een uitschieter naar de 4de plek wordt door één respondent ingevoerd.

Het mijden van plaatsen met hoge toeristische of ruimtelijke druk wordt door twee respondenten op plek 5 geplaatst, door drie op de 4de plek, met ook hier een uitschieter, en wel met één respondent die het punt op plek 2 zet.

Het zo min mogelijk langs (N-)autowegen laten voeren van een fietsroute belandt bij één respondent op plek 5, en ook één respondent op plek 4. Drie respondenten geven dit criterium/knelpunt de 3de plek, en één resterende respondent plaatst het op plek 2.

Het niet af hoeven te stappen voor een POI (verhalenpunt) levert een verdeeld oordeel op, met één respondent die dit criterium op plek 1 zet, twee respondenten die er een 2de plek aan toekennen, één respondent die dit punt op plek 4 zet, met een 5de plek volgens de twee resterende deelnemers.

Tot slot wordt het passeren en doorkruisen van Veluwe-eigen elementen vrij hoog beoordeeld, waarbij het criterium bij vier respondenten op plek 1 belandt en bij de overige twee respondenten op plek 2 en 3.

Sleutelvraag: Opmerkingen ontvangstlocatieanalyse en routeverloop?

In de sleutelvraag, waarin reactie werd gevraagd op de door de student verrichte locatieanalyse en (in beperkte mate, zie voetnooti) de routeconcepten, zijn uit alle antwoorden drie verschillende opmerkingen te onderscheiden.

Over de locatieanalyse stemmen vier respondenten in: de analyse is 'goed' (AVV); de drie "groene" locaties zijn 'zeker logisch' (PVT); 'mijns inziens akkoord' zegt PRB; en hoewel DVH zegt de locaties niet zo goed te kennen, kan hij 'wel vaststellen dat de plus-locaties positief uitpakken, en de min-locaties negatief'.

Hierin leggen PVT en BRC aanvullend nog extra de nadruk op het feit dat locatie Schovenhorst 'een pré' en 'geweldig' is.

Een opmerking die tegelijkertijd op locatie en verloop betrekking heeft, is het feit dat een route zou moeten kunnen starten op meerdere ontvangstlocaties – deze uitspraak wordt door vier respondenten gedaan. Een kwaliteit die PRB over het Uddelermeer noemt is de goede aansluiting op het wegennet.

3.3.1 Tussenconclusie: focusgroep

Bij de vraag welke aspecten maakten dat respondenten een route als prettig ervaren, wordt goede bewegwijzering veruit het meeste genoemd. Dit punt was van tevoren nog niet meegenomen in de overwegingen en analyses van de student. Dit was ook niet noodzakelijk, gezien gebruikmaking van het Veluwe Routenetwerk sowieso al goede bewegwijzering waarborgt. Ditzelfde valt te zeggen over goede fietspaden.

Hoewel sommige positieve aspecten van fietservaringen van respondenten afhingen van oncontroleerbare omstandigheden, kan er wel gestuurd worden op het passeren van plekken waar deze vaak seizoensafhankelijke componenten tot hun recht kunnen komen – in dit geval heide en vee.

Als belangrijke punten voor een ontvangstlocatie wordt de aanwezigheid van een horecagelegenheid genoemd. Bij de drie voorkeurslocaties uit de analyse is hiervan sprake. Wat de opmerkingen betreft op het gebied van grootte – bij alle locaties is het aanbod van de horecagelegenheid redelijk uitgebreid. De helft van de respondenten geeft aan hier geen behoefte voor te voelen.

Voldoende parkeergelegenheid wordt echter ook genoemd, evenals informatieverstrekking in allerlei vormen en maten. Dit zijn aspecten die doorgaans op grotere locaties te vinden zijn – Schovenhorst excelleert overigens in het laatstgenoemde.

De horecalocaties Restaurant Theehuis Uddelermeer en Boshuis Drie zijn beide zeer herkenbaar en karakteristiek en ook in Schovenhorst zit het Veluws DNA nauw verweven.

Fietsverhuur en -service is op beide fietsontvankelijke locaties vooralsnog geen aangeboden voorziening. Schovenhorst is echter in ontwikkeling als Veluwetransferium, hetgeen betekent dat dergelijke voorzieningen in de toekomst mogelijk zullen worden gerealiseerd, zie interview PRB.

OV-bereikbaarheid wordt door de helft van de respondenten benoemd als belangrijk punt. OV-bereikbaarheid in het geval van een fietsroute is echter irrelevant, tenzij er op de locatie zelf fietsen verhuurd kunnen worden, hetgeen op dit moment op geen enkele van de ontvangstlocaties mogelijk is. Schovenhorst is overigens zeer goed met de fiets te bereiken vanuit Putten, welk over een treinstation beschikt.

De aanwijzingen voor het startpunt voor een route moet zich uitwerken in de routebeschrijving zelf, en hangt niet af van de ontvangstlocatie.

De antwoorden van de respondenten op de routeverloopvraag resulteert in de volgende gemiddelde rangorde:

1. *Veluwe-eigen elementen (hoogteverschil, grafheuvels, landgoederen...)*

Dit is in principe bij alle routes het geval, behalve dat route 3 en route 5 voor een groot deel uit urbaan gebied bestaan.

2. *Zoveel mogelijk landschappelijke afwisseling*

Ook dit geldt redelijk voor iedere route, daar er in de knooppuntselectie ook expliciet rekening is gehouden met dit criterium.

3. *De POI's zijn te bereiken zonder van de fiets te moeten stappen*

Bij route 4 liggen er volgens de sagenkaart veel verhaallocaties nét een eind van het fietspad af.

4. *Zo min mogelijk langs (provinciale / N-)autowegen*

Route 4 loopt zeker zeven kilometer langs een N-weg, en uiteindelijk zelfs langs een snelweg. Dit criterium is echter laag op de ranglijst belandt; en blijkt dus in mindere mate bindend dan de

onderzoeker had vastgesteld. Ondanks de gemiddelde lage plaats van dit criterium echter, waren de antwoorden zeer verdeeld, zoals in bijlage Q te zien is, variërend van 2 tot 5.

5. *Het vermijden van (het doorkruisen van) plaatsen die een hoge toeristische of ruimtelijke druk ervaren*

De voorheen gebaarde zorgen met betrekking tot dit criterium blijken niet te leven onder de respondenten. Hoewel er één stem naar plek 2 gaat, zet de rest van de respondenten dit criterium op 4 of 5 – minder verdeeldheid is hier vast te stellen. Gesignaleerde knelpunten voor routes 1, 2 en 5 zijn dus niet significant.

In de sleutelvraag concludeert het gros van de respondenten dat de door de student verrichte locatieanalyse reëel is, waarbij door twee respondenten nog een extra kans gepakt wordt Schovenhorst sterk aan te bevelen (deze locatie komt terug in routes 1, 2 en 3). Het merendeel van de deelnemers legt ook sterk de nadruk op het feit dat een route vanuit meerdere locaties befietst zou moeten kunnen worden (routes 1 en 2).

3.4 Route: vonnis

Na alle afzonderlijke tussenconclusies volgt in deze paragraaf een terugblik en eindoordeel van de route op basis van de verzamelde inzichten. Het sagenhoofdstuk en routehoofdstuk komen hier uiteindelijk samen.

De samenvoeging van het ontvangstlocatie-oordeel en de sagenclusters resulteerde in vijf conceptroutes. De criteria waarop deze zijn gebaseerd en de knelpunten die bij elk van deze routes zijn vastgesteld zijn vervolgens getoetst aan de hand van een focusgroep.

Eigenlijk alleen al door het laatstgenoemde criterium (start mogelijk vanaf Schovenhorst én Uddelermeer) vallen alle routes behalve 1 en 2 af. Ook andere criteria spelen hierin een rol, zoals het feit dat route 1 en 2 continu door buitengebied (Veluws landschap) lopen (afgewisseld door dorpen en buurtschappen), het relatief lage afstapratio, de in verhouding acceptabele N-weg-verloop (hoewel de urgentie daarvan uiteindelijk verdeeld bleek) en het feit dat het vermijden van toeristische drukpunten geen knock-out-criterium bleek te zijn.

Uit deze laatste selectie van twee routes is route 2 gekozen. De reden hiervoor is dat, hoewel ook deze route net als route 1 een stuk van circa negen kilometer bevat zonder sagenlocaties, deze narratieve stilte bij route 2 doorbroken wordt met het doorkruisen van Elspeet. Hier kan de recreant neerstrijken om iets te nuttigen, maar bovenal is het daardoor een aanzienlijk afwisselendere etappe dan in route 1 het geval is. De criteria afwisseling⁴ en het passeren van ondernemingen⁵ komen hier dus beter tot hun recht.

Een andere reden is dat bij route 1 twee keer van het knooppuntennetwerk af moet worden geweken (bij Leuvenum en het Uddelermeer) om bij de verhaallocatie te belanden. Dat wil zeggen: niet alleen een afstapmoment, maar het daadwerkelijk voor een korte afstand van de route af moeten fietsen. Bij route 2 is dit nergens het geval.

Een andere bijkomstigheid is het feit dat route 2 een klein stuk korter is dan route 1 (korter = bredere doelgroep, zie uitspraak R0).

Daarnaast kan er bij route 2, mocht dit van toepassing zijn, door de ligging aangesloten worden vanaf alle ontvangstlocaties die in dit onderzoek aan bod zijn gekomen. Hoewel deze eigenschap zeer hoogstwaarschijnlijk totaal niet van belang is, geeft dit wel een bepaalde mate van toekomstbestendigheid; het erfgoedcentrumproject kan nog een aantal kanten opgaan.

Route 2 passeert de volgende sagen:

Locatiespecifiek

- Het verzonken klooster van het Solsche Gat (24)
- Het spook bij het Solsche Gat (29)
- De bomen van Drie (6)
- De zwarte vrouw van Staverden (11)
- Oart Boender (54)
- Osschaert en de Hooge Duvel (19)
- De fransman en het Ruitergat (16)
- Van de Aardmansberg en de Echoput (35)
- De spook van het Zwarte Bord (12)
- Hunneschans (31)
- Het ontstaan van het Uddeler- en Bleeke Meer (32)
- De schatten van het verzonken kasteel van het Uddelermeer (33)

- De ruiter zonder hoofd op het Huinerveld (52)

Locatie-aspecifiek

- De dansende bomen (83)
- Verbrande Berend (80)
- De nakende verstekeling (65)
- De jonker en de molenaarsdochter (78)

Omdat route 2 voor een deel door de gemeente Barneveld loopt, zijn hiervoor aanvullend nog de plaatsgebonden sagen voor uitgezocht. De lijst hiervan is te vinden in bijlage R, gevolgd door een kaart in bijlage S.

In de gemeente Barneveld passeert route 2 de volgende sagen:

Locatiespecifiek

- De put te Garderen (84)
- De begrafenis van de majoor (86)

Niet iedere sage kan en zal opgenomen worden in de route. Hoofdstuk 4: overdracht en beleving zal handvatten bieden voor het maken van een selectie hierin.

4. Overdracht en beleving

4.1 Interviews

Op het vlak van beleving en overdracht zijn drie respondenten ondervraagd: een docent storytelling van het Saxion (en daarnaast Veluwe-op-1 betrokkene, in het verslag verder aangeduid als DS)⁵, een deskundige op het gebied van natuurbeleving en narratief (DN), en een directeur van een kunstinstelling, onder andere werkzaam op het gebied van advies en openbare kunstprojecten (DK).

4.1.1 Overdracht

In het kader van de opgave en de aard van het Veluws Verleden-project is duidelijk dat de overdracht van de sagen vanuit een storytelling-oogpunt benaderd moeten worden. Respondent BRC legt op het belang hiervan nog extra gewicht met de volgende woorden: “het moet geen droge kost worden. Saaie verhalen, allemaal feitjes... Daar zit precies niemand op te wachten. Je wil echt spannende verhalen – storytelling, dat met beeld en geluid ondersteund.”

Wat deze overdracht verder betreft, in het bijzonder bij de doelgroep van kinderen en jongeren, is het van belang dat er in het verhaal sprake is van een protagonist of personage waarmee degene die aan de ervaring deelneemt zich hiermee kan identificeren, aldus DS. In ruimere zin: “de bezoeker is het meest geïnteresseerd in wat hem persoonlijk raakt, wat hij kent uit eigen ervaring of wat raakt aan zijn eigen idealen.”

Hoewel het door de aard van de meeste Veluwse sagen wel eens uitdagend kan zijn de overdracht toe te spitsen op idealen, kan eigen ervaring hier bijvoorbeeld betekenen: angst in het donker. “Er zijn nog steeds weinig mensen die het echt heel leuk vinden om in hun eentje over een donkere hei te lopen,” duidt DN. Of het verhaal waargebeurd is of niet maakt volgens DN eigenlijk niet zoveel uit. Het is een speurtocht naar laagjes relevantie waar je nu nog steeds iets aan zou kunnen hebben.

In dezelfde ader van het bovenstaande bevindt zich de ‘nou-en-check’, het geesteskind van erfgoedinterpretatie-pionier Freeman Tilden. Niet zelden is een (erfgoed- of natuur)voorlichter geneigd de recreant of toeschouwer te overladen met een schat aan (voor de verteller interessante) wetenswaardigheden, zonder stil te staan bij de vraag: “wat heeft dit nu met mij (ofwel, de toeschouwer) te maken?” Dit gaat vooral spreken als dit op het niveau van waarde gebeurt, waarin Tilden suggereert dat vragen als “wat zou ik in vergelijkbare omstandigheden hebben gedaan?”, of “wat zou mijn rol of lot hierin geweest zijn?” hier richting aan kunnen geven. Hierin geldt: hoe letterlijker, hoe saaier, aldus DN.

Dit vergt zoekwerk, want als het verhaal geen ruimte biedt voor het formuleren van een moraal, dan moet deze op een andere manier door de ‘nou-en-check’ heen zien te komen.

Andere begrippen zijn *sense of place* en *sense of belonging*. *Sense of place* is an sich al vrij synoniem aan beleving van landschap en erfgoed, en geeft antwoord op de vraag: “wat maakt deze plek uniek?”

De *sense of belonging* bevindt zich een flinke tree verder, en zegt: “ik voel mij hier thuis. Ik begrijp de plaats zo goed dat ik mij hier thuis voel.” Dat kan op streekniveau, in het herkennen

⁵ In hoofdstuk 6: discussie wordt over dit specifieke interview nog het één en ander toegelicht.

van elementen die vertrouwd en als ‘thuis’ voelen, maar dit kan ook in een groter verband: je thuis voelen als mens op aarde of in de natuur; het gevoel hebben er te mogen zijn. Dit raakt al sneller aan een spiritueel, existentieel niveau. Op die laag valt in te spelen, maar dit is vaak vrij gecompliceerd, en niet iedereen staat hiervoor open. Lukt het echter om deze sense of belonging op te roepen, dan heb je de ultieme relevantie te pakken.

Aanhakend op deze spirituele, existentiële laag, wordt in het interview met DN een korte omweg gemaakt naar de sage als relict van een gedemoniseerde natuurreligie. DN werpt op dat er in een andere voorchristelijke religie, het Keltische geloofssysteem, veelal sprake zou zijn geweest van een positieve spiritualiteit, waarin de natuur nauw verweven was met het dagelijks leven. Dit manifesteerde zich met name in de overgangen: de ochtend, het aanbreken van de nacht, het aansteken van vuur, het melken van het vee. De rituelen daaromheen zouden veel te maken hebben gehad met dankbaarheid en verwondering. DN herkent dat er tegenwoordig veel hang is naar dit soort spiritualiteit. Een romantisch, pastoraal ideaal.

Ook wordt door DN de Methode Leesbaar Landschap genoemd, uit de scheppende handen van Karina Hendriks en Derk Stobbelaar. In deze methode hangt de leesbaarheid van een landschap af van de mate van samenhang hierin. Deze samenhang bestaat uit verticale samenhang (biotische en abiotische eigenschappen), de horizontale samenhang (functionele en ecologische relaties), de seizoenssamenhang (jaarcyclus) en de historische samenhang (heden, verleden en toekomst) (Hendriks & Stobbelaar, 2003).

“Bij die historische samenhang komt jouw project om de hoek. Dat hangt eigenlijk ook wel aan die existentiële waarde. Volgens mij is het zo dat die sense of place en misschien zelfs sense of belonging sterker wordt naarmate het landschap leesbaarder is. Dus naarmate het landschap meer karakter heeft snap je beter waar je bent in de tijd en de ruimte. De Posbank bijvoorbeeld. Dat vind ik super mooi, en één van de redenen is dat ik mij altijd voorstel: “wow, al zo lang wonen hier geen mensen.” Dat vind ik zo leuk om mij te realiseren. Je weet dat er vrij lang niet zoveel is veranderd. Dus naarmate het landschap leesbaarder is, en je die verhalen weet te vertellen, krijgen mensen meer gevoel voor de plek.”

4.1.2 Media van overdracht

Bij het verkennen van opties en maken van keuzes op het gebied van de overdracht van verhaal (storytelling) staan een aantal vragen centraal, waarvan de eerste luidt: wie is de doelgroep? Tot een recreant doordringen vraagt bij iedere doelgroep op een andere benadering. Inzichtzoekers zijn, in het bijzonder als het gaat om erfgoed, relatief makkelijk te bereiken, aldus DS. Het bereiken van verbindingzoekers is iets minder eenvoudig, maar deze groep wordt wel vertegenwoordigd door een groter percentage van de bevolking. Hier geldt heel simpel gezegd: “massa is kassa.”

Genoemd wordt door DS ook het aannemen van situationele rollen. Inzichtzoekers zijn bijvoorbeeld veelal een oudere doelgroep met een interesse in kunst en historie, en met een intrinsieke motivatie om ervaringen binnen dergelijke onderwerpen op te zoeken. In de regel maakt deze groep echter niet vaak gebruik van (voor hen) nieuwe digitale methodes op het gebied van storytelling. Als deze inzichtzoekers zich echter voegen bij hun (klein)kinderen, die vaak wel thuis zijn in deze informatieoverdrachtstechnologieën, wisselen zij vaak van rol, en zijn zij vaak wél bereid zich met deze digitale media te engageren.

Binnen storytelling zijn er meerdere typen te onderscheiden. DS noemt hierbij transmedia storytelling (met als voorbeeld de serie Black Mirror), cross media storytelling (met de Efteling als voorbeeld), corporate storytelling (gericht op het bedrijfsleven) en digital storytelling. DS benoemt ook dat het bieden van heads-up-ervaringen als norm moet gelden bij storytelling in het veld. Dit wil zeggen: zo min mogelijk naar boekwerkjes en smartphones staren, maar de recreant actief betrekken bij de omgeving.

Als praktijkvoorbeeld noemt DN het Museum de Proefkolonie in Frederiksoord. Dit museum richt zich heel erg op Johannes van den Bosch en zijn plan om arme mensen uit de randstad naar de woeste gronden te halen en van werk en onderwijs te voorzien in een soort heropvoedingskampen. Hier wordt puur waardenvrije informatie verstrekt, waardoor de bezoeker in een tweestrijd gestort wordt in de vraag of deze man nu bij wijze van spreken een quasi slavendrijver was (met een heel systeem van beoordeling en straffen), of juist een pionier op het gebied van mensenrechten (met een systeem van leerplicht en zorg die pas circa 100 jaar later in de Nederlandse maatschappij ingevoerd zou worden).

Een verdere nadruk ligt op de impact die deze gebeurtenissen hebben gehad op de verschijningsvorm van het huidige landschap, maar bovenal poogt het museum de bezoeker onder te dompelen in een ervaring waarin de nou-en-vraag continu beantwoord wordt. De bezoeker begint de museale reis in een vieze en onveilige vroeg-negentiende-eeuwse stad. Beeld, geluid en decorstukken pogen over te brengen hoe moeilijk deze randstedelingen het indertijd hadden, en de aanleiding en de urgentie van de vraag wordt naar DN's zeggen zeer geslaagd overgebracht.

Niet lang daarna arriveert de bezoeker in de veenkoloniën, op weg naar een beter leven. Een ander voorbeeld van een onderdompelende ervaring in dit museum is waar de bezoeker plaatsneemt achter een weefgetouw. De verse veenkolonist krijgt 50 seconden om zich de ambacht eigen te maken, en dan moet het weefwerkje af zijn. Met behulp van sensoren wordt de kwaliteit beoordeeld, en vanachter de wever doemt de strenge, meedogenloze opzichter op een groot scherm op. Af- of goedkeurend wordt bepaald of de bezoeker gestraft gaat worden, of een tevreden knik wordt gegund.

“Jij hebt natuurlijk een hele andere situatie”, vult DN aan, “maar het gaat erom dat ze echt een paar denkstappen hebben gemaakt waardoor ze dat verhaal super levendig hebben gekregen, en ook super relevant voor jou, nu.”

Een ander praktijkvoorbeeld dat DN op het gebied van landschap en narratief aandraagt is de pelgrimsroute in de Achterhoek. Stukjes tekst en gedichten gericht op natuursymboliek zijn hier handvatten om de pelgrim of zingevingsgesinde wandelaar in zichzelf te laten keren en te laten reflecteren op de belangen en onbelangen van het leven. Niet direct in lijn met de sagenopgave, maar wel wederom een manier om een plek met behulp van verhaal van relevantie te voorzien.

BRC benoemt vanuit ervaringen met soortgelijke projecten op het gebied van plaats en historie dat augmented reality (een vorm van digitale media waarbij elementen uit de echte wereld, bij consumptie-elektronica veelal door middel van de camerafunctie van een smart device, gecombineerd worden met kunstmatig toegevoegde objecten en informatie) vaak een vrij ingewikkeld proces is, waar in de praktijk nog wel eens vanaf wordt gestapt. Ook appontwikkeling raadt de respondent af. Veel effectiever blijkt het gebruik van een QR-code, gekoppeld aan een web-based app; oftewel: een digitale omgeving die (na het scannen van de desbetreffende code) opgeroepen wordt door middel van de browser van een smart device;

hetgeen betekent dat er geen afzonderlijke applicatie geïnstalleerd hoeft te worden. “Een videotje of geluidsfragment volstaat vaak al voldoende,” geeft de respondent aan. Hoewel appontwikkeling geen aanbeveling geniet, is gebruikmaking van bestaande apps in de context van een route wel in meerdere interviews een punt van aandacht. Apps van Klompenpaden en Natuurmonumenten, opperen RO en PRB, stellen de recreant in staat om routes niet alleen door middel van GPS te volgen, maar maken ook points of interest inzichtelijk in de vorm van tekst, video en audio.

Relevant blijft volgens RO nog altijd de papieren routebeschrijving. Praktische informatie voor de routes die deze respondent ontwikkelt zijn via het internet te downloaden, maar sinds een aantal jaar maakt de routekundige weer allerlei fysieke wandelgidsen, gepubliceerd door een uitgeverij, waar hij de routebeschrijvingen verlevendigt met achtergrondinformatie en foto's. “Toen ik daar mee begon zeiden mensen: ‘ja, maar dat gaat toch niemand kopen, want je kunt ze gratis van het internet plukken,’ maar dat is onzin gebleken. Mensen kopen die boekjes ook, want er is toch ook een grote groep wandelaars, zeker van mijn generatie, die wel inmiddels wel volledig vertrouwd zijn geraakt met digitale middelen, maar het daarnaast ook altijd leuk blijven vinden om boekjes te lezen. En zelfs jongere mensen, bij mijn eigen kinderen, en jouw generatie, zijn er altijd mensen die het toch leuk blijven vinden om naast alle beelden ook gewoon papier te hebben. Daaruit kun je dus ook concluderen dat - mijn boekjes hebben gewoon altijd goed verkocht - er toch een grote groep mensen is die dat wel interessant vindt.”

Door PRB wordt tot slot nog het informatiepaneel benoemd, waarop naast routemogelijkheden ook informatie over de points of interest kan worden verstrekt, geheel in stijl van de nieuwe uniforme Veluwebebording.

Een ander storytelling-medium dat al even kort bij de uitspraak van DK aan bod kwam is kunst. Kunstenaars zijn bij uitstek in staat abstracte concepten narratief te duiden, of juist reeds bestaande narratieve waarden op een zintuig- en gedachtenprikkelende wijze fysiek vorm te geven.

Een interview om de kansen voor kunst in het sagenconcept te verkennen heeft plaatsgevonden met de directeur van een kunstinstelling, onder andere werkzaam op het gebied van advies en openbare kunstprojecten (DK).

“Mensen die zich met erfgoed bezig houden hebben de neiging om eigenlijk alleen maar informatie te willen geven. Informatiebordje, soms nog een audiotour, maar als je er een televisieprogramma, podcastserie, of een serie souvenirs/kunstwerken van maakt wordt het een veel gelaagder verhaal en gaat het veel meer over de beleving, en dat maakt meer indruk”, aldus DK.

Kunst is veelvormig. “Je vaak toch ziet dat mensen bij een kunstwerk denken aan een bronzen beeld dat ergens op een sokkel staat en dat je wel of niet mooi vindt.” Het betrekken van een kunstenaar in een project kan zich echter op allerlei manieren manifesteren. Dat laatste hangt volledig af van het samenwerkings- en ontwikkelingsproces tussen opdrachtgever en opdrachtnemer.

DK geeft prijs hoe, vanuit haar ervaringen als directeur en bestuurder binnen een bemiddelende kunstorganisatie, een dergelijk proces eruit kan zien. Dit begint meestal met een gesprek; wat wil de opdrachtgever precies bereiken, wie moet er bereikt worden, wat is het beschikbare budget en welke partners moeten hier een rol in spelen?

Hierna kan dit een aantal kanten opgaan. Het begin bestaat meestal uit een soort presentatie waarin er bijvoorbeeld dertig voorbeelden getoond over welke kanten het allemaal op kan gaan, om eerst de blik te verruimen. “Het kan zijn dat het redelijk snel duidelijk is dat we een fysiek kunstwerk in de openbare ruimte willen, waarbij wij dan altijd voorbeelden zien van wat er zoal kan: een festival, een jaarlijks ritueel, waardoor je die sagen en legenden bijvoorbeeld heel mooi naar voren kan brengen.”

Soms heeft de opdrachtgever bij het tonen van praktijkvoorbeelden al vrij snel duidelijk wat hij of zij wil, maar soms ook helemaal niet. In dat geval kan het ook voorkomen dat een dergelijk gesprek leidt tot een onderzoeksfase. Dit onderzoek wordt dan verricht door een kunstorganisatie als die van DK, of door een kunstenaar zelf. “Je hebt ook kunstenaars die niet zozeer producten opleveren, maar onderzoeken doen; ‘dit zijn aanknopingspunten, hiermee zou je aan de slag kunnen gaan, en dat kan deze en deze vorm krijgen’.”

Vanuit de onderzoekende student wordt de vraag gesteld of het gebruikelijk is dat de opdrachtgever eisen voor het ontwerp opstelt, voor het gebruik van gebiedseigen materiaal en vorm, bijvoorbeeld. “Dit kan zeker”, vertelt DK. In de opdrachtformulering worden wensen en criteria in twee facetten uiteengezet: enerzijds de praktische randvoorwaarden (hufterproofheid, niet hoger dan x meter, geen verkeersaanzuigende of -afleidende werking, et cetera) en anderzijds de inhoudelijke uitgangspunten (wensen als gebiedseigen materiaal). Verder wordt gepoogd de opdracht zo open mogelijk te houden. Duidelijk moet de aanleiding zijn: ‘waarom willen we überhaupt een kunstwerk en waarom denken we dat dat een meerwaarde heeft, wat zou het aanknopingspunt moeten zijn?’ Meestal formuleert men dan één echte vraag aan de kunstenaar; ‘ontwerp iets toegankelijk, verbeeld dit verhaal’.

In kunstopdrachten moet er rekening gehouden worden met verschillende faseringen, beginnende met de schetsontwerpfase; hier moet dan ook al een budget tegenover staan. Vaak worden er meerdere schetsontwerpen opgevraagd. Hieruit vloeit vervolgens een voorlopig ontwerp (VO), en uiteindelijk een definitief ontwerp (DO). Dit DO moet al zo concreet zijn dat er op basis daarvan al vergunningen aangevraagd kunnen worden: hoe bevestig je dingen, hoe ziet de fundering eruit.

“Wat we ook steeds vaker doen is aan de opdrachtgever voorstellen om met drie of vijf kunstenaars in gesprek te gaan. Vaak voel je dan al of je een klik hebt, heb je het gevoel dat diegene de goede vragen stelt en je verder brengt. Dus dat dat nóg een tussenfase waar je op basis daarvan een keuze kunt maken.”

Als er sprake is van de eerdergenoemde situatie waarbij een kunstenaar gevraagd wordt eerst zelf een verkenning te doen, dan is een schetsontwerp meer een werkplan; hoe ga je te werk, en wie betrek je daarbij?

Enkele praktijkvoorbeelden passeren in het interview de revue – beginnende met de Beulaker Toren van Alphons ter Avest. Dit werk was onderdeel van Canonkunst, een project dat Kunstenlab te Deventer uitvoerde naar aanleiding van de Canon van Overijssel. Dit werk bestaat uit het geraamte van een kerktoeren die ooit in het dorp Beulake had gestaan, voordat men door vervening letterlijk de bodem onder de voeten van de bewoners weg had gestoken. Een aantal stormen in de 18e eeuw waren letterlijk de laatste druppel, en het veendorp verdween onder vloed.

Het monumentale werk heeft meerdere ingangen. Enerzijds symboliseert het letterlijk de toren van een verdwenen dorp. Daarnaast staat de ontbrekende pilaar voor de noordwesterwind en de klok met tandwielen verbeeldt de stilstaande tijd op deze plek.

De boswachters van de Weerribben-Wieden vertellen dit verhaal al sinds jaar en dag, maar dit kunstwerk is nu een icoon en mascotte geworden in de beeldtaal en communicatie van Natuurmonumenten. Dit soort projecten kunnen dus resulteren in heel krachtige beelden (in figuurlijke zin), en voorzien dit soort verhalen van een zekere actualiteit.

Een ander voorbeeld van een werk binnen hetzelfde Canonproject is die van het Freulespoor. Het betreft hier het verhaal van twee schoonzussen uit verschillende kerken, in de tijd van de reformatie. Dit was linke soep en uiteindelijk zijn zij ook als heksen verbrand. Naar aanleiding van de vaste route die de dames altijd van en naar elkaars huis liepen zijn twee kunstwerken gemaakt door Theo van Delft. Hier zijn voetstappen van een Syrische asielzoeker in verwerkt. Hetzelfde verhaal: mensen met een andere culturele of religieuze achtergrond, die daardoor onder een onderdrukkende macht verstoten worden.

“Heel veel van die kunstwerken hebben een soort actualiteitswaarde, waardoor het voor heel veel mensen meer gaat spreken” voegt DK toe.

Deze Canonkunst was tot stand gekomen in samenwerking met de IJsselacademie, met de vraag: ‘kun je die Canon van Overijssel behalve de website en een boekwerk nog op een andere manier fysiek in het landschap duidelijk maken?’ Een voorstel werd gedaan om op 15 plekken een bijzonder verhaal uit die Canon te nemen, en dan vooral verhalen die ook een ruimtelijke impact hebben gehad; de werkverschaffing, de ruilverkaveling... Zo is er bij Nijverdal heel kort sprake geweest van een goudkoorts. En er waren mensen en bedrijven die goudconcessies hebben weten te verwerven. Uiteindelijk is dat een stille dood gestorven, want er zat bij lange na niet voldoende goud in de bodem, maar daardoor is er daar wel nog steeds een verlaging in het landschap. Ook straten met namen het Goudzoekerslaantje herinneren aan deze tijd.

Kortom, een tot de verbeelding sprekend verhaal, waar je buiten een paar vage sporen in het landschap niets meer van weet. Zo zijn er verhalen verzameld, en zijn drie kunstenaars gevraagd om samen met de lokale bevolking aan de slag te gaan. Er werden commissies samengesteld per locatie, waarbij men soms te maken had met Natuurmonumenten, ProRail, et cetera. Daar zijn uiteindelijk 15 fysieke kunstwerken uit voortgekomen. “Dat kost een paar ton, maar dat levert wel heel erg veel op,” aldus DK.

Een ander initiatief vanuit Kunstenlab is Souvenirs van de Woeste Grond. Kunstenaars Hans Jongerius en Heidi Linck gingen op pad in Overijssel om verhalen op te halen over acht verschillende landschapstypen, gebaseerd op de laatste grote veranderingen in deze landschappen. Het ophalen van deze verhalen resulteerde uiteindelijk in 8 ‘souvenirs’; een beperkte oplage kleine kunstobjecten – gestolde verhalen die aangeschaft kunnen worden.

Nog een Kunstenlab-voorbeeld dat DK aandraagt is het klooster Ter Hunnepe bij Deventer. Er waren archeologische resten opgegraven van een verdwenen middeleeuws vrouwenklooster. Nadat het klooster in kaart was gebracht werden de resten weer terug de grond in gestopt en afgedicht. Inmiddels zat op dat terrein een paintballclub. De vraag rees: ‘kun je op een bepaalde manier die geschiedenis zichtbaar maken, maar ook van waarde laten zijn voor die paintballclub?’ Aan de ene kant had je het klooster, een plek van geslotenheid, stilte en

contemplatie, en aan de andere kant het paintballen; strijd, actie en dynamiek. Ben Raaijman heeft uiteindelijk een manier gevonden om de architectuur van dat klooster weer te geven, en dit ondertussen ook nog interessant te kunnen laten zijn voor de paintballers door er een nieuw spelelement aan toe te voegen.

Bijna elke kunstenaar begint met het zoeken naar wat er nou heeft gespeeld, spreekt DK. Ze weet echter wel een voorbeeld te noemen waarbij Wim T. Schippers bij de TU in Delft een werk heeft gemaakt omdat die plek juist nog géén identiteit had – “en als er al verhalen waren, dan kende niemand ze.” In het werk, dat gelijkenis vertoont met de Beulaker Toren van Ter Avest, heeft hij geprobeerd een opening te bieden voor mensen die daar verhalen over zouden kunnen verzinnen. “Als er al geen verhaal is, geeft kunst ook de mogelijkheid zelf een verhaal te vertellen.”

“Dus ja,” concludeert DK, “er *zijn* kunstwerken die ontoegankelijk en conceptueel zijn, maar het ligt heel erg aan hoe je de opdracht formuleert en welke kunstenaars je daar bij zoekt. Dat vraagt om een professionele partij die de opdracht snapt en welke kunstenaars bij zo'n opdracht in welke rol passen. Dat betekent dat je heel goed met de opdrachtgever in gesprek moet gaan: wil je heel veel mensen op één moment ergens hebben, of wil je de toevallige voorbijganger verleiden om meer te weten te willen komen? Of wil je soms wat samengebalde energie; één keer per jaar een soort ritueel; een mythisch ritueel waardoor het nog eens een keer een extra betekenislaag krijgt. Dus dat ligt heel erg aan wat je precies wil bereiken”.

Voor een onderzoek of verkenning trekt men doorgaans €5.000 uit, met een kunstenaar erbij 7.000 á €10.000. “Dan heb je gewoon een heel goed onderzoek met een heel hoop aanknopingspunten op basis waarvan je kan zeggen: ‘hey, daarvoor kunnen we misschien extra fondsen werven om het uit te voeren; of we kunnen daaruit een mooie keuze maken’.

Vanaf daar kan het alle kanten op gaan. Bij zoiets als Souvenirs van de Woeste Grond kun je met een aantal tienduizenden euro's al enorm veel bereiken, aldus DK. Voor een dergelijk project zijn ook geen vergunningen nodig. Een project als Canonkunst hikt al snel tegen een paar ton aan. Dit hangt dus volledig van het proces af en waar dit proces toe leidt; hoe snel wil de opdrachtgever resultaat, bijvoorbeeld. Het kan ook een participatief karakter krijgen, waarbij mensen uit de omgeving worden betrokken, of een schoolklas, ook dat bepaalt weer het type kunstenaar die je dan uitnodigt.

4.1.3 Ondernemerschap

Wil je ondernemerschap bij het sagenconcept betrekken, spreekt BRC, dan moet je in elk geval concreet hebben wat je te bieden hebt. “Je hebt natuurlijk ondernemers die binnen een organisatie ondernemer zijn, denk aan een museumdirecteur, maar je hebt echt een hele hoop ondernemers die pas iets gaan doen als ze er extra geld door gaan verdienen, of dat het promotie oplevert. Heel veel ondernemers zijn niet intrinsiek gemotiveerd, om het zo maar te zeggen”, aldus de beleidsadviseur. Idealiter bevinden de verhalen zich op plekken waar de recreant écht fysiek heen kan gaan en vervolgens een restaurant of museum kan bezoeken. “Er moet ook gewoon geld verdiend worden.”

Het gebruik van verhalen in de Veluwe productontwikkeling gebeurt al een beetje, aldus BRC. Neem Staverden met haar witte pauwen: de Staverdense brasserie maakt hier gebruik van, en de lokale VVV heeft ze tevens als symbool toegeëigend.

Suggesties voor ondernemingen worden door PVT en BRC genoemd. Als culturele ondernemer is de Mariahoeve bij Putten mogelijk interessant. Dit is een regionaal streekmuseum, opgezet en gefinancierd door de camping die daarnaast ligt. De campingeigenaren vinden het zelf leuk om met een club vrijwilligers het museum te runnen. Een andere culturele ondernemer die eerder ook al ter sprake kwam is museum Het Pakhuis in Ermelo.

Verder wordt de schaapskooi in Ermelo genoemd, Boshuis Drie en landgoed Schovenhorst met haar brasserie en museum De Tien Malen.

PVT benoemt aanvullend nog met nadruk dat het interessant is om te kijken in welke mate de routes interessant zijn voor de lokale vakantieparken. Aan de ene kant richt de route zich op dagjesmensen, maar er zijn ook vakantievierders in de regio.

4.1.4 Tussenconclusie: interviews beleving

De sagen moeten vanuit een storytelling-oogpunt benaderd worden. Geen feitjes, maar spannende verhalen, ondersteund door beeld en geluid. Hierbij is het in de overdracht van verhalen belangrijk dat de luisteraar of lezer een deel van zichzelf terug kan herkennen; dat wat op persoonlijk vlak raakt en aansluit op eigen ervaringen en idealen.

Hier valt invulling aan te geven door het uitvoeren van de 'nou-en-check': "wat heeft dit *nu* met *mij* te maken?"

Wat de sagen betreft valt hier mogelijk winst te behalen bij het inspelen op huivering: "er zijn nog steeds weinig mensen die het echt heel leuk vinden om in hun eentje over een donkere hei te lopen." Verder zal er dus waar mogelijk gepoogd moeten worden andere laagjes relevantie bloot te leggen en benutten. In een situatie waar er tussen meerdere sagen gekozen moet worden, verdient een sage waarbij het mogelijk is de 'nou-en-check' door te komen, de voorkeur.

Sense of place en sense of belonging zijn lagen van bewustzijn waar bij succesvolle overdracht aan geraakt kan worden. Sense of belonging is hierin enigszins uitdagend, dit raakt vaak op een existentieel niveau.

Als we deze theorie echter toepassen op de sage in tijd en ruimte, opbaren zich soortgelijke lagen waar door middel van daarop gerichte overdracht invulling aan gegeven kan worden. Aan het oppervlak bevindt zich het verhaal zelf, op storytelling-niveau. Een laag dieper bevindt zich de sense of place: aan deze plek is een verhaal verbonden en dat geeft de plek een eigen gevoel en identiteit. Dan nóg een laag dieper zit een stuk historisch bewustzijn, de sense of time: 'vroeger dacht men zo over deze plek,' of: 'mogelijk zijn er aspecten in deze verhalen die geworteld zitten in een voorouderlijke geloofsovertuiging die nauw verweven was met natuur en het landschap. In de christelijke ordening zijn de betekenisvolle plekken vervolgens verdrongen en bespookt'.

In deelvraag twee bleven drie doelgroepen over: de inzichtzoekers, de verbindingszoekers en de harmoniezoekers. Inzichtzoekers zijn op het gebied van erfgoed relatief makkelijk te bereiken. Het bereiken van verbindingszoekers is minder eenvoudig, maar resulteert wel in het trekken van een grotere doelgroep.

De inzicht- en verbindingszoekers maken zelf niet vaak gebruik van digitale methodes van informatieoverdracht, oppert DS. OR benoemt uit zijn ervaringen echter wel dat de oudere recreant inmiddels thuis is in digitale middelen. Fysieke media (papier) blijven het echter altijd goed doen, dit geldt ook voor de jongere doelgroepen. OR's uitspraak heeft in dit geval niet per definitie betrekking op technologie van een wat meer hoogdrempelige aard, zoals augmented reality.

Er bestaan verschillende typen storytelling: transmedia storytelling, cross media storytelling, corporate storytelling en digital storytelling. Welk type op dit onderzoek van toepassing is en wat hier de eigenschappen van zijn moet in de desk research aan het licht komen.

DN oppert het voorbeeld van Museum de Proefkolonie. Het concept van een artificieel landschap van decorstukken met beeld en geluid is een manier voor het scheppen van een onderdompelende museale ervaring. Dit is één van de denkstappen die gemaakt kan worden om een verhaal levendig en relevant te maken voor de recreant.

Ontwikkeling van AR en apps wordt afgeraden. QR-codes met web based apps verdienen des te meer de voorkeur. Hierbij is wat video en audio al voldoende.

Dit laatste wordt ook al aangeboden door verschillende wandel- en fietsapps. Mocht er van een dergelijke app gebruik gemaakt worden, is een combinatie van app-informatie en informatie in het veld raadzaam, zodat de fietser weet wanneer de app geraadpleegd kan worden.

Een ander middel van overdracht is kunst – een veelvormig begrip. Souvenirs (kleine kunstobjecten), rituelen, landschapskunst, geluids- en videokunst, het zijn allemaal middelen voor een gelaagde beleving en informatieoverdracht. Het proces dat tot dergelijke projecten leidt begint met de vraag vanuit een opdrachtgever. Afhankelijk van hoe scherp de visie al is, wordt er onderzoek verricht door een kunstorganisatie of een kunstenaar zelf, waarna er verschillende ontwerpfases plaatsvinden. Dit kan ook participatief zijn.

Deze veelvormigheid betekent ook dat er binnen verschillende budgetten van alles mogelijk is, van enkele duizenden euro's tot een paar ton, zoals in het Canonkunst-project.

Canonkunst is in het bijzonder een waardevol voorbeeld van hoe verborgen verhalen in het landschap kenbaar kunnen worden gemaakt. Het resultaat hiervan beperkt zich niet tot esthetische of informatieve waarde, maar kan uiteindelijk tot icoon worden; mascotte in de beeldtaal en communicatie van een gebied. Een dergelijk kunstwerk kan uiteindelijk ook meerdere functies vervullen. Dit alles hangt allemaal af van het proces en de wisselwerking tussen opdrachtgever en opdrachtnemer.

Door het vermogen een gelaagde betekenis te verwerken, kan kunst uitkomst bieden in het bewerkstelligen van de eerdergenoemde drie lagen van bewustzijn.

Bij het betrekken van ondernemers is het van belang duidelijk te hebben wat het concept voor ze te bieden heeft. Idealiter bevindt zich bij de ondernemer ook een verhaallocatie.

Genoemd worden lokale musea, restaurants en vakantieparken.

4.2 Desk research

Hoewel de hieraan voorafgaande interviews op het gebied van beleving en overdracht op zichzelf een schat aan aanknopingspunten bieden, zullen de uitkomsten ervan nog gebruikt worden als ingang voor aanvullende desk research. Wat overdracht betreft wordt hier ingegaan op typen storytelling en de eigenschappen/voorwaarden hiervan en het scheppen van een onderdompelende (historische) ervaring.

Wat media van overdracht betreft wordt hier nog verder toegespitst op praktijkvoorbeelden. Ondernemerschap betreffende, wordt er een overzicht opgesteld van relevant ondernemerschap dat door de route wordt gepasseerd.

4.2.1 Overdracht

Er kunnen vier typen storytelling onderscheiden worden: transmedia storytelling, cross media storytelling, corporate storytelling en digital storytelling.

- Het concept van transmedia storytelling is in het leven geroepen door H. Jenkins, Amerikaans hoogleraar media, communicatie, journalistiek en cinematografische kunsten. Het representeert een proces waarbij integrale elementen van een fictioneel verhaal systematisch over verschillende overdrachtskanalen wordt verspreid, ten behoeve van het creëren van een verenigde en gecoördineerde entertainment-ervaring. Dat wil zeggen: meerdere soorten media completeren samen het hele plaatje. Er is geen sprake van één bron waaruit alle informatie vergaard kan worden. Jenkins noemt als voorbeelden de Matrix- en DC Comics- franchises, waar ‘werelden’ opgebouwd worden uit verschillende stukjes verhaal en informatie (speelfilms, kortere animaties, stripboeken, et cetera) (Jenkins, 2007).
- Cross media houdt net als transmedia in dat een verhaal of concept over verschillende media wordt gedistribueerd, maar bij cross media is het niet het geval dat er verschillende platformen nodig zijn om het complete plaatje te verkrijgen. Cross media maakt dus gebruik van verschillende kanalen, maar op deze afzonderlijke kanalen wordt nagenoeg hetzelfde verhaal verteld (Towle, 2013).
- Corporate storytelling houdt in dat er door middel van narratief de waarden en identiteit van een merk of organisatie aan een breed publiek worden gecommuniceerd. Het verhaal van een merk dus; narratieve branding (Martelli, sd).
- Het basisprincipe van digital storytelling is het gebruiken van computer-gebaseerde instrumenten om verhalen te vertellen (Robin, sd). J. Lambert, medeoprichter van StoryCenter (voorheen Center for Digital Storytelling) onderscheidt in digital storytelling de volgende componenten:
 - o het verhaal wordt een gevoel van directheid en ontdekking meegegeven;
 - o de verhalen zijn persoonlijke reflecties op een onderwerp;
 - o de verhalen gaan over een geleefde ervaring van de vertellende auteur;
 - o er wordt meer gebruik gemaakt van stilstaand beeld dan video;
 - o (ambient)muziek of omgevingsgeluid worden ingezet om het verhaal van extra diepte te voorzien;
 - o het verhaal heeft een verteltijd van onder de vijf minuten, idealiter tussen de twee en drie minuten. Dit maakt het verhaal het meest bruikbaar voor internetdistributie;

- o ‘proces boven product’, dat wil zeggen: het auteurschap en de controle over de context van het verhaal is van groter belang dan de grootte van de impact of te bereiken doelgroep (Lambert, 2013).

Omdat overdracht en de media daarvoor raken aan het scheppen van een immersieve ervaring wordt nog kort aandacht besteed aan historisch bewustzijn in relatie tot het landschap.

Waar het in het negentiende-eeuwse historisme de norm was om historische kennis objectief te benaderen (en dus de context van het heden zo veel mogelijk buiten beschouwing te laten), pleit de Duitse geschiedfilosoof Gadamer voor een benadering van historische zaken vanuit wat hij de *Wirkungsgeschichte* noemt – de geschiedenis van alle effecten of uitwerkingen op een zaak (Kolen, 1999) (Gadamer, 1960).

In recentere Nederlandse geschiedwetenschappen buigt dit echter weer wat meer richting het historisch object. J. Huizinga stelt dat wat hij de ‘historische sensatie’ noemt het eigenlijke moment van historische kennis is, en een direct contact met het verleden behelst. Dit gaat volgens hem gepaard met een sensationele helderheid en gevoel van authenticiteit (Kolen, 1999). Deze sensatie is het resultaat van een kortstondige opheffing van de tijdsdimensie (Ankersmit, 1993). Historici Tollebeek en Verschaffel scherpen dit aan, en wijzen erop dat dit niet op wordt geroepen door de beschouwer, maar door authentieke overblijfselen, dat wil zeggen historische voorwerpen in de wereld buiten ons, die door hun materiële aard een onverwachte ervaring met het verleden bewerkstelligen. Het zijn dus bij uitstek plaatsen die de historische sensatie op kunnen roepen. Hoe meer er op de betreffende plaats resten van het verleden te zien zijn, hoe reëler het contact (Tollebeek & Verschaffel, 1992).

4.2.2 Media van overdracht

In de afgelegde interviews laten media van overdracht zich in twee hoofdcategorieën onderscheiden: digitaal en fysiek. Binnen deze categorieën zijn weer subcategorieën te herkennen. Binnen digitale overdracht zijn dit QR-codes + web based apps en downloadbare applicaties. Binnen deze subcategorieën kan op eigen wijze gebruik gemaakt worden van video, audio, fotomateriaal en tekst.

Onder fysieke overdracht vallen papieren informatie, informatieborden en kunst. De vormen van fysieke overdracht kunnen weer refereren naar de digitale overdracht en vice versa.

Voornamelijk voor fysieke overdracht is een verkenning verricht naar praktijkvoorbeelden. De resultaten hiervan zijn opgenomen in de conclusie.

4.2.3 Ondernemerschap

Een verkenning is verricht van de ondernemingen die door de fietsroute (nagenoeg) worden gepasseerd. In de interviews en de focusgroep kwamen vijf typen ondernemingen naar voren: culturele ondernemers (waaronder musea), vakantieparken en campings, hotels, eet- en drinkgelegenheden en plekken waar fietsen gehuurd kunnen worden. Een lijst hiervan is in bijlage T te vinden, en een overzichtskaart in bijlage U.

16 ondernemers hiervan bevinden zich bij een sagemlocatie: 5 eet- en drinkgelegenheden, 9 vakantieparken en één hotel. Op de lijst in bijlage T zijn deze ondernemingen gearceerd weergegeven.

4.2.4 Conclusie desk research

In het geval van meerdere vormen van overdrachtsmedia is het meest logisch om dezelfde verhalen te vertellen op ieder medium. Het is daarbij echter wel goed mogelijk om bij elk medium nét een ander laagje beleving en bewustzijn te raken. Video en audio op de smartphone voor een storytelling-ervaring, papier voor een andere tastzin en immersie en kunst als opwekker voor een meer verkennende houding. Hierbij zijn al deze vormen van overdracht in zekere zin in staat te doen wat de andere ook kan, maar dit gaat zich op een specifieke manier uiten – aan elk medium zitten grenzen.

Te constateren valt dat er hoe dan ook sprake is van cross media-storytelling en digital storytelling, waarvan het laatste afhankelijk is van hoe de overdracht uiteindelijk uit zal worden gevoerd. Dit wil dan ook zeggen dat er *gestreefd* wordt om de componenten van J. Lambert te verweven in de verhalen.

Het scheppen van een onderdompelende historische ervaring in het landschap wordt bewerkstelligd door de aanwezigheid van materiële relictten van historische aard. Om de lezer, luisteraar, kijker; kortom: belever deze landschappelijke historische sensatie te bieden, is het daarom van belang dat de spectator in de verhalen geattendeerd wordt op desbetreffende omgevingselementen. Dit kan betekenen: gebouwen of grafheuvels die daadwerkelijk van historische waarde zijn, maar ook het feit dat een landschap dat in het verhaal beschreven wordt nog steeds aanwezig is – of misschien juist niet. De uiteenzettingen hierover van de geciteerde historici complementeren (maar verscherpen) in die zin wat eerder geconcludeerd is in 4.1.4 tussenconclusie: interviews beleving over de sense of place en ‘sense of time’.

Samengevat moeten er verhalen worden geselecteerd die⁶:

- een verteltijd hebben van onder de vijf minuten, idealiter tussen de twee en drie minuten;
- gaan over een geleefde ervaring van de vertellende auteur;
- waarbij bij het herschrijven van de verhalen gestuurd moet worden op een stijl die:
- het verhaal een gevoel van directheid en ontdekking meegeeft;
- persoonlijke reflecties op een onderwerp bevat;
- attendeert op nog aanwezige elementen uit de omgeving, preferabel met historische waarde.

Deze criteria zijn vooral van kracht als er tussen meerdere verhalen gekozen kan (en moet) worden. Wanneer een verhaal in mindere mate voldoet aan de criteria, maar wel een narratieve stilte van bijvoorbeeld tien kilometer doorbreekt, dan zit hier rek in.

⁶ In hoofdstuk 6: discussie wordt hier nog aandacht aan besteed.

5. Conclusie

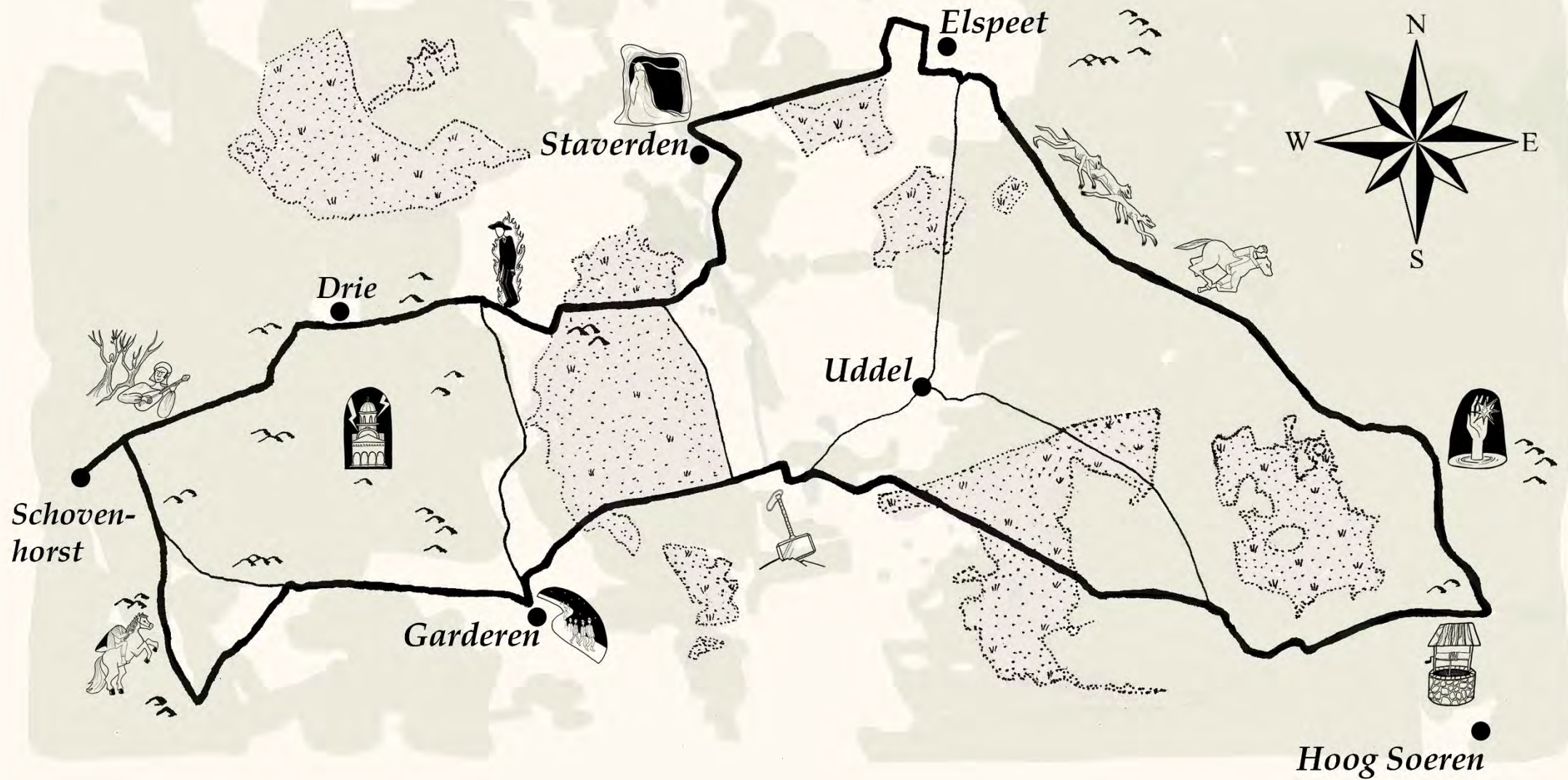
5.1 Sagenroute Veluws Verleden

Een reeks interviews met een daarop volgende analyse en uiteindelijk een focusgroep hebben geleid tot één fietsroute die zich als meest geschikt heeft bewezen. Routeconcept 2 draagt vanaf nu de naam 'Sagenroute Veluws Verleden'.

In bijlage V is een fotoreeks te vinden van de befietsing van deze route. Hierbij wordt met behulp van een klein kaartje steeds aangegeven waar de fietser zich bevindt.

De interviews met aanvullende desk research omtrent overdracht hebben geleid tot een selectie van 10 sagen uit de 19 sagen die door de route gepasseerd worden. Deze sagen zijn herschreven in hedendaags taalgebruik, waar mogelijk en nodig verder uitgebouwd en zo goed mogelijk omgevormd aan de hand van de storytelling-criteria.

SAGENROUTE VELUWS VERLEDEN

De dansende bomen van het Speulderbos

Prachtig, zijn ze niet, die dansende bomen? Misschien vraag je je af waarom de bomen er hiér, uitgerekend in het Speulderbos, zo merkwaardig en betoverend uitzien. Dat zit zo...

Lang, heel lang geleden, trokken op een dag een paar jonkvrouwen en edellieden van de kastelen van Staverden en Leuvenum er te paard op uit. Geef ze eens ongelijk: het weer was prachtig, en elektrische fietsen bestonden nog niet. Ze draafden over de zonovergoten hei, toen één van hen voorstelde om een wedstrijdje te doen: "wie het eerste in Drie is!" Dat liet de rest zich geen tweede keer zeggen – in no time hadden de jonge levensgenieters het Speulderbos bij Drie bereikt.

Na eerst wat gedanst te hebben bij het Solsche Gat, zochten ze een open plek op om te picknicken. Daar ging de feestvreugde gewoon door – de fles wijn ging open, de blokjes kaas en plakjes worst kwamen uit de tas en er werd heel wat afgeschanst en gezongen.

Een paar honderd meter verderop kwam een muzikant (en toevallig parttime tovenaar) met een vedel onder de arm het bos doorgelopen. De vogels floten hem toe en een kalme bries verkoelde zijn gezicht op deze warme dag, maar dat mocht niet baten: hij was in een vreselijk sombere stemming.

Sjokkend langs de oude beuken werd hij door het gezelschap opgemerkt.

"Hey! Jij daar!", riep één van de jonkers. De violist keek op naar de bende. Hier had hij geen zin in. Hij wist er zelfs een aantal te herkennen die hem in het verleden al wel eens vervelend hadden behandeld. 'Gewoon negeren', dacht hij bij zichzelf, 'doe alsof je doof bent...' De viool onder zijn arm maakte hem echter geen overtuigend acteur:

"jij ja! Kom eens een liedje voor ons spelen!"

"Niks ervan," sprak de oude speelman, "laat me met rust, laat me gaan!" Eén van de edellieden greep hem bij zijn arm:

"Nee, vriend, eerst spelen!"

"Ja, we willen dansen op je muziek!" klonk het nu van meerdere kanten.

"Luister", zei de man, "dit tijdstip is niet geschikt om op m'n vedel te spelen."

"Onzin, smoesjes – je moet!"

Verschillende handen forceerden hem op een vervallen stukje wal en drukten de vedel met strijkstok in zijn armen.

"Ik waarschuw jullie, als ik speel, gaat het mis."

"En toch moet je!" De edellieden en jonkvrouwen begonnen zich op te stellen in paren. Eén brutale jonker trok dreigend zijn mes naar de speelman om het feestje een zetje in de rug te geven.

'Vooruit,' dacht de muzikant grinnikend. 'U vraagt, wij draaien'.

En zo begon hij te spelen, eerst rustige noten, maar al gauw sneller en sneller. De muziek was onweerstaanbaar. Het grinniken van de speelman veranderde in een schel, luid gelach.

"Dans dan, edele heren; dans dan, mejonkvrouwen; dans dan!" Opeens ging de muziek over in een vreemd, schel gekras, en zij die eerst zo vrolijk dansten, verstarde.

En in die dansende houding bleven zij letterlijk stokstijf staan, want langzaam voelden zij zichzelf veranderen. Hoe erg zij er ook tegen vochten; hun huid werd schors, hun ogen werden noesten, en hun adellijke haren werden groene beukenbladeren, suizend in de wind. En zo was binnen een paar minuten tijd een aantal kromme, dansende beuken het enige wat over was van de jonkers.

Tevreden grinnikend maakte de speelman zich weer uit de voeten.

Jaren gingen voorbij, en zo zijn uit de zaden van deze oorspronkelijke bomen weer vele nieuwe dansende bomen gegroeid. Men zegt dat op sommige nachten, wanneer het licht van de volle maan door het gebladerte lekt, de betovering kort verbroken wordt. Dan worden de oude, oorspronkelijke bomen weer voor even een jong stel vrouwen en edellieden, reiken zij elkaar de hand en dansen ze elegant door het verstilde woud. Niet het duivelse spel van de speelman weerklinkt dan tussen de bomen, maar het klagende gezang van de betoverde edellieden en jonkvrouwen.

Het verzonken klooster van het Solsche Gat

Je zou het niet zeggen, maar over deze plek, in deze verlaging in het Speulderbos, wordt verteld dat er ooit een klooster heeft gestaan. Een groot en machtig klooster, met torens, een diepe gracht, en een brede, koele laan die naar de poort leidde.

‘Goed vertoeven’, denk je misschien; ‘dat moeten hele brave en vrome monniken zijn geweest.’ Nou, niet helemaal. De broeders en de prior die hier woonden hadden namelijk hun ziel aan de duivel verkocht. Van een sober leven was geen sprake: er werd gedronken en gegeten alsof hun levens ervan af hingen.

En als zij in de stille avond de klok luidden, dan deden zij dat niet voor de Heer; oh nee... Dan kwamen er ‘s nachts uit de wijde omtrek alle heksen en boze geesten op het klooster af, en dan begon het feest. Satanistische ceremoniën werden gehouden, waarbij de rug van een naakte vrouw als altaar werd gebruikt. Daarna dronken ze wijn uit emmers, en de hele nacht brandden de ovens om overdadige gerechten voor te bereiden. Daarbij zorgde de duivel er zelf hoogstpersoonlijk voor dat de kelders vol met wijn en eten gevuld bleef. Schrikkend en schansend, terwijl de wijn in straaltjes langs hun mondhoeken vandaan liep werd er gedanst en gevloekt, de hele nacht door, tot het eerste zonlicht weer de velden en bossen kuste.

Meerdere mensen uit Drie, Garderen en Putten die laat op de avond via het bos naar huis liepen hadden de herrie wel eens gehoord, of de lichten in de vensters zien branden. Dit schouwspel ging lang door, jaar in, jaar uit...

Toen, op een kerstnacht, inmiddels alweer eeuwen en eeuwen geleden, brak er een ongekend hevige storm los. Wind boog de bomen en plenzende regen stuurde mensen vluchtend hun warme, veilige huizen in. En plots, één intense, felle donderslag.

De mensen van Drie hadden zich de volgende ochtend zoals gewoonlijk rond de kerk verzameld voor de dienst, toen er een kleine jongen aan kwam rennen. Hijgend kwam hij tot stilstand bij de verbaasde kerkgangers. “Het... Het klooster..!” riep de jongen haast onverstaanbaar. Er ontstond rumoer. “Spreek, jongen. Wat is er aan de hand met het klooster?” sprak een oudere dorpeling. De jongen was nu iets meer op adem gekomen. “Het klooster, het is verdwenen, de grond in gezakt!”

Overdonderd gingen de dorpelings kijken, en ja hoor: waar de voorgaande dag nog een klooster stond, was nu een ijsingwekkend diepe kuil, omgeven door ontwortelde bomen. Het gerucht verspreidde zich als een lopend vuurtje, en alle omliggende dorpen liepen leeg; Speuld, Houtdorp, Drie, Putten... Iedereen wilde het wonder met eigen ogen zien. Men vond nog een met klinkertjes geplaveid straatje en de statige toegangslaan; maar dat was alles wat er van het klooster over was gebleven. De aarde had zich geopend, het klooster opgeslokt, en zich vervolgens weer gesloten...

Sinds die dag kun je iedere kerstmiddernacht nog steeds de kloosterklokken uit de diepte van het Solsche Gat horen luiden... Schor en onregelmatig, alsof ze allemaal gebarsten zijn; eerst zacht maar steeds harder en angstiger... Dan treden ze op uit het duister van waar zich ooit de laan naar het klooster bevond: de geesten van de monniken. Droevig hoor je ze prevelen. Vooraan de prior, gevolgd door de broeders in een sombere rij. Langzaam en gebogen verzamelen ze zich rond het gat, waaruit een blauwe gloed opstijgt. Daarna zweven ze rusteloos weer uiteen, om dan weer opnieuw in de schaduw van de oude laan in een lange rij langzaam naar voren te treden. En dan, als de ochtendschemering de stilte van de nacht doorbreekt, dan

vluchten ze jammerend weer weg, om weer in het diepste duister van de sombere kuil te verdwijnen. Hier blijven ze, tot je een jaar later weer door het Speulderbos hoort galmen: dong... dong... dong...

Verbrande Berend

Als de schemering aanbreekt, en de Veluwe zich klaarmaakt voor de nacht, dan kan je rond Speuld een brandende gedaante rond zien dolen... Dat is de geest van Berend Evertsen, of zoals de mensen hem hier noemen: Verbrande Berend.

Berend werd in 1750 geboren, hier, in Speuld. Hij leek een doodnormale en gezonde jongen; net als iedere andere Veluwse plattelandsknaap eigenlijk. Maar dat was omdat niemand wist van zijn duistere geheim: Berend had een onverzadigbare drang om te moorden.

Overdag sloop hij stilletjes om de schaapskuddes van herders en boeren heen, en sneed met zijn zakmes de kelen door van de argeloze schapen die hij ongezien wist te benaderen. Hulpeloos liet hij ze kermend doodbloeden op het korte vertrapte gras.

Soms moest Berend zelf een schaapskudde hoeden, maar dan liet hij de schapen met rust – mensen moesten natuurlijk niets gaan vermoeden...

Vervolgens, als de nacht aan was gebroken, ging Berend weer op pad. Dan ging hij terug naar de schaapskuddes en dreef ze hun hok in, pakte zijn tondel en wat droog gras, en... Je kunt je de rest wel voorstellen. In Speuld, Ermelo, Appel en rondom Nijkerk zijn veel schaapskooien in een vlammenzee veranderd; het gekrijs en gejammer van schapen vulde de nacht; een beeld zo hartverscheurend dat het de ziel van de onverschilligste koelbloed zou bekruipten.

Volgens sommigen bezat Berend ook toverkrachten. Zo kon hij het slot van de schaapskooien openen door er simpelweg zijn hoed tegenaan te werpen, en kon hij communiceren met eksters en kraaien, maar ook sperwers en andere roofvogels.

Hoe dan ook, op een gegeven moment gingen bewoners van Speuld en de omliggende dorpen Berend verdenken; een alibi had hij immers nooit. Om de verdenkingen van zich af te wenden is Berend op een gegeven moment begonnen het opvangen van het schapenbloed dat hij liet vergieten. Na het aansteken van de schuur smeerde hij er zichzelf dan mee in, en riep totaal overstuurd dat hij te grazen was genomen door struikrovers – niet geheel ongeloofwaardig, die waren er in die tijd immers veel op de Veluwe. "Zij zullen dan ook wel die branden gesticht hebben," voegde hij er dan aan toe.

Uiteindelijk mocht het niet meer baten. Berend werd betrapt, en door het gerecht van Arnhem gevangen genomen en veroordeeld. Op 24 juni 1773 werd hij op de Galgenberg bij Arnhem aan de paal gewurgd, en daarna verbrand tot as.

Op donkere, maanloze nachten, als het vee onrustig wordt, dan weet men het. Dan is Berend terug in Speuld. Wees gerust, schapen heeft hij sinds zijn doodsvonnis geen pijn meer gedaan. Maar mensen... dat heeft niemand nog durven te beproeven.

De zwarte vrouw van Staverden

Het was herfst op de Veluwe, en een gure wind waaide over pauwenburcht Staverden. Rammelende sloten, klapperende ramen... De poortwachter die die avond dienst had, had er maar niets mee. Suffig stond hij te peinzen over dingen die hij wel of niet gezien zou hebben. Zijn geril en gemijmer werd onderbroken door een schuchter geklop op de poort. De poortwachter schuifelde traag naar het kijkgat, en zag daar een jonge vrouw, geheel in het zwart gekleed.

“Laat mij alstublieft bij de burchtvrouw, ik smeeek u...”

De wachter opende de poort, en de onzekere gedaante sloop, begeleid door de wachter, naar binnen. Ze stopten bij een klein vertrek.

“Hier kunt u wachten. Hertogin Eleonora is zo bij u.”

Van uitputting stortte zij daar op een bank ineem, en begon stil te snikken. De voetstappen van de wachter stierven weg in de gangen.

Toen Eleonora, de echtgenote van Hertog Reinolds de deur naar het vertrek opende, bleef zij sprakeloos op de drempel staan. Ze kon zich niet bedenken wat dit bezoek te betekenen kon hebben, tot zij het smekende hoofd zag van de jonge vrouw, en daarin het gezicht van haar peetkind herkende.

“Kind!” riep ze, terwijl ze zich naar haar toesnelde. “Kind, wat is er met je gebeurd, dat je in deze toestand hierheen bent gekomen?”

“Oh moeder...” snikte de jonge Eleonora zachtjes. “Mijn eigen moeder was als een vreemde voor me... Ik kom u smeken om een toevlucht...”

“Kind”, sprak de burchtvrouw, nu ook huilend. “Daarvoor hoef je mij toch niet te smeken! Mijn huis staat altijd voor je open, ongeacht hoe lang wij elkaar niet hebben gezien.”

Toen een bediende een ijzeren kandelaar met twee kaarsen bracht, droop de onzekere schemering de ruimte uit.

“Vertel me, waarom ben je zo in rep en roer,” sprak de hertogin.

Zacht klaagde de jonge Eleonora, met haar hoofd op de borst van haar pleegmoeder: “je weet,” snikte ze, “hoe erg mijn ouders erop tegen waren dat ik mij zou verloven met Heer Herman, en wilden dat ik in plaats van hem met Zweder zou trouwen... Op haar sterfbed liet mijn moeder mij nog aan haar beloven dat ik die wreedaard zou huwen, en... En helaas werd ik zo zijn bruid. Maar mijn treurende hart ging nog altijd uit naar Herman... Steeds bleef ik het huwelijk vooruit schuiven, in de hoop dat er een betere dag aan zou breken. Nachten heb ik gehuild. Altijd zat ik te wachten en hopen op de terugkomst van Herman. Oh... ik had hem wel willen zoeken, maar waar?”

Inmiddels begon Zweder het uitstellen zat te worden. Hij zond de bende van Diebald eropuit om mij en kasteel de Wildenborch op te eisen. Natuurlijk ging het hem meer om de Wildenborch dan om mij, daarvan was ik inmiddels wel overtuigd.

Diebald trok ten strijde, en de bezetting van het kasteel verdedigde het zo dapper als zij kon, maar... uiteindelijk zouden wij ons toch over moeten geven.

Op een ochtend, toen ik de lieve Heer om uitkomst bad, werd mijn gebed verstoord door een hoop lawaai. Allerlei gedachten spookten door m’n hoofd – en ik rende naar het binnenplein. Daar stond een zwaar bewapende ridder met aanhang: Zweder. Hij had de burcht bemachtigd. Bevend van angst kwam ik hem tegemoet; ‘heer,’ zei ik, ‘neem mij en de burcht, maar spaar mijn dappere mannen.’

Bij alle heiligen, zo zei het!' hoorde ik hem antwoorden. Je kunt begrijpen hoe blij ik was toen de ridder z'n vizier opensloeg en ik mijn Herman herkende! Hij had met zijn kleine ruiterbende Diebald en zijn mannen verjaagd en ons bevrijd. Mijn mannen droegen hem luid juichend naar binnen – het was een onvergetelijke dag.

Ik zond er een bode op uit, van wie u vast ook wel vernomen zult hebben dat Herman ik zouden gaan trouwen. Het bleef bij een klein huiselijk feestje: het kasteel was flink beschadigd en de bedienden waren uitgeput.

Ons geluk was helaas maar van korte duur..." Eleonora begon weer te snikken.

"Vorige week trok Herman eropuit om te jagen met een paar van zijn knapen. Ik verwachtte hem tegen het middageten weer terug, maar het werd laat, zo vreselijk laat... Mijn hart vertelde mij dat er iets vreselijks gebeurd moest zijn..." Ze barstte in huilen uit, en het duurde even voordat Eleonora haar verhaal kon hervatten.

"Tegen de avond zag ik in het bos fakkels naderen... Ze droegen hem op een bed van takken... Een bende van moordenaars, stiekem aangevoerd door Zweder, had hen in het bos overvallen en Herman onverwachts met een speer doorboord. Hij leefde nog toen ik hem in mijn armen sloot; prevelend noemde hij mijn naam, als een laatste vaarwel... en stierf...

Ik lijk onder wel hele noodlottige sterren geboren te zijn," kermde ze. "Mijn leven is in treurigheid aan mij voorbij gegaan, en ik voel dat deze gebeurtenis de genadestoot geweest is voor mijn arme, gepijnigde hart.

De volgende dag stond Zweder al voor de poort om de Wildenborch op te eisen. Wat hechtte ik veel waarde aan mijn leven en aan mijn burcht, en mijn pijn wás al zo groot... Maar het slot, nog steeds niet hersteld, had toch niet veel weerstand kunnen bieden.

Zweder deed alsof hij heer en meester was. Op de avond dat hij aankwam liet hij mijn lieve Herman al begraven. Ik moest de stoet te paard volgen. Op de weg terug naar de burcht werd mijn hart plotseling overrompeld met zo'n verzet, dat ik van m'n paard sprong, een handvol zand van Hermans graf nam, en zo snel als ik kon hierheen vluchtte.

Dagenlang doolde ik door de kou en regen over de Veluwe. Ik bad naar God dat ik bij u een veilige toevlucht zou vinden... Ach, was ik onderweg maar omgekomen. Ik kan het leven niet meer verdragen, het is erger dan de dood."

Hiermee eindigde zij haar verhaal. De loeiende wind en tikkende regendruppels namen het geluidspalet weer over van de droeve woorden. De hertogin probeerde haar de rest van de nacht vergeefs te troosten.

Haar laatste dagen sleet Eleonora op Staverden, maar dat waren er niet veel. Haar jonge, prille leven was zo verwoest dat ze al vlug wegwijnde, en op een grijze ochtend werd voor haar een stil graf gegraven onder de oude bomen achter het slot.

Die plek heet nog steeds Eleonora's Pol.

Vaak wordt haar geest 's nachts nog gezien. Klagend doolt ze dan rond in de buurt van het landgoed, of gaat terug naar Hermans graf om daar het zand tussen haar vingers te laten glijden. En wie in het duister de zwarte vrouw van Staverden in slepend rouwgewaad tegenkomt, gaat angstig maar respectvol en in een diepe buiging aan de kant, om haar voorbij te laten gaan.

De Hooge Duvel

Het was op een middag toen een boer, wiens naam door de jaren heen in vergetelheid is geraakt, uit Nunspeet naar Wiesel kwam om hakhout te halen. Nadat hij zijn kar tjokvol met hout had beladen en op het punt stond weer naar huis te keren, kreeg hij z'n paard niet meer in beweging. Nu kende hij zijn paard door en door, en hij wist dat er iets niet klopte: het paard was overduidelijk ziek geworden. En zo was hij gedwongen zijn paard in Wiesel te laten en een veearts te gaan halen. Alvorens hij zich op weg maakte om een arts te vinden zocht hij in de buurt een boerderij op, en vroeg daar een boer zijn kar met hout alvast naar Nunspeet te brengen. En zo spande diens knecht een zwart paard voor de wagen en maakte zich op weg. De zon brandde fel, en de hei was gedrapeerd in een warme gloed van trillende middaghitte. Zo reed de knecht naar Nunspeet.

De vlammeende toortsen van de zon waren inmiddels uitgeblust, en zelfs de vuren van het avondrood smeulden niet meer toen hij tegen de nacht op het losse paard huiswaarts keerde. Een enkele ster fonkelde tussen de zacht zwevende nachtwolken. Overal was het stil. De dorpjes en buurtschappen waar hij door reed lagen reeds te slapen tegen de heuvelhellingen. Het kletteren van de hoeven sloeg de stilte stuk, en vanuit het donkere woud schreeuwde de bosuil:

“Krie-oe, ‘k krieg oe!”

Natuurlijk had de knecht dat wel gehoord, maar hij was een onverschillige kerel, en schreeuwde terug zodat de slapende echo's ervan wakker zouden schrikken.

Diep in de nacht had hij eindelijk de Hooge Duvel bereikt. Hij herinnerde zich de verhalen die hij gehoord had over de boze geest Osschaert, die daar zou wonen. In de wijde omtrek was Osschaert ooit een plaag, totdat een monnik die aan het Uddelermeer woonde de kwelduivel met een ijzeren kruis naar de Hooge Duvel had verdreven, waar hij veroordeeld was om daar 99 jaar te blijven.

De boer waar de knecht werkte had de boze Osschaert wel eens in de struiken horen snurken, en ook wel eens een blauw licht boven de Hooge Duvel zien zweven. De buurman had ooit spottend geroepen:

“Griepke, griepke grauw
a’j’ me griepen wilt, griep me dan gauw!”

Toen was er kolossaal zwart monster boven op hem gesprongen. Hij had de klauwen in zijn rug voelen zinken, en dacht op dat moment dat hij het niet meer na zou kunnen vertellen. Hij had het met zijn laatste kracht der wanhoop op een rennen gezet, tot het monster plotseling losliet, want verder dan de Hooge Duvel kon het niet komen.

De knecht geloofde van al die verhalen geen barst, en had er maar wat om gelachen. Maar nu hij de berg opreed wilde hij toch wel eens zien wat nou allemaal waar was van die kletskoek. Gebeurde er niets, dan was er niks aan de hand. En zo wel, dan zou de kwelgeest hem aan de andere kant bij de voet van de berg toch weer los moeten laten.

En bovenop de berg gekomen riep hij uit alle macht:

“Griepke, griepke grauw
a’j’ me griepen wilt, griep me dan gauw..!”

Er sloeg een vlam uit de weg omhoog, gevolgd door een dreunende slag. Het paard steigerde hoog op; als de jongen een minder goede ruiter was geweest, was hij er nu zeker vanaf gestort. Tegelijkertijd zag de knecht achter zich een groot zwart gevaarte op hem af komen, dat met vurige klauwen naar hem greep. Hij zette het paard in draf, en met de oren in de nek stormde deze met zijn bijrijder de berg af – en de kwade Osschaert bleef achter.

De ruiter was geschrokken, maar rekende zich veilig toen hij eenmaal bij de eik aan de voet van de berg aan was gekomen en het monster hem niet meer verder zou kunnen volgen. Hij keerde zich op het paard om en lachte de kwelduivel spottend uit.

De geest liet een woedend gebrul horen; zo luid dat het nog mijlen ver weerklonk, en uit het bos aan de weerszijden van de weg, dat de Rooie Heg genoemd wordt, sprongen een aantal weerwolven tevoorschijn... Nu verging de roekeloze knecht het lachen, en hij stond doodsangsten uit terwijl de groen oplichtende ogen hem en z'n paard naderden.

Het schichtige paard stormde als een wervelwind over de weg. De kop vooruitgestrekt, de neusvleugels trillend van angst; het galop van de neerbeukende hoeven sloeg de kluiten en keien uit de grond – het was een duivelse rit op leven en dood.

In duizelingwekkende vaart sleurde het paard zijn bijrijder langs takken en struiken, en de knecht spoorde het nóg meer aan, tegelijkertijd doodsbang dat de krachten van het vermoeide dier uitgeput zouden zijn vóór het einde van de weg.

De weerwolven huilden als een ijzingwekkende verschrikking achter hen aan; maar het vlugge zwarte paard won eindelijk wat afstand tussen hen en de achtervolgers, die een nog vreselijker gehuil aanhieven en de achtervolging sneller en sneller voortzetten.

Nu scheen het paard uitgeput te zullen neerstorten. Telkens struikelde het, maar schoot dan toch weer vooruit.

In de verte zag de ruiter de veilige hoeve al, maar de weerwolven waren aan het winnen. Hij hoorde hun gehuil steeds dichterbij komen, en voor het laatst dreef hij zijn trouwe paard tot het uiterste.

Het dier wankelde, struikelde neer; de ruiter hield het nog op. De takken snerpden het gelaat van de knecht en lieten rode striemen achter op zijn gezicht en handen. In een razende vaart reden ze het erf op, en met de laatste en uiterste krachtsinspanning droeg het dier zijn bijrijder de stal in.

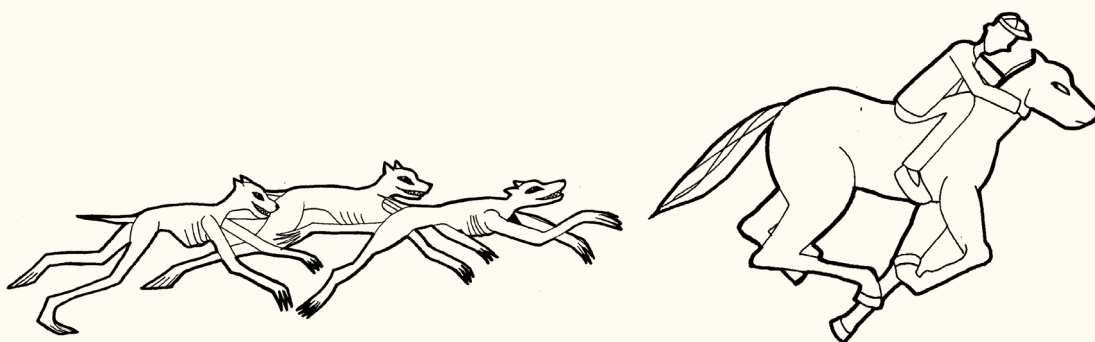
Toen de knecht de grote deeldeuren snel dichtsloeg en de boom er voorschooft, waren de snauwende weerwolven nog geen twee armlengtes van hem verwijderd.

Buiten hoorde hij ze nog spijtig janken. Het trillende paard keek met verwilderde ogen om zich heen alsof het zijn eigen stal niet meer herkende, en was zo in zweet doordrenkt dat het leek alsof het net uit het water was komen lopen.

Dankbaar en vriendelijk klopte de knecht het arme paard op de hals, verzorgde het goed en ging naar bed.

De volgende ochtend echter, vond de boer zijn geliefde zwarte paard dood in het stro. Ondanks dat er een paardenkop boven de stal stond, had de nachtmerrie 's nachts, toen iedereen sliep, toch binnen weten te komen om zich te wreken op het onschuldige dier.

De boer was ziedend toen de knecht het verhaal van de vreselijke rit kwam opbiechten. Hij werd om zijn roekeloosheid op staande voet ontslagen.

Het Ruitergat

Een eenzame ruiter – sommige oude mensen weten te vertellen dat het een Fransman was – reed in de avond, heuvel op, heuvel af. Even nog gloeide een rossige veeg licht van de ondergaande zon tussen de boomstammen, maar al snel hulden paard en ruiter zich in de grijze schemering.

Een grote uil vloog met zijn breed gespreide vleugels haast geruisloos zwenkend over ze heen. Het schemergrijs werd grauw zwart, en tussen de bomen werd het donker en doodstil...

In die stilte stonden de stammen als oude kromgebogen reuzen zwijgend en roerloos – alsof ze het zware geheim van de nacht bij zich droegen.

Heel regelmatig weerklonk het eenzame galop van de vreemde ruiter in het duister.

Het was toen hij aankwam bij een bocht in de weg, toen hij in het bos een lichtje zag schijnen.

Het straalde hem kalm en vriendelijk toe, alsof het van een gastvrije hoeve kwam, waar eenvoudige mensen hem een warm bord eten en een heerlijk bed aan zouden bieden. Hij stuurde erop aan, maar zijn paard bleef angstig snuivend staan.

Nu de slag van de hoeven verstomd was, viel de stilte ineens drukkend neer... De vreemde ruiter klopte het paard op de hals en sprak het zacht wat woorden toe.

“Vooruit, mijn trouwe ros... Volg het lichtje.”

Maar het paard bleef staan alsof het op de plek vast was genageld en legde de oren in de nek.

Het lichtje pinkte lokkend tussen de bomen.

Toen gaf de ruiter zijn paard de sporen. Met één schichtige schok sprong het vooruit. Een doffe plomp in het zuigend moeras; een gil en angstig hulpgeroep verlieten de strot van de ruiter, maar mijlenver was er geen mens die het horen kon.

De ruiter keek woest spartelend om naar het lichtje. Het was er niet meer.

De boze geesten die onder het moeras wonen trokken ruiter en paard snel de diepte in. Nog één versmorende noodkreet, en de stilte sloot zich weer als een zwarte oneindigheid over het woud. De oude reuzen krommer dan tevoren, alsof ze gebogen gingen onder een ontzaglijke last.

Jaren later werden een sabel en de geraamten van de vreemde ruiter en zijn paard opgedolven.

Maar wie laat in de stille avond langs de grindweg van Hoog Soeren naar Wiesel langs het Ruitergat gaat, kan soms een klein lichtje zien lonken tussen de bomen; en een kreet horen, als een zwakke echo uit lang vervlogen tijden.

Van de Aardmansberg en de Echoput

Sinds jaar en dag woonde er in de Aardmansberg een klein en kwaadaardig kereltje. Overdag is hij nooit gezien, maar 's nachts spookte hij altijd rond over de heide, en deed daar niets anders dan nietsvermoedende voorbijgangers de stuipen op het lijf te jagen door op de weg te springen, of, verborgen achter een struik of boom, ineens keihard te schreeuwen.

Daar bleef het vrijwel bij, want veel meer dan mensen laten schrikken kon hij niet, en hij had daar blijkbaar heel veel plezier in. Een enkele keer zag men hem wel eens over de heide strompelen met zijn kleine kromme beentjes, of een bos takken verslepen naar zijn woning, die diep onder de Aardmansberg zit en uit veel gangen en vertrekken bestaat.

Mensen hebben vaak naar de ingang gezocht, maar die nooit kunnen vinden. Komt hij binnen via een konijnenhol, ergens in een kuil onder de dichte hei verborgen? Of tovert hij de deur telkens om in een steen? Niemand weet het zeker, de één zegt dit, en de ander dat.

Nu wilde het toeval dat men ongeveer twee eeuwen geleden aan de voet van de Aardmansberg een diepe put ging graven. Het duurde ontzettend lang voor ze eindelijk op water stuitten, maar men gaf de hoop niet op. Na 56 meter diep gegraven te hebben, vond men eindelijk helder en zuiver water in overvloed.

Toen de put net klaar was, kwam men tot de ontdekking dat ze hem vlak boven de bron van de aardman gegraven hadden, daar waar zijn keukentje zat. En zo kwam men erachter dat de aardman getrouwd was, maar z'n vrouw altijd in de keuken opgesloten hield.

Zij is de dochter van Lucht en Aarde, en ze wordt Echo genoemd. Zij moet vroeger een heel mooi meisje zijn geweest, alleen wel wat babbelachtig en altijd in voor een praatje.

Op een keer kon ze het thuis niet meer uithouden, omdat Aarde, haar moeder, nooit iets zei, en haar vader, Lucht, nooit een goed woord voor haar over had. Als ze hem iets vroeg, dan floot hij door de kier van de deur, of bulderde in de schoorsteen, of antwoordde helemaal niet.

Op een dag, toen ze haar vader iets vroeg en wéér geen antwoord kreeg, had ze er genoeg van. Ze besloot van haar ouderlijk huis weg te vluchten.

Bij de Aardmansberg ontmoette ze die kleine plaaggeest. De aardman werd spontaan verliefd op haar, en babbelde – geheel tegen zijn gewoonte in – vriendelijk met het meisje.

Echo, die thuis niet veel gewend was, en hem wel een leuke flierefluiters vond, trouwde spontaan met hem.

In het begin ging alles nog heel goed, en leefden ze samen gezellig in het ruimte verblijf onder de berg; maar al snel kwam de oude aard van de dwerg weer naar boven drijven, en hij kon het constante geklets en de gezelligheid niet aan. Al snel was het:

“Echo, houd je mond, ik hou niet van al dat lawaai in m'n huis.”

Dan zweeg het praatzieke maar vriendelijke meisje een poos, tot ze, er niet meer aan denkend, opnieuw begon te kletsen.

Het werd een voortdurend gekibbel tussen die twee, totdat de kwaadaardige aardman er genoeg van had en haar uiteindelijk in de keuken opsloot. Hij verbood haar voor de rest van haar leven om te spreken als haar niets werd gevraagd, en als haar iets werd gevraagd, dan zou ze met zo min mogelijk woorden moeten antwoorden.

Dit was voor de arme, lieve Echo natuurlijk een vreselijke straf. Ze vermagerde en kwijnde meer en meer weg, totdat uiteindelijk alleen nog maar de stem van haar overbleef. Die stem antwoordt alleen nog als men haar iets vraagt, maar ze zal nooit als eerste spreken.

En als je dit verhaal niet gelooft, dan moet je haar zelf maar eens gaan vragen:

Hoe heette uw vader, waarvan u bent gevlucht?

En ze zal antwoorden:

“Lucht”.

Hoe heette de moeder die u baarde?

“Aarde.”

Hoe was de aardman, toen u met hem bent getrouwd?

“Oud.”

Houd u van hem, ja of nee?

“Nee...”

Als iemand zoiets zegt, dan moet het wel heel erg met haar gesteld zijn, en dan zou het nogal onbeleefd zijn om er verder op in te gaan...

Het ontstaan van het Uddeler- en Bleeke Meer

Vroeger lagen het Uddeler- en Bleeke Meer in een lang en uitgestrekt oerbos: het Uunnilo. Als je een beetje om je heen kijkt, dan zie je dat daar niets meer van over is – het bos is in 1222 door een brand vernield. Wat nog wel over is van dit bos is een verhaal dat zich hier heeft afgespeeld, maar dan nóg veel langer geleden, toen reuzen de hemel bestormden en in het bos een grote, giftige slang woonde.

De ruwe reuzen, getrouwen van de machtige Winterreus, waren een oorlog tegen de Zomergoden begonnen. Met hun reusachtige handen waren ze met zand van elders heuvels aan het bouwen om de stuwwal van de Veluwe uit te breiden, maar de machtige dondergod Donar hield en nog in bedwang.

De nevel van de herfst wapperde over de wouden, als de grauwe vanen van het aanrukkende winterleger. Grote wolkwolven worstelden met de Zonnegod. Woest gromde Donar dan in z'n dikke rode baard, zodat de reuzen zich weer een tijdje angstig achter de heuvels verstopten. De reigers en de zwaluwen, verschrikt en angstig van de beginnende strijd, vluchtten zo snel als ze konden richting het zuiden.

De Winterreuzen trokken samen het dikke oerbos in, om hulp te vragen aan de grote monsterslang die daar wonde. Zij was zo giftig dat alleen al haar adem de boombladeren deed verkleuren en verdorren, en waar ze gekropen had kwamen giftige, dampende zwammen uit de grond op.

In dat woud van helse rode en gifgele kleuren sloten de reuzen een verbonden met de slang – een verdrag zo vreselijk, dat de bomen van ontroering hun blad lieten vallen.

De volgende dag kronkelde de slag in de hoogste eik van het bos omhoog, en braakte haar gif in de hemel uit. De reuzen pakten dikke hagelstenen, die ze de hemel in wierpen.

Van alle kanten trok nu Donar dikke wolken samen om de toegang naar de hemel te versperren. Van ver over de eindeloze wolkenvelden kwam hij nu zelf aangereden in zijn woest rollende wagen, met twee zwarte bokken bespannen. Als een rode vlag wapperde zijn baard in de wind, en de bokken sloegen met hun hoeven de vonken uit het hemeldek. De hemel stond in brand, en dreunende mokerslagen deden de aarde beven.

Daar hief de slag haar enorme kop met opengesperde kaken door de wolken omhoog en blies haar stinkende adem in het blauwe hemelgewelf, dat opeens inktzwart werd... Donar hief zijn nooit-missende dondermoker en sloeg hem bliksemend neer op de gesperde slangenkop, met zó'n kracht dat het reuzenmonster verpletterd ineens zonk en de zware moker meer dan tien kilometer diep in de trillende aarde drong.

Krakend stortte de hoge eik met zijn last in de diepte.

Door het gloeiende bliksemvuur steeg de verpestende stank op van het schroeiende slangengif. In vuilbruine wolken walmde het op, en steeg naar het hoofd van de machtige Dondergod.

Hij wankelde in zijn strijdswagen en duizelde zijwend achterover.

Met een waanzinnige inslag stortte hij uit de hemel ter aarde, kort bij de plek waar hij de slang verpletterd had. Het was alsof het heelal uit elkaar scheurde en de wereld uit haar voegen werd gerukt.

De lege wagen achter de op hol geslagen bokken zonder bestuurder raasde in een woeste vaart daverend over de wolkenweg, en stortte uiteindelijk neer op de Donderberg, bij wat later Dieren zou worden.

Toen werd het stil, en de aarde zonk weg in de zee. Ver over de velden van wellend water daalde de nacht, en torenhoog bruisten de golven hun schuimkruinen op. Het wolkendek scheurde weer open: daar kwam de Zeegod. Hij blies op zijn schallende hoorn, en in zijn grote donkere schip kwam hij aangevaren. De dode Donar haalde hij van de bodem, en hij nam hem mee. In de verte kwam vanuit het noorden de ijsbergenvloot van de witte winterreuzen alweer aangevaren, en de Zeegod maakte zich in zijn godenschip weer op weg.

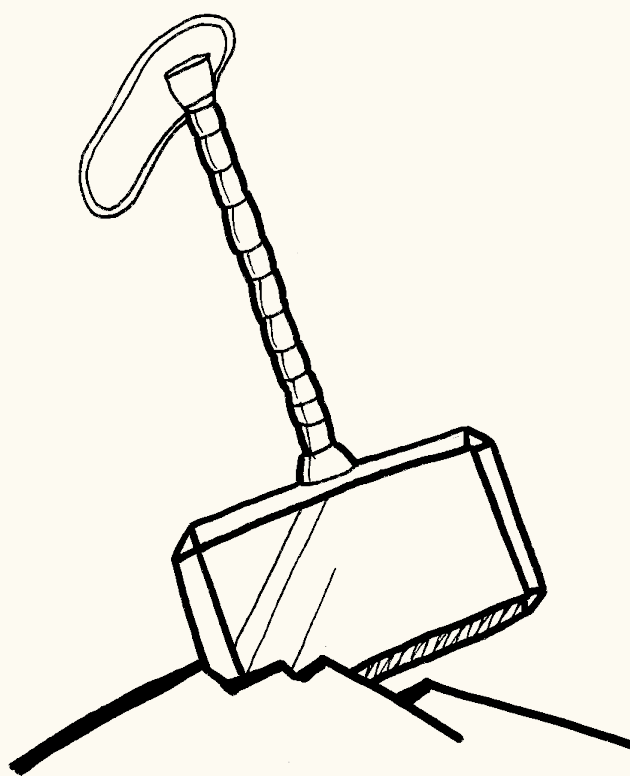
Een donkere, droevige tijd brak aan, waarin de ontzaglijke Winterreus opperheerschappij voerde.

Nadat de aarde weer was opgedroogd, bleven er twee meren achter, die zo diep moeten zijn als de wereld. Het ene noemde met destijds het Uutiloch – dit werd later het Uddelermeer, en het andere het Godenmeer of Witte Meer – nu het Bleeke Meer..

Sommigen menen dat men later aan het Bleeke Meer de Dondergod vereerde, en toen Donars hamer, die vanzelf weer vanuit de diepte was opgerezen bij het andere meer gevonden werd, stichtte men daar een heilige offerplaats.

Het dikke woud verrees weer rond beide meren, en groeide zo snel dat het dreigde het Uddelermeer, waarin nog steeds de monsterslang bedolven lag, te overwoekeren, alsof het elk bewijs van haar bestaan uit wilde wissen. De planten rankten over het water en de wortels woekerden in het wier.

Maar op een dag, toen er inmiddels allang mensen bij de plas woonden, kwam de hele hel en onderwereld hiertegen in verzet. Een helse vlam sloeg op uit het meer, en alle vuurduivels wrongen zich naar boven. Juichend joegen zij door het woud, en verbrandden het veen en het dikke uitgestrekte woud. Hoog langs de lucht lekten loeiende vlammen, en uit de walmende rook wrong de geest van de reuzenslang zich kronkelend omhoog en vluchtte pijlsnel weg. Het grote woekerende woud was vernield, en werd een woeste kale vlakte, maar de beide meren zijn er nu nog.

De begrafenis van de majoor

Op de Veluwe gaan er talloze verhalen rond over voorgezichten, zogeheten ‘veurschiensels’: visioenen die mensen meemaken alsof het zo voor hun ogen gebeurt. Soms ’s nachts, soms op klaarlichte dag. Niet zelden zat in dit soort veurschiensels een kern van waarheid, en kwamen ze (deels) uit... Je kunt je afvragen waarom men dit soort dingen vroeger zo vaak zag, en je er vandaag de dag nauwelijks nog van hoort. Sommigen zeggen dat de mens vroeger gevoeliger was, in een wereld zonder TV en smartphone, anderen zeggen dat het vale, wijde Veluwse landschap aanspoort tot gemijmer en waanbeelden...

Hoe dan ook, het volgende verhaal gaat over zo’n voorval. Het was 1870, precies op deze weg, tussen Uddel en Garderen. De naam van de hoofdrolspeler is door de tijd verloren gegaan. Laten we hem voor nu even Aart noemen.

Even wilde hij nog langs oom Eibert, nadat Aart vanuit zijn werk het paard op stal gebracht en verzorgd had. Ze zouden morgen naar de houtveiling gaan, en daar wilde hij Eibert nog even over spreken. Hij was het Uddelermeer inmiddels voorbij, en de weg van Uddel naar Garderen lag vlak voor hem. Links waren de gebouwen van het kamp van Milligen nog te onderscheiden – in die tijd was langs die weg nog geen bos, maar heide – en vóór hem staken de toren en de molen van Garderen tegen een bleekgroene plek in de dik bewolkte lucht af.

Hij had koude voeten, en de wind joeg af en toe de vonken van zijn pijp het gezicht in. ‘Er zou vannacht best nog wel eens een pak sneeuw kunnen vallen’, dacht hij bij zichzelf. ‘Noord-westen-wind, en de lucht is dik... Als het morgen tijdens de veiling sneeuwt komt er weinig volk, en dan gaan de percelen voor een prikkie weg!’ Verzonken in gedachten over de kansen voor de volgende dag ging hij met een stevige stap de Paleisweg over, begeleid door de wind die in langgerekte tonen door de kale kruinen van de bomen floot.

Voor hij er erg in had stond hij bij oom Eibert voor de deur. Hij lichtte de klink, deed de deur voorzichtig open en met een “goei’n avond soâm” trad hij heel langzaam binnen, zoals men dat op de Veluwe doet.

Oom Eibert was net even de deur uit, maar zou er zo wel weer zijn, verklaarde tante Heintje. Ze stond met haar rug naar hem toe, had bij Aart’s binnenkomst even naar hem omgekeken, en nam een kommetje die ze voor hem met koffie inschonk.

Het duurde niet lang voordat Eibert thuis kwam, en weldra zat hij met zijn geliefde neef bij het vuur druk te praten over het weer en familieaangelegenheden.

Toen de klok negen doordringende slagen luidde, zeiden ze elkaar welterusten.

Buiten moest Aart zijn ogen even aan de duisternis laten wennen. Alle huizen in Garderen waren inmiddels in diepe rust en volkomen donker. In de schoon geblazen lucht was geen maan te zien, maar duizenden sterren fonkelden in het hemelgewelf, alsof ze zo nu en dan bijna uitgeblazen werden door de wind. En hoog, heel hoog, boog zich de Melkweg als een reusachtige poort over de slapende heuvels van de Veluwe.

‘Vannacht gaat het vriezen’, dacht hij; ‘wat staan de sterren wonderlijk helder. Hoe is het mogelijk, daarnet was de lucht nog zo dik, alsof er sneeuw op komt was.’ Hij bleef stilstaan op de weg om naar de sterren te kijken. ’t Is een mirakel, zo veel, en allemaal andere werelden. Sommige veel groter dan de aarde. Daar schoot er één door de lucht. Aart deed een wens.

‘Als ik de hemel nu zag openen...’ dacht hij bij zichzelf, zoals zijn vriend Hendrik van Marten was gebeurd. Die had zijn vader en moeder bij Jezus zou zien zitten, helemaal gehuld in wit licht, nog helderder dan de helderste zonneschijn, en ze hadden hem toegeknikt. Wat moest het heerlijk zijn om je ouders weer voor heel even terug te zien.

Zouden vader en moeder nu ook bij Jezus zijn? Moeder zeker, die was toen ze leefde al bijna een engel, en vader... Die dronk wel eens een borrel, maar een goed mens was hij zeker geweest. Zelfs als hij dronken was zou hij nog geen vlieg kwaad hebben gedaan. En trouwens, en als hij niet bij moeder kon zijn, wat moest er dan van hem terecht komen? Ja – hij moest wel bij haar in de hemel zijn, net als Hendrik z’n ouders.

Ach, kon hij maar voor even, héél even zien hoe ze het hadden... Maar de grote verre hemelpoort bleef gesloten.

Enigszins teleurgesteld vervolgde hij zijn weg, en sloeg de Solseweg in. Nauwelijks was hij buiten het dorp, en hij zag vlak voor zich op de weg een hele menigte. Wat kon daar nou zo laat aan de hand zijn? Zou er een ongeluk zijn gebeurd..?

Toen hij dichterbij kwam, zag hij behalve een mensenmassa een menigte soldaten, voetvolk, paardenvolk, en heel wat hoge piefen in schitterende uniformen. ‘Waar komen die nu ineens vandaan?’ dacht hij bij zichzelf. Hij vroeg aan één van de omstanders wat er aan de hand was, maar hij kreeg geen antwoord. Opeens stond hij midden tussen een groep militairen, en weer vroeg hij was ter loos was, maar het leek wel alsof niemand hem kon horen. Nog een keer vroeg hij het, luider dit keer, maar weer geen antwoord.

Plotseling zag hij het. Rechts aan de weg werd iemand begraven. Hij slaakte bijna een kreet, en liep wat hij lopen kon terug naar Garderen.

“Oom Eibert! Tante Heintje! Kom eens mee, daar... Op de weg staat het vol soldaten en er wordt er één begraven!”

Oom Eibert schoot gelijk in de klompen en ging als de wiedeweerga mee naar buiten.

Maar toen ze op de plek kwamen was er niets te zien dan de stille verlaten weg en de in de duisternis vervloeiende bouwlanden. De beide mannen keken overal rond; maar geen soldaat, geen levend wezen; alleen de wind joeg voort over de kale akkers.

Oom Eibert werd boos:

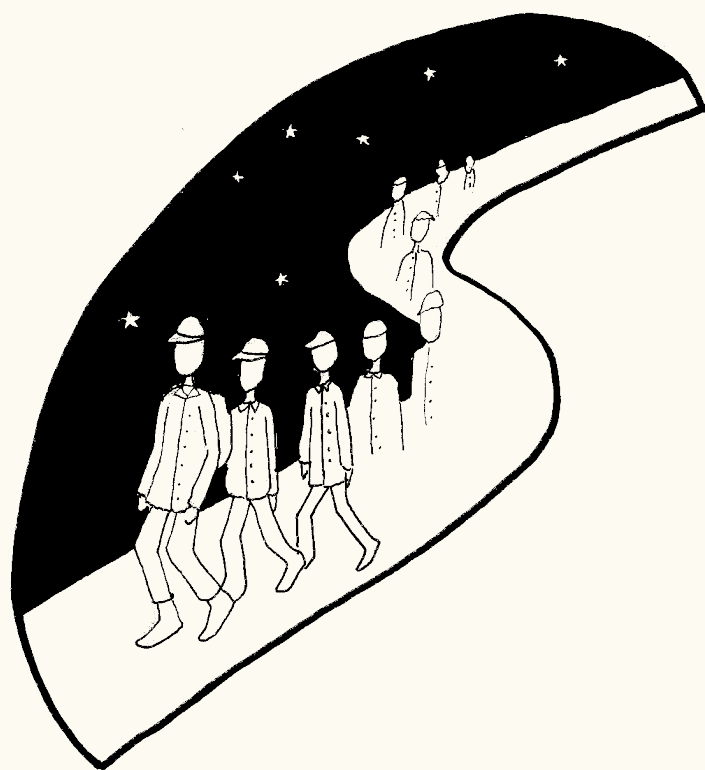
“Ik ben te oud om zo voor de gek gehouden te worden!”

“Je kunt het geloven of niet, tóch heb ik het daareven gezien, zo zeker als dat je nu hier bij me staat.”

Oom Eibert liet hem op de weg staan en ging knorrend naar huis terug.

Een paar jaar later werd op diezelfde plek een nieuwe begraafplaats aangelegd, en de eerste die daar begraven werd, was een majoor uit het kamp van Milligen, die door een val van zijn paard was komen te overlijden.

Hij werd met militaire eer begraven, en er waren veel officieren in groot tenue, voetvolk, paardenvolk, ze waren allemaal aanwezig... Een grafsteen gaf zijn laatste rustplaats aan. De begraafplaats van de Solseweg is uiteindelijk naar de Koningsweg verplaatst. Maar de zerk, die staat er nog.

De ruiter zonder hoofd van het Huinerveld

De kilte van de nacht drijft de laatste warmte uit de bodem weg, het avondlijke vogelgezag is weggestorven en een dikke druilerige deken van vochtige nevel hangt als een zwaar gewaad over het doodstille Huinerveld. Maar dan hoor je het, van ver weg. Een sloffe draf door mul heidezand, en af en toe een schel gehinnik – leeg, van enige ziel of levenslust verlaten. De ruiter zonder hoofd van het Huinerveld is in de buurt.

Van de ruiter van het Huinerveld is eigenlijk helemaal niet zo veel meer bekend, behalve dat de man ooit voor het gerecht had moeten komen. Waarvoor, dat weet niemand nog te vertellen; slechts dat hij eigenlijk al genade had gekregen. Verlost bleek hij echter niet. Ondanks zijn ogenschijnlijke kwijschelding, is hij destijds bruut onthoofd.

Besmeurd in wrok doolt de ruiter nog altijd rond, op zoek naar zijn hoofd, en naar diegene die de verantwoordelijkheid draagt voor zijn jammerlijke einde.

Ieder die met paarden vertrouwd is zal beamen dat het paard een verlengde is van de ziel – dit is ook de reden dat het ros van de ruiter met hem mee de geesteswereld in is gegaan.

Het voorval moet lang, lang geleden gebeurd zijn. Men weet enkel nog waar hij naar op zoek is, en dát hij op zoek is.

Zijn geduld raakt meer en meer op; en zo moeten zij die dit heideveld op mistige nachten doorkruisen ook meer en meer op hun hoede zijn. De beul die hem dit heeft aangedaan is inmiddels al lang en breed overleden; maar de levende dood kent geen rust...

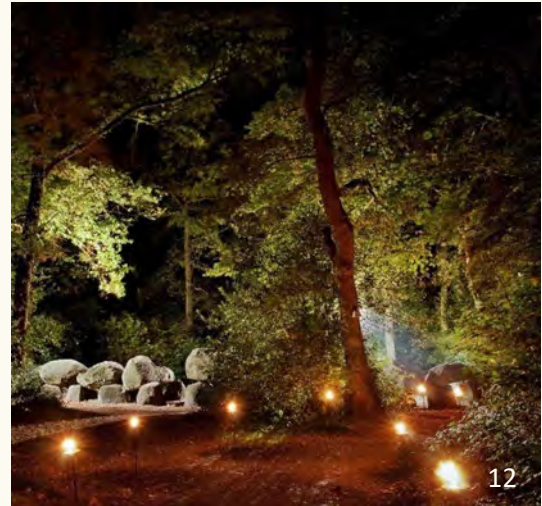
5.2 Inspiratie- en aanbevelingsdocument beleving en overdracht

Hoofdstuk 4, Beleving en overdracht, weidde zich aan storytelling en het ontwikkelen van ervaringen omtrent verhalen in verbinding met het landschap. In het hoofdstuk is gepoogd een beeld te scheppen van de mogelijkheden om de sagen met betrekking tot de route in dit onderzoek te communiceren aan de recreant. Interviews gaven hierin inzicht, en deze inzichten waren op hun beurt weer een ingang tot aanvullende desk research.

Deze concluderende paragraaf dient als blikverruimende verzameling van praktijkvoorbeelden die uit dit deel van het onderzoek voortvloeiden. Na een set inspiratiebeelden wordt hier in tekstuele vorm op voortgeborduurd: hoe zouden deze voorbeelden ingepast kunnen worden in een Veluwe sagenroute, of zelfs in een breder belevingsconcept? Een conclusie en document ter inspiratie en aanbeveling dus – geen passief advies, maar een opwekking van narratieve en recreatieve inblazing.

16

17

18

19

20

21

22

23

24

25

26

Overdracht

Ode aan de huivering

Inspiratiebeelden: 5, 10 t/m 16, 25, 26

Bij succesvolle storytelling wordt bij de overdracht aangehaakt op waarden en ervaringen – de luisteraar; kijker; spectator, moet idealiter een deel van zichzelf in de verteller of in een personage terug kunnen herkennen. Dit is maatwerk en het vereist een frisse blik van een verhaalkundig kunstenaar om alle mogelijke laagjes relevantie van de narratieve ui af te pellen. Er is echter één eigenschap die de meeste Veluwse sagen bezitten, waar iedereen wel een deel van zichzelf in terug zal kunnen herkennen: angst.

Want hoe vaak griezelen we eigenlijk nog? Zeker diegenen die inmiddels met een rationeel, relativerend volwassenenbrein zijn gezegend, zijn niet snel meer bang te krijgen. Maar desondanks vind lang niet iedereen het prettig om 's nachts door het bos of over de hei te zwerven – en zo wel, heeft iedereen wel een herinnering aan een spokerige ervaring in een donker huis of bos. Stap in de huid van de pre-19e-eeuwse Veluwse plattelandsbewoner, in een tijd waarin het volksgeloof onder een groot deel van de bevolking nog leefde. Toen grafheuvels nog niet toebehoorden aan het klokbekervolk, maar aan aardmannen, witte wieven, heksen en kwaadwillende geesten. De woeste gronden – daar kwam men niet na zonsondergang.

Het is iedereen wel eens overkomen: je kijkt een enge film, en ineens is de kans best groot dat, wanneer je 's nachts in je eigen huis van vertrek naar vertrek sluipt, iets je bij de enkel grijpt en de trap af sleurt. Stel je voor dat men dat bekruipende gevoel vroeger had na het horen van enge verhalen over wat zich in de grafheuvels en heidevelden huist – probeer dan nog maar eens met een gerust hart tijdens de schemering van dorp naar dorp te lopen.

Weet je de sagen door middel van storytelling van zo'n soort gevoel te voorzien, dan strijkt dit bij de meesten aan een stukje ervaringswereld.

De gelaagde verbeelding

Inspiratiebeelden: 1 t/m 10, 18, 22

Veluwse sagen zijn meer dan alleen spannende verhalen; ze zijn boodschappers van de perceptie van het (grafheuvel)landschap uit een mistig verleden.

Wie niet gegrepen wordt door de verhalen zelf, vind wellicht verwondering in de steeds veranderende betekenissen die mensen door de tijd heen aan hun omgeving toekennen. Hoe een plas in het landschap zich van offerplaats en poort naar de onderwereld naar “duivelsgat” transformeert, en tenslotte naar een pingoruïne; hoe een rituele begraafplaats tot een galgenjungle wordt gedegradeerd, om vervolgens weer vol belangstelling te worden bestudeerd door de verlichtte archeoloog.

Of misschien hoe het volksverhaal zich in de naweeën van de romantiek ineens ging lenen als bewijs van een Germaanse identiteit; een volkskundige manie die haar noodlottige dieptepunt bereikte in de Tweede Wereldoorlog.

Er valt een hoop te vertellen – de sage is een multidimensionaal onderwerp waar ook diegenen die niet zo zeer gevoelig zijn voor een spannend verhaal hun heil in kunnen vinden.

Media van overdracht

Het Veluwemassief als Efteling

Inspiratiebeelden: 11 t/m 21

De titel van dit kopje mag dan wel als een *bold statement* klinken (en dat is het ook), maar het gaat hier om het idee van het exploiteren van de Veluwse sagen als één coherent belevingsconcept.

Binnen de diversiteit aan Veluwse sagen zijn excentrieke en sprekende personages te vinden; denk aan de knorrige aardman en het praatgrage meisje Echo, de treurige Eleonora, de bulderende plaaggeest Osschaert, de klagende dansende bomen.. En dan hebben we het alleen nog maar over de tien sagen die door deze sagenroute worden gepasseerd. Dit zijn figuren die, met het juiste snufje storytelling- en marketingtechnische sterrenstof tot ware sprookjeskarakters kunnen worden verheven.

Een voorbeeld van hoe dit zich in een totaalconcept kan manifesteren is de Deutsche Märchenstraße – Duitse Sprookjesstraat. Over een lengte van circa 600 kilometer, tussen Hanau in het zuiden en Bremen in het noorden, worden plekken waar de Grimms verhalen hebben verzameld aan elkaar verbonden door middel van een (auto- fiets- en wandel)route. Binnen de deelnemende steden en dorpen wordt het lokaal ondernemerschap (horeca, streekmusea, pretparken, wildparken, vakantieparken) met elkaar verbonden door het concept in hun aanbod te verweven.

Buiten het ondernemerschap om geven goede bewegwijzering, buitenkunst en jaarlijkse evenementen (theater, markten, muziek) de recreant het gevoel écht een onderdeel te zijn van deze sprookjesreis. De route geniet internationale allure, en breidt zich sinds haar oprichting in 1975 nog steeds uit – het idee blijft mensen aanspreken.

Nu zijn de Grimm-sprookjes onontkenbaar van een ander kaliber dan de Veluwse sagen. Het referentievoorbeeld schept echter wel een idee van hoe een geheelconcept, bestaande uit sproken en sagen, gebruikt kan worden om ondernemerschap te binden in een toeristische ketting - een narratieve ader die door het Veluwse landschap meandert, steeds uitbreidend en zijkreken banend naar wie aan wil en kan haken.

Kunst als communicatiemiddel

Inspiratiebeelden: 1 t/m 10

Kunst is bij uitstek een middel voor het verpakken van verhaal in zinnenprikkende ervaringen. Daarmee is nog amper iets gezegd – kunst is onvoorstelbaar veelvormig: podcasts, audiotours, locatietheater, een serie souvenirs, een jaarlijks ritueel, of toch juist één of meerdere ruimtelijke kunstwerken. Binnen al deze uitingen kan het wéér alle mogelijke kanten op gaan. Een minuscule greep uit wat qua ruimtelijke kunst mogelijk is, is op pagina 119 en 120 terug te zien.

Hoe een kunstopdracht zich manifesteert hangt af van het proces, en die kan zich allerlei manieren op ontwikkelen.

En dergelijk proces begint doorgaans met een kunstorganisatie. Met zo'n organisatie gaat de opdrachtgever in gesprek. Wat wil je bereiken (een monumentale landmark, een jaarlijks terugkerend evenement, et cetera), wat is je budget? Afhankelijk van hoe scherp de visie al is, vormt dit meestal de ingang voor een onderzoek, uitgevoerd door de organisatie, of al door een kunstenaar zelf – er zijn zelfs kunstenaars die zich alleen richten op het verrichten van onderzoek.

Een ontwerpproces, dat uiteraard ook participatief kan zijn (denk: omwonenden, schoolklassen), leidt tot een voorlopig ontwerp, en uiteindelijk een definitief ontwerp, op basis waarvan alle vergunningen bijvoorbeeld al kunnen worden aangevraagd.

Dit laatste geldt uiteraard alleen in het geval van een kunstwerk in de openbare ruimte. Een voorbeeld van een kunstproject op kleinere schaal is Souvenirs van de Woeste Grond. Twee kunstenaars gingen op pad in Overijssel om verhalen op te halen over acht verschillende landschapstypen, gebaseerd op de laatste grote veranderingen in deze landschappen. Het ophalen van deze verhalen resulteerde uiteindelijk in acht 'souvenirs'; een beperkte oplage kleine kunstobjecten – gestolde verhalen die aangeschaft kunnen worden (zie 9).

Een voorbeeld dat wel onder de grotere opdrachten valt is het Canonkunst-project. Vanuit de Canon van Overijssel ontstond de vraag: is het niet mogelijk om de geschiedenis en verhalen van Overijssel, naast een website en boekwerk, kenbaar te maken in het landschap – en dan met name de gebeurtenissen die een invloed hebben gehad op de verschijningsvorm daarvan? Dit resulteerde in 15 ruimtelijke werken, waarbij 15 verschillende kunstenaars op hun eigen manier vorm hebben gegeven aan een verhaal uit de canon.

Een voorbeeld van één van deze werken is de Beulaker Toren van Alphons ter Avest (3). Een vlugge blik verraad al: hier heeft ooit een kerktoren gestaan. Nadere inspectie onthult een detail: één van de pilaren ontbreekt – dit is kant van waar de fatale noordwestenwind aan kwam zwellen. Wie de tijd neemt het werk nog iets beter te bekijken, valt het klokwerk op: symbool voor de voortschrijdende tijd, die voor het dorp Beulake in het beslissende moment tot stilstand is gebracht. Het werk is tot icoon en mascotte in de beeldtaal en communicatie van Natuurmonumenten geworden.

Kunst kan toegankelijk zijn, conceptueel, multifunctioneel, zinnenprikkend, interactief, bezinnend, bevragend, et cetera – en bijna altijd meerdere van deze eigenschappen tegelijkertijd.

Museale ervaring en toepassing in bezoekerscentrum

Inspiratiebeelden: 22 t/m 26

Het sagenconcept in relatie tot de grafheuvels en Veluwe geschiedenis kan ook naar binnen worden gebracht. Meestal zien we bij exposities met onderwerpen in deze trant een aanraakscherm met koptelefoon, of een aantal kartonnen prenten aan een wand – tijdloos en effectief. Er zijn echter een hoop overige manieren te bedenken

Denk aan een geënceneerd nevelig grafheuvellandschap met videoprojecties en geluid, á la spookhuis – griezelen en wegrennen voor witte wieven, het veilige dorp in. Of een klein schaduwtheater, waar sagen verzonnen en opgevoerd kunnen worden.

1.

De Waterwolf en de Aquanaut – Space Cowboys (Paul Keizer & Albert Dedden)

<https://deddenkeizer.nl/>

Een bevestiging, dan wel herstelling van de betekenis van de rivierkade voor Nijmegen, een stad die ooit met en van de rivier leefde. Het kunstwerk moet de beleving van de kracht van het stromende en levende water onderstrepen en een plek van iconische waarde creëren waar jong en oud graag verblijft, beweegt en speelt en waar de verbeelding op dynamische wijze wordt geprikkeld.

Foto: Paul Rapp

2.

Positieve Desintegratie Meditatie – Sharon Houkema

<http://www.sharonhoukema.info/>

Te midden van de 'echte' archeologische bewoningssporen van de Drentse Aa creëert Sharon Houkema 'de enige grafheuvel waarin je als bezoeker een kijkje kan nemen': een kunstwerk waar je een overgangsrитуeel kunt ondergaan tussen het Holoceen en het Antropoceen.

Foto: Land Art Contemporary

3.

Beulaker Toren – Alphons ter Avest

<https://www.alphonsteravest.nl/>

Monument voor de kerktoren van Beulake, een dorp dat in 1776 door de gevolgen van veenaafgraving overspoelde. Volgens de overlevering was alleen de kerktoren nog jarenlang boven het water zichtbaar. De missende pilaar staat voor de noordwestenwind, de klok voor de stilstaande tijd. Het werk is tot icoon in de beeldtaal en communicatie van Natuurmonumenten geworden.

Foto: Michael Rhebergen

4.

Freulespoor – Theo van Delft

<https://wp.theovandelft.nl/>

Monument voor twee schoonzussen, de één katholiek en de ander gereformeerd, die tijdens de reformatie als ketters zijn verbrand. De voetstappen zijn van een Koerdische religieuze vluchteling. De kooi verwijst naar het voormalige galgenveld, waar het werk bij in de buurt hangt.

Foto: Canon van Nederland

5.

Salvo – Theo van Delft

<https://wp.theovandelft.nl/>

Een nieuwe zichtlijn borrelt in een ritmisch salvo omhoog uit de aarde in de Engelse tuin van Huis Doorn. Het spoor van een mitrailleur? Een lekkende gasleiding? Een landschap dat zich herinnert aan een nachtmerrie van keizer Wilhelm II die hier als vluchteling uit Duitsland was neergestreken?

Foto: kunstenaar

6.

We're on a mission from God - Ben Raaijman

<http://benraaijman.nl/>

Een archeologische opgraving van een middeleeuws klooster op een paintballterrein leidde tot een werk dat summier de structuren van het toenmalige klooster weergeeft, en tegelijkertijd de functie van een spelelement vervult. Een symbool van rust en contemplatie, te midden van de actie en dynamiek.

Foto: Kunstenlab

7.

Permanente route, Steenbeelden – Adri Verhoeven

<http://www.adriverhoeven.nl/>

Steenformaties die het Veluwe landschap bevolken. De vormen zijn eenvoudig, brut zoals ze in de natuur of de steengroeve zijn aangetroffen of gerond zoals een rivier ze vormt. In een verstilde houding blijft de steen eeuwig wachten en laat de wereld om hem heen zijn best doen.

Foto: kunstenaar

8.

Sculptuur – Yvonne Halfens

<http://www.yvonnehalfens.nl/>

Foto: kunstenaar

9.

Dampol'n – Lobke Meekes

www.lobkemeekes.nl

Onder de bijgelovige omwonenden van de Lemelerberg gingen vroeger verhalen rond over de jeneverbesstruiken, die 's nachts in reuzen en andere verschijningsvormen zouden veranderen. Dit Souvenir van de Woeste grond laat je door de geur, de vorm en de manier waarop je het gebruikt deze verschillende verschijningsvormen ervaren.

Foto: kunstenaar

10.

Windribbon – Leif Brush

<https://www.klankenbos.be/nl/projects/klankinstallatie-windribbon>

Klankinstallatie die zich laat beïnvloeden door neerslag, wind en vallende objecten zoals takjes en dennennaalden. Externe, altijd aanwezige omgevingsfactoren die een mysterieus palet aan vervreemdende, maar toch organische klanken teweeg brengen.

Foto: Klankenbos

11.

Kunstmatig dwaallicht op meer.

Artiest of fotograaf onbekend en ontraceerbaar.

12.

'Nacht van mythen en legenden' bij Hunebedcentrum in Borger.

<https://tinyurl.com/2bjhd38r>

Foto: Hunebed Nieuwscafé

13.

Spooktocht in Colonial Williamsburg in de stad Williamsburg, Virginia (VS)

<https://www.colonialwilliamsburg.org/>

Foto: The Colonial Williamsburg Foundation

14.

Verhalenverteller vertolkt oude Veluwse verhalen op een winterse nacht aan het vuur.

<https://www.de-veluwenaar.nl/2017/12/21/spannende-verhalen-kampvuur/>

Foto: Annette Hoogwerf

15&16.

Witte Wievenpad Openluchtmuseum Arnhem.

<https://www.openluchtmuseum.nl/>

Foto 15: Openluchtmuseum Arnhem

Foto 16: Alice Mous

17 t/m 19.

Deutsche Märchenstraße.

<https://www.deutsche-maerchenstrasse.com/>

Foto 17: RPO

Foto 18: Nele Landero

Foto 19: Deutsche Märchenstraße

20.

Buitendecoratie restaurant de Witte Wieven in Zwiep.

<https://www.dewittewieven.nl/>

Foto: alleplaatsenopdefiets.nl

21.

Locatietheater Woest & Bijster festival.

www.woestenbijster.nl

Foto: Ellen Bouter

22.

Ruimte in museum De Proefkolonie in Frederiksoord.

<https://proefkolonie.nl/>

Foto: Andries Ophof

23&24.

“Folk Tales & Disney Shadow Theatre”, ontwikkeld door Expology voor het Millesgården Museum in Stockholm

<https://www.expology.com/>

<https://www.millesgarden.se/>

Foto's: Anders Ristenstrand

25.

Meisje met de zwavelstokjes in de Efteling, gebruik makend van de Pepper's ghost-truc, een oude illusietechniek waarbij een geprojecteerd object semi-transparant lijkt te zijn.

Foto: Jeroen Kransen

26.

Nagebootste scène in bos (diorama).

<https://museumholterberg.nl/>

Foto: Natuurmuseum Holterberg

6. Discussie

Dit afsluitende hoofdstuk omvat een reflectie op de onderzoeksmethodiek en -resultaten.

De sage als verhaal

Benoemd moet worden dat hoewel verhaal in reine zin de definitie draagt van de weergave van een gebeurtenis, niet iedere sage een vorm heeft waarbij er sprake is van een duidelijk begin, einde en plot. Dit zijn verhalen in de trant van “hier heeft dit en dat plaatsgevonden”, of “er wordt hierover verteld dat dit daarvoor de oorzaak was”. Dat hier bij de inventarisatie geen onderscheid in is gemaakt, was op geen enkele manier omwille het wekken van de indruk dat er in deze vijf gemeenten 83 sagen te vinden zijn waarbij er sprake is van paginalange verhalen met een protagonist, antagonist en een moraal. Het was echter wél de bedoeling een compleet overzicht te genereren van plaatsgebonden verhalen en vertellingen die te maken hebben met lokaal volksgeloof op de Veluwe.

Validiteit bronnen

Zoals eerder is beschreven was het geografisch koppelen van locatiespecifieke sagen niet altijd even eenvoudig. Zodoende was de drempel voor de bruikbaarheid van een bron erg laag. Als de enige concrete aanwijzing om een bepaalde plek te achterhalen bij wijze van spreken op een new-age-esque blog stond (dit was bijvoorbeeld het geval bij de Kattenkuil bij Nunspeet), dan werd hier bij gebrek aan beter gebruik van gemaakt. In dit geval was dat de enige manier om een concrete locatie aan te kunnen wijzen. In iedere andere onderzoekssituatie echter, zou dit als onacceptabele bron gelden. Het zoeken naar de locaties achter sagen, met andere woorden: het zoeken naar de feiten achter fictie, is een merkwaardig gebied.

Een ander voorbeeld van bronnenproblematiek was de Bonenberg. De naam voor deze heuvel bestaat letterlijk alleen in de volksmond, en samen met de beschrijving die Hans de Haan in zijn Veluwse sagengids geeft, is de locatie hiervan uiteindelijk achterhaald door middel van Google-recensies van het bosgebied en een Twitter-bericht met foto door een wandelaar. Bij een veldverkenning bleek de heuvel vrij duidelijk in het landschap aanwezig, en was het boek van De Haan voldoende geweest om deze te vinden, maar niet iedere locatie kon fysiek bezocht worden, en zo heeft desk research zijn beperkingen in dit soort onderzoeken.

Het feit van de af en toe wankelende op open interpretatie van een locatie is ook één van de redenen dat in bijlage A de oorspronkelijke bronnen zijn gevoegd. Dit is bij deze dan ook een uitnodiging aan de kritische lezer om de student te wijzen op mogelijke onjuistheden.

Storytelling

Uit de interviews omtrent overdracht en de aanvullende desk research zijn een aantal criteria gekristalliseerd die zouden moeten gelden bij het herschrijven van de sagen.

De student heeft gepoogd deze criteria in acht te houden bij dit proces, maar heeft vooral geprobeerd de sagen in modernere (en soms ook beeldender) taalgebruik te formuleren dan ze oorspronkelijk zijn opgeschreven, met het zo intact mogelijk houden van de oorspronkelijke inhoud. De focus lag hier meer op oorspronkelijke “volkskundige correctheid” dan op het implementeren van moraal, herkenbaarheid, et cetera.

Daar de student Bos- en Natuurbeheer studeert en geen Leisure Management of Storytelling, bezit hij in mindere mate de handvatten voor een storytelling-herschrijving dan iemand die wel een dergelijke studie geniet.

Het antwoord op deze tekortkoming is dan ook het volgende advies: laat iemand met een storytelling-achtergrond nog eens grondig naar deze verhalen kijken en speuren naar gemiste potentie en betekenislagen.

Interview docent Saxion

In een Covid-geteisterde wereld, waar nulletjes en eentjes het hebben en houden van de maatschappij als stukjes rafelig plakband bij elkaar houden, kan niet altijd alles goed gaan. Zo bleek ook bij het interview dat af werd genomen bij de docent Storytelling van het Saxion. De videobelsoftware deed wat het moest doen, tot het punt dat de opname van het gesprek gedownload moest worden. De achterliggende oorzaak blijft onbekend, maar ergens in de overdracht van het videobestand is deze verloren gegaan.

Met het vooruitzicht het interview terug te kunnen zien en luisteren voor transcriptie, bleven de aantekeningen summier, onwetend dat deze krabbels het enige zouden zijn dat overbleef van het gesprek (afgezien van een geschonden vertrouwen jegens de relatie tussen mens en machine).

Gecombineerd met herinneringen aan het gesprek zijn deze aantekeningen zeker nuttig geweest, en mogelijk zelfs voldoende, maar de verwerking heeft niet zo gedetailleerd en compleet plaats kunnen vinden als bij de overige interviews het geval was.

Ondernemerschap

In het kader van het aandeel dat ondernemerschap heeft binnen het Veluwe-op-1-programma is het niet minder dan logisch dat dit aspect in het de planvorming van de sagenroute een prominente rol had gekregen. Hoewel ondernemerschap zeker mee is genomen in de bepaling van het routeverloop en het inspiratie-/aanbevelingsdocument, is er bijvoorbeeld geen direct contact gezocht met ondernemers om te peilen aan welke eigenschappen het sagenconcept zou moeten voldoen om draagvlak te genereren voor het enthousiasmeren van het lokaal ondernemerschap om aan te haken.

Omwille van tijd en het moeten afkaderen van het onderzoek is een dergelijke diepgang achterwege gelaten.

7. Bibliografie

Afdeling bouwtoezicht en monumenten gemeente Apeldoorn. (2002, juni). *Indische buurt beschermd stadsgezicht*. Opgehaald van Cultuurhistorisch Apeldoorn: https://www.planviewer.nl/imro/files/NL.IMRO.0200.bp1131-vas2/tb_NL.IMRO.0200.bp1131-vas2_2.pdf

Almond, P. (2014). *De Duivel. Een biografie*. Cornell: Cornell University Press.

Amer, Amersfoort i.s.m. Cultuurland Advies, Vaassen. (2009, december). *Cultuurhistorische waarderingskaart van het Centraal Veluws Natuurgebied, gemeente Apeldoorn*. Opgehaald van Digitale Plannen Apeldoorn: https://digitaleplannen.apeldoorn.nl/PDFplannen/Veluwe/Bijlage_1b_Waarderingskaart_CV N.pdf

Ankersmit, F. (1993). *De historische ervaring*. Groningen: Historische Uitgeverij.

Anonymus. (2000). Hoofdstuk 8. Het verleden raakt verloren. In A. L. RIVM, *Natuurbalans 2000*. Alphen aan de Rijn: Sampson BV.

Baaijens, A. (2018). *Paradijs in de polder. Ontdek wat het landschap je vertelt*. Amsterdam: Atlas Contact

Beda. (731). *Historia ecclesiastica gentis Anglorum*. (B. Colgrave, & R. Mynors, Vert.) Oxford 1969.

Bijzonder Uit Eten. (sd). *Restaurant Theehuis Uddelemeer in Uddel (Veluwe)*. Opgeroepen op maart 9, 2021, van Bijzonder Uit Eten: <https://bijzonderuiteten.nl/restaurant/restaurant-uddelemeer/>

Boshuis Drie. (sd). *Geschiedenis*. Opgeroepen op december 23, 2020, van Boshuis Drie: <https://www.boshuisdrie.nl/het-boshuis/geschiedenis>

Bradley, D., Bradley, J., Coombes, M., & Tranos, E. (2009). *Sense of Place and Social Capital in the Historic Built Environment*. Swindon: English Heritage.

Brandenburg, A., & Carroll, M. (1995). *Your place, or mine: The effect of place creation on environmental values and landscape meanings*. Society and Natural Resources 8, (pp. 381- 398).

Brasserie Schovenhorst. (sd). *De Brasserie*. Opgeroepen op december 23, 2020, van Brasserie Schovenhorst: <https://brasserieschovenhorst.nl/>

Buijs, A., De Boer, T., Gerritsen, A., Langers, F., & De Vries, S. (2004). *Gevoelsrendement van natuurontwikkeling langs de rivieren*. Wageningen: Alterra.

Bunkše, E. (1978). *Commoner Attitudes towards Landscape and Nature*. Annals of the Association of American Geographers 68, (p. 556).

C.S.V. Apeldoorn. (sd). *Horeca. Openingstijden*. Opgeroepen op december 23, 2020, van Christelijke Sportvereniging Apeldoorn: csvapeldoorn.nl/openingstijden

Capelle, T. (2005). *Heidenchristen im Norden*. Oldenburg: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

- CSV Apeldoorn. (sd). *Kantine Algemene info*. Opgeroepen op december 23, 2020, van CSV Apeldoorn: <https://www.csvapeldoorn.nl/kantine-algemene-info>
- De Boer, J. (1954). *Noord-Veluwse vertellingen en geheimenissen*. Meppel: J.A. Boom & Zoon.
- De Graaff, G. (2014, november 21). *De 'Koningseik' aan de Dodenweg*. Opgeroepen op december 10, 2021, van De Veluenaar. Weblog van de Jac. Gazenbeekstichting: <https://www.de-veluenaar.nl/2014/11/21/de-koningseik-aan-de-dodenweg/>
- De Haan, H. (2017). *Toeristische sagengids van de Veluwe. Zelf op zoek naar de geheimzinnigste plekken op de Veluwe*. Nijkerk: Het Goudhaantje.
- De Nederlandse Molendatabase. De 1215 werkende molens van Nederland*. (sd). Opgeroepen op 12 2020, van De Nederlandse Molendatabase: <https://molendatabase.nl/>
- De Vries, J., & De Tollenaere, F. (2002). *Etymologisch Woordenboek. Over woorden, hun oorsprong en ontwikkeling*. Amsterdam: Het Spectrum.
- Dekker, A. (1975). *150 jaar Nederlands Volksverhalenonderzoek*. Volkskundig Bulletin 4, (pp. 1-28). Die Vale Ouwe. (sd).
- De Kattenvijver in Nunspeet*. Opgeroepen op december 24, 2020, van Die Vale Ouwe: <http://www.dievaleouwe.nl/2018/01/de-kattenvijver-in-nunspeet.html>
- Dirkmaat, J. (2005). *Nederland weer mooi. Op weg naar een natuurlijk en idyllisch landschap*. Den Haag: Stichting Nederlands Cultuurlandschap, Ubbergen en ANWB BV.
- Downs, R., & Stea, D. (1977). *Maps in Minds. Reflections on Cognitive Mapping*. New York: Harper & Row.
- Drenthen, M. (2011). Het leesbare landschap als woonplaats. Van lezend observeren naar plaatsverbondenheid. In R. Van den Born, M. Drenthen, P. Lemmens, & T. Van Slobbe, *Plaats. Filosofische beschouwingen over verbondenheid met plaats* (pp. 121-141). Zeist: Stichting KNNV Uitgeverij.
- Ede TV. (2016, juli 18). *Commotie rondom Bloedsteen*. Opgehaald van YouTube: <https://www.youtube.com/watch?v=AyuhgzLjGvc>
- Edelman, C. (1943). *Harm Tiesing, over landbouw en volksleven in Drenthe. Deel II*. Assen: Van Gorcum & Comp.
- Erfgoed Gelderland. (sd). *Maalschap*. Opgeroepen op december 23, 2020, van mijnGelderland: <https://mijngelderland.nl/inhoud/canons/ermelo/maalschap>
- Esri Nederland. (2020, augustus 08). *[Topo RD basiskaart]*. Opgehaald van <https://www.arcgis.com/home/item.html?id=1d1d425122e74d4d87695e163f3f10ce>
- EWN. (zd.). *Gezocht op: trefwoord: "weerwolf"*. Opgehaald van Etymologisch Woordenboek van het Nederlands: <http://www.etymologie.nl/>
- Fontein, D., Louwen, A., Van der Vaart, S., & Wentink, K. (2013). *Beyond Barrows. Current research on the structuration and perception of the Prehistoric Landscape through Monuments*. Leiden: Sidestone Press.
- Foster, C. (2016). *Being a beast*. London: Profile Books Limited.

- Gadamer, H.-G. (1960). *Wahrheit und Methode*. Tübingen: J.C.R. Mohr (Paul Siebeck).
- Gazenbeek, J. (1940). *Fluisteringen van het verleden. Veluwse sagen*. Putten: C.J. Terwee.
- Gazenbeek, J. (1960). *Dwalend langs heuvels en valleien. Natuur en folklore van de Veluwe*. Wageningen: N.V. gebr. Zomer & Keunings Uitgeversmij.
- Gazenbeek, J. (1961). *Dolend langs eenzame paden*. Wageningen: N.V. gebr. Zomer & Keunings Uitgeversmij.
- Gazenbeek, J. (1971). *Vertellingen van de Veluwe*. Wageningen: Zomer & Keuning.
- Gazenbeek, J. (1993). *Sagen en legenden van de Veluwe (deel II)*. Stichting Jac. Gazenbeek: Barneveld.
- Gazenbeek, J. (1994). *Sagen en legenden van de Veluwe (deel III)*. Barneveld: Stichting Jac. Gazenbeek.
- Gerding, M. (1999). Johan Picardt 1600 – 1670 Drenthe's eerste geschiedschrijver. *Drentse Historische Reeks*, (p. 38). Assen.
- Google. (sd). *[Luchtfoto parkeergelegenheid Boshuis Drie en Speulderbos]*. Opgeroepen op maart 09, 2021, van Google Maps:
<https://www.google.com/maps/@52.2651806,5.6820662,408m/data=!3m1!1e3?hl=en>
- Google. (sd). *[Luchtfoto van parkeerterrein rondom het Uddelermeer en Restaurant Theehuis Uddelermeer]*. Opgeroepen op maart 09, 2021, van Google Maps:
<https://www.google.com/maps/@52.2485121,5.7613911,170m/data=!3m1!1e3?hl=en>
- Google. (2018, juni). *[Google Street View-opname van parkeerterrein bij landgoed Oud Groevenbeek]*. Opgeroepen op maart 09, 2021, van Google Maps:
<https://www.google.com/maps/@52.2787986,5.6209313,3a,60y,322.93h,96.87t/data=!3m6!1e1!3m4!1sVyrzfZ1jxkpX-yrzns0ALw!2e0!7i13312!8i6656?hl=en>
- Gurevich, A. (1990). *Medieval Popular Culture: Problems of Belief and Perception*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hendriks, K., & Stobbelaar, D. (2003). *Landbouw in een leesbaar landschap. Hoe gangbare en biologische landbouwbedrijven bijdragen aan landschapskwaliteit*. Wageningen: Wageningen Universiteit.
- Het Terras. (sd.). *Eten en drinken*. Opgeroepen op december 23, 2020, van Het Terras. Puur genieten: <https://www.het-terrasje.nl/>
- Hutton, R. (2014). *Pagan Britain*. Yale: Yale University Press.
- Jansen, M. (2008). *Schemergoud. Veluwse verhalen van bos en veld*. Barneveld: Regioboek.
- Jelgersma, H. (1987). *Galgebergen en galgevelden in West- en Midden-Nederland*. Zutphen: Walburg Pers.
- Jenkins, H. (2007, maart 21). *Transmedia Storytelling 101*. Opgehaald van Henry Jenkins: http://henryjenkins.org/blog/2007/03/transmedia_storytelling_101.html

Kampherbeek, H. (2008). *Gemeente Apeldoorn*. Opgehaald van Gelderland, Veluwe: http://www.henrykampherbeek.nl/plekken/p_gev.html

KNAW/Meertens Instituut. (2020). *FAQ*. Opgehaald van Documentatie- en Onderzoeks Centrum Volksverhaal: http://www.docvolksverhaal.nl/index.php?option=com_content&view=category&id=57&Itemid=28

Kolen, J. (1999). Landschap en historisch bewustzijn. In J. Kolen, & T. Lemaire, *Landschap in meervoud. Perspectieven op het Nederlandse landschap in de 20ste/21e eeuw* (pp. 277-300). Utrecht: Uitgeverij Jan van Arkel.

Koomen, A., Dijkstra, H., & Farjon, H. (2006). *Overzicht ontwikkeling historische landschapselementen in Nederland*. Wageningen: Wageningen Universiteit.

Koomen, A., Maas, G., & Weijsschede, T. (2007). *Veranderingen in lijnvormige en cultuurhistorische landschapselementen*. Wageningen: Universiteit Wageningen.

Koops, E. (2018, september 1). *Het Solse Gat: een Veluwse legende*. Opgehaald van Historiek: <https://historiek.net/solse-gat-legende-veluwe-drie-garderen/82391/>

Kragt, F. (2015). *In de sagenwereld. Oeroude verhalen van de Noord-Veluwe*. Nijkerk: Nabij Producties.

Krosenbrink, G., & De Haan, T. (1979). *Volksverhalen uit Gelderland*. Amsterdam: Het Spectrum.

Kundera, M. (1990). *Onsterfelijkheid*. Ambos: Amsterdam.

Kunstenlab. (2016). *Raaijman, Ben. We're on a mission from God, 2016*. Opgeroepen op maart 16, 2021, van Buitenkunst in Deventer: <https://buitenkunstindeventer.nl/kunstwerken/were-on-a-mission-from-god/>

Lambert, J. (2013). *Digital Storytelling: capturing lives, creating community*. New York & Londen: Routledge. Taylor & Francis Group.

Landgoed Schovenhorst. (2018). *Kunst op het landgoed*. Opgehaald van Landgoed Schovenhorst: <https://schovenhorst.nl/kunst-op-landgoed/>

Lemaire, T. (1970). *Filosofie van het landschap*. Bilthoven: Uitgeverij Ambo.

Lissenberg-Hörter, R. (. (1974). *Spokerijen in Gelderland. Verhalen over reuzen, heksen, witte juffers, weerwolven, ridders en jonkvrouwen uit de "Geldersche Volks-Almanak" van 1835 tot 1904, 1942 en 1947*. Zaltbommel: Europese Bibliotheek.

Luning, H. (2013). *Volgens Kapitein Bellen. Archeologie, folklore en wichelarij op de Veluwe en in Drenthe*. Leiden: Sidestone Press.

Mak, G. (1996). *Hoe God verdween uit Jorwerd*. Amsterdam: Atlas Contact Olympus

Martelli, A. (sd). *Corporate storytelling: an essential guide*. Opgeroepen op maart 22, 2021, van Alessandra Martelli: <https://alessandramartelli.com/en/freebies/corporate-storytelling/#:~:text=Corporate%20storytelling%20is%20about%20presenting,that%20delivers%20information%20through%20stories.>

Meder, T., & Hendriks, C. (2005). *Vertelcultuur in Nederland. Volksverhalen uit de collectie Boekenogen (ca 1900)*. Amsterdam: Meertens Instituut.

Meertens Instituut. (zd.). *Vuurmannen*. Opgehaald van Nederlandse Volksverhalenbank: <http://www.verhalenbank.nl/items/show/51276>

Meertens, P., De Meyer, M., & Veltman, O. (1959). *Volkskunde-atlas voor Nederland en Vlaams-België*. Antwerpen: Standaard Boekhandel.

Natuurmonumenten. (sd). *Theehuis Oud Groevenbeek*. Opgeroepen op december 23, 2020, van Natuurmonumenten: <https://www.natuurmonumenten.nl/natuurgebieden/oud-groevenbeek/faciliteit/theehuis>

Natuurmonumenten. (sd). *Vergaderen op de Veluwe bij Ermelo*. Opgeroepen op maart 09, 2021, van Natuurmonumenten: <https://www.natuurmonumenten.nl/natuurgebieden/landgoed-oud-groevenbeek/vergaderlocaties/vergaderen-op-de-veluwe-bij-ermelo>

Neefjes, J. (2018). *Landschapsbiografie van de Veluwe: Historisch-landschappelijke karakteristieken en hun ontstaan*. Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Staatsbosbeheer.

Oosterom, R. (2019, maart 12). *Witte heksen, daar zit de Veluwe niet op te wachten*. Opgehaald van Trouw: <https://www.trouw.nl/nieuws/witte-heksen-daar-zit-de-veluwe-niet-op-te-wachten~bc3cf038/#:~:text=Monique%20Le%20Grand%20wilde%20een,gewaarschuwd%20werd%20vanaf%20de%20kansel.&text=Als%20de%20witte%20heks%20het,Haar%20gezicht%20ontspant>

Otten, J. (2015). *Duivelskwartier. 1595: heksen, heren en de dood in het vuur*. Nijmegen: Van Tilt.

Plummer-D 'Amato, P. (2008). Focus group methodology Part 1: Considerations for Design. *International Journal of Therapy and Rehabilitation, Vol 15, No 2*, (pp. 69-73).

Recreatiepark Uddelermeer. (2019). *Informatiebrochure*. Opgehaald van Recreatiepark Uddelermeer: https://www.uddelermeer.com/resources/media/Informatiebrochure_2019.pdf

Restaurant Theehuis Uddelermeer. (sd). *Menukaart*. Opgeroepen op december 23, 2020, van Restaurant Theehuis Uddelermeer: <https://www.uddelermeer.nl/menukaart/>

Riding, A. (1994, maart 15). El Escorial Journal; Holy War: Virgin's Devotees vs. Doubting Mayor. *New York Times*, p. 4.

Robin, B. (sd). *About digital storytelling*. (University of Houston Education) Opgeroepen op maart 22, 2021, van Educational uses of digital storytelling: <https://digitalstorytelling.coe.uh.edu/page.cfm?id=27&cid=27>

Roels, J., & Vestrae, W. (2001). *Biological formation of volatile phosphorus compounds*. *Bioresource Technology* 79, 243-250.

Rooijakkers, G. (1999). Mythisch landschap: verhalen en rituelen als culturele biografie van een regio. In J. Kolen, & L. Lemaire, *Landschap in meervoud. Perspectieven op het Nederlandse landschap in de 20ste/21e eeuw* (pp. 301-326). Utrecht: Uitgeverij Jan van Arkel.

Ryden, K. (1993). *Mapping the Invisible Landscape: Folklore, Writing and the Sense of Place*. Iowa: University of Iowa Press.

- Schama, S. (1995). *Landschap en herinnering*. Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Contact.
- Schuyf, J. (1995). *De spinnende juffer en andere duivelsheden. Resten van heidendom op de Veluwe en in Salland*. Ongepubliceerd.
- Schuyf, J. (1999). Over dansende katten en spinnende juffers: volksverhalen over landschapselementen uit de Middeleeuwen. In J. Kolen, & T. Lemaire, *Landschap in meervoud. Perspectieven op het Nederlandse landschap in de 20ste/21ste eeuw* (pp. 327-340). Utrecht: Uitgeverij Jan van Erkel.
- Schuyf, J. (2019a). *Heidense heiligdommen. Zichtbare sporen van een verloren verleden*. Utrecht: Uitgeverij Omniboek.
- Schuyf, J. (2019b, oktober 12). Lezen in het Donker Podcast. #61 - Judith Schuyf - Heidense Heiligdommen: Zichtbare sporen van een verloren verleden. (L. Lawigi, Red.) NPO1.
- Schuyf, J. (2020, augustus 10). *Het Solsche Gat: mythen en feiten*. Opgehaald van Judith Schuyf: judithschuyf.nl/het-solsche-gat-mythen-en-feiten/
- SHBO. (2003). *Historische boerderijen in Nederland. Een onderbouwde raming van het resterend bestand aan historische boerderijcomplexen gebouwd voor 1940*. Arnhem: Stichting Historisch Boerderij Onderzoek.
- Sinninghe, J. (1943). *Gelders Sagenboek*. Zutphen: B.V. W.J. Thieme & Cie.
- Slempkes, J. (1932a). *Sagen en sproken van het oude Gelre. Fluisteringen, angstgedachten, beeldingsgaven, bijgeloof. Eerste deel*. Zutphen: W.J. Thieme & Cie.
- Slempkes, J. (1932b). *Sagen en sproken van het oude Gelre. Fluisteringen, angstgedachten, beeldingsgaven, bijgeloof. Tweede deel*. Zutphen: W.J. Thieme & Cie.
- Smaldone, D., Harris, C., & Sanyal, N. (2005). An exploration of place as a process: The case of Jackson Hole, WY. *Journal of Environmental Psychology*, 397-414.
- Staatsbosbeheer. (sd). *Natuurkampeerterrein Drie*. Opgeroepen op december 23, 2020, van Logeren bij de boswachter: <https://www.logerenbijdeboswachter.nl/kamperen/drie>
- 't Speuldje. (sd). *Welkom bij 't Speuldje*. Opgeroepen op december 23, 2020, van 't Speuldje: <https://www.snackbartspeuldje.nl/>
- Teding van Berkhout, D. (1987). *De vette hertog en andere volksverhalen van de Veluwe*. Zutphen: De Walburg Pers.
- Ter Maat, J. (sd). *Omgeving*. Opgeroepen op maart 09, 2021, van Buurtbus Ermelo: <https://www.buurtbusermelo.nl/omgeving/>
- Tiesing, H. (1903). *Blikken in het verleden*. Nieuwe Drentse Volksalmanak, (p. 61).
- Tollebeek, J., & Verschaffel, T. (1992). *De vreugden van Houssaye. Apologie van de historische interesse*. Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Towle, S. (2013, december 17). *Transmedia and Crossmedia: One and the Same?* Opgehaald van Sarah Towle. The first solution.: <http://sarahtowle.com/blog/2013/12/17/zpt8p10tm2c4i3iwsqffwse99zls6j>

- Tramper, B. (1999, juni 18). *Putten wil bos voor heksen sluiten*. Reformatorisch Dagblad, p. 4.
- Uit in Apeldoorn. (sd). *De geheimen van het Uddelermeer*. Opgeroepen op februari 03, 2021, van Uit in Apeldoorn: <https://www.uitinapeldoorn.nl/de-geheimen-van-het-uddelermeer>
- Van de Wall Perné, G. (1911). *Veluwsche sagen. Eerste bundel*. Amsterdam: Scheltens & Giltay.
- Van de Wall Perné, G. (1912). *Veluwsche sagen. Tweede bundel*. Amsterdam: Scheltens & Giltay.
- Van den Born, R. (2007). *Thinking Nature. Everyday philosophy of nature in the Netherlands*. Nijmegen: Radboud Universiteit.
- Van den Born, R., & De Groot, M. (2011). Favoriete plekken en binnendoorpaadjes. Op zoek naar de betekenis van landschap en verbondenheid met plaats. In R. Born, M. Drenthen, P. Lemmens, & T. v. Slobbe, *Plaats. Filosofische beschouwingen over verbondenheid met natuur en landschap* (pp. 10-26). Zeist: KNNV Uitgeverij.
- Van den Born, R., Arts, B., Admiraal, J., Beringer, A., Knights, P., Molinario, E., & Groot, W. (2018). *The missing pillar. Eudemonic values in the justification of nature conversation*. Wageningen: Journal of Environmental Planning and Management.
- Van der Sanden, W. (2018). *Geschiedenis van Drenthe. Een archeologisch perspectief*. Assen: Uitgeverij Koninklijke van Gorcum.
- Van der Scheer, D., Boom, H., & Lesturgeon, A. (1843). *Drente in vlugtige en losse omtrekken geschetst*. Coevorden.
- Van der Ven, D. (1918). *Ons mooie Gelderland III: De Veluwe*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Van der Zeijden, A. (1999). *Een verlaten land met talloze wonderlijke gebruiken. Volkskunde en de constructie van een Drentse regionale identiteit*. Nieuwe Drentse Volksalmanak, (pp. 68-69).
- Van Eijnatten, J., & Van Lieburg, F. (2005). *Nederlandse Religiegeschiedenis*. Hilversum: Uitgeverij Verloren.
- VisitVeluwe. (sd). *Landgoed en Brasserie Schovenhorst*. Opgeroepen op december 23, 2020, van Visit Veluwe: <https://www.visitveluwe.nl/locaties/2324153988/landgoed-en-brasserie-schovenhorst>
- Vogelaar, L., & Pluim, J. (1993). *Elspeet in oude ansichten*. Nunspeet: Uitgeverij Europese Bibliotheek.
- Vos-Dahmen von Buchholz, T. (1997). *Van rendierjager tot roofridder*. Baarn: Uitgeverij de Fontein.
- Walter, E. (1988). *Placeways: a Theory of the Human Environment*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- West, M. (2007). *Indo-European Poetry and Myth*. Oxford: Oxford University Press.
- Wilford, J. (2001). *The Mapmakers*. New York: Vintage Books.
- Williams, D., & Stewart, S. (1998). Sense of Place: An Elusive Concept That is Finding a Home in Ecosystem Management. *Journal of Forestry*, Volume 96, Issue 5, (pp. 18-23).

Zande, A. v. (2006). *Landschap vol betekenissen. Over het omgaan met historie in de ruimtelijke inrichting*. (p. 5). Wageningen: Wageningen Universiteit.

Zwart, H. (2011). De tuin als landschapsarchief, laboratorium en dialoog. In R. Van den Born, M. Drenthen, P. Lemmens, & T. Van Slobbe, *Plaats. Filosofische beschouwingen over verbondenheid met natuur en landschap* (pp. 72-85). Zeist: Stichting Uitgeverij KNNV.

8. Bijlagen

8.1 Bijlage A: sagenlijst Veluws Verleden

Id	Onderwerp	Naam sage	Plaats	Gemeente	Loc. spec.	Bron(nen)
1	Vuurmannen	De Woeste Hoeve	Woeste Hoeve	Apeldoorn	Ja	Veluwsche Sagen II, G. van de Wall Perné, 1917, 94-107; Gelders Sagenboek, J.R.W. Sinninghe, 1943, 14; Langs heidezoom en hessenspoor, J. Gazenbeek, 1956, 90-101
2	Gesneuvelden, vermoorden, zelfmoordenaars en andere wedergangers	De snikiste	Apeldoorn	Apeldoorn	Ja	Veertiger te Apeldoorn, 1942; Gelders Sagenboek, J.R.W. Sinninghe, 1943, 47
3	Gesneuvelden, vermoorden, zelfmoordenaars en andere wedergangers	Het spook van het paleispark	Apeldoorn	Apeldoorn	Ja	Veertigjarige man te Apeldoorn, 1942; Gelders Sagenboek, J.R.W. Sinninghe, 1943, 49
4	Verdwenen of verplaatste gebouwen	De kerk van Beekbergen (gewijzige bouwplannen)	Beekbergen	Apeldoorn	Ja	De Veluwe: eene wandeling, O.G. Heldring & R.H. Graadt Jonkers, 1841, 200-201; Gelders Sagenboek, J.R.W. Sinninghe, 1943, 175
5	Witte wieven, juffers en andere luchtgeesten	De witte vrouw bij de Vlijsteeg (Vleessteeg)	Diermen	Putten	Ja	In de Sagenwereld, F. Kragt, 2015, 97-101
6	Reuzen	De bomen van Drie	Drie	Ermelo	Ja	Veluwsche Sagen II, G. van de Wall Perné, 1917, 11-29; Gelders Sagenboek, J.R.W. Sinninghe, 1943, 4
7	Reuzen	De groote en de kleine hul	Elspeet	Ermelo	Ja	Gelderse Volksamanak 36, A. Aarsen, 1870, 86-90; Veluwsche Sagen I, G. van de Wall Perné, 1917, 11-16; ; Sagen en Sproken van het Oude Gelre I, J.A. Siempkes, 1932, 215-220; Gelders Sagenboek, J.R.W. Sinninghe, 1943, 3
8	Overig	Hoe de Gruwel aan zijn paard kwam	Apeldoorn	Apeldoorn	Ja	Veluwsche Sagen II, G. van de Wall Perné, 1917, 31-47

9	Dwaallichten	Het dwaallicht van de Kiekover	Staverden	Ermelo	Ja	Wandelingen over de Veluwe, O.G. Heldring & H.G. Haasloop Werner, 1845, 67; Gelders Sagenboek, J.R.W. Sinninghe, 1943, 15
10	Hekserij en duivelswerk	Het Kattengat/De Nieuwe Brand	Elspeet	Ermelo	Ja	Wandelingen over de Veluwe, O.G. Heldring & H.G. Haasloop Werner, 1845, 64; Gelders Sagenboek, J.R.W. Sinninghe, 1943, 74;
11	Witte wieven, juffers en andere luchtgeesten	De zwarte vrouw van Staverden (gravin Eleonora)	Staverden	Ermelo	Ja	Gedichten, A.C.W. Staring, 1787-1793; Veluwsche Sagen I, G. van de Wall Perné, 1917, 74-84; Sagen en Sproken van het Oude Gelre I, J.A. Siempkes, 1932, 32-41; Gelders Sagenboek, J.R.W. Sinninghe, 1943, 31
12	Witte wieven, juffers en andere luchtgeesten	Spook van 't zwarte bord (Echoput/Kampstee)	Hoog Soeren	Apeldoorn	Ja	Veluwsche Sagen I, G. van de Wall Perné, 1917, 114-116; Gelders Sagenboek, J.R.W. Sinninghe, 1943, 31
13	Spookdieren	Zwarte hond bij de Jufferboom	Hoog Soeren	Apeldoorn	Ja	Volkskundelijsten der Nederlandse Akademie; Gelders Sagenboek, J.R.W. Sinninghe, 1943, 35
14	Hekserij en duivelswerk	De Kattenkuil	Hoog Soeren	Apeldoorn	Ja	Veluwsche Sagen I, G. van de Wall Perné, 1917, 121-123; Gelders Sagenboek, J.R.W. Sinninghe, 1943, 74
15	Verdwenen of verplaatste gebouwen	Het verdwenen kasteel van Hoog Soeren	Hoog Soeren	Apeldoorn	Ja	Veluwsche Sagen I, G. van de Wall Perné, 1917, 33; Gelders Sagenboek, J.R.W. Sinninghe, 1943, 185
16	Dwaallichten	De misleidde Fransman en het Ruitergat	Hoog Soeren	Apeldoorn	Ja	Veluwsche Sagen I, G. van de Wall Perné, 1917, 95-97; Sagen en Sproken van het Oude Gelre II, J.A. Siempkes, 1932, 71-73; Gelders Sagenboek, J.R.W. Sinninghe, 1943, 189
17	Witte wieven, juffers en luchtgeesten	De witte juffer van Hoog-Soeren	Hoog Soeren	Apeldoorn	Ja	Veluwsche Sagen I, G. van der Wall Perné, 1917, 32-49; ; Sagen en Sproken van het Oude Gelre I, J.A. Siempkes, 1932, 234-244; Sagen en legenden van de Veluwe III, J. Gazenbeek, 1994, 62, 64-68
18	Reuzen	Een sprookje van Pomphul	Hoog Soeren	Apeldoorn	Ja	Veluwsche Sagen I, G. van de Wall Perné, 1917, 26-31
19	Weerwolven /hekserij en duivelswerk	De Hooge Duvel en de Rooie Heg (Osschaert)	Hoog Soeren	Apeldoorn	Ja	Veluwsche Sagen I, G. van de Wall Perné, 1917, 102-111

20	Vuurmannen	De vuurman op Buntmansberg/Rookberg	Nunspeet	Nunspeet	Ja	Gelderse Volksamanak, 1842, 86-88; Veluwsche Sagen I, G. van de Wall Perné, 1917, 89-94; ; Sagen en Sproken van het Oude Gelre I, J.A. Siempkes, 1932, 120-126; Gelders Sagenboek, J.R.W. Sinninghe, 1943, 11
21	Schatten	De schat van de Lemelerberg	Vierhouten	Nunspeet	Ja	Gids voor Nunspeet, J.L. de Boer, 1929, 64; Gelders Sagenboek, J.R.W. Sinninghe, 1943, 151; Noord-Veluwsche vertellingen en geheimenissen, J.L. de Boer, 1954, 61-68
22	Dwaallichten	Dwaallichten bij huize Bijstijn	Putten	Putten	Ja	Volkskundelijsten der Nederlandse Akademie; Gelders Sagenboek, J.R.W. Sinninghe, 1943, 15
23	Witte wieven, juffers en andere luchtgeesten	Witte wieven van Bijstijn	Putten	Putten	Ja	Volkskundelijsten der Nederlandse Akademie; In de Sagenwereld, F. Kragt, 2015, 215-218; Gelders Sagenboek, J.R.W. Sinninghe, 1943, 30
24	Klokputten /heiligschennis/gesneuvelden, vermoorden, zelfmoordenaars en andere wedergangers	Het gezonken klooster van het Solsche gat	Putten	Putten	Ja	Veluwsche Sagen I, G. van de Wall Perné, 1917, 85-88; Gelders Sagenboek, J.R.W. Sinninghe, 1943, 42-43; Vertellingen van de Veluwe, J. Gazenbeek, 1971, 100-106
25	Overig	De Koningseik	Putten	Putten	Ja	Ons mooie Nederland. Gelderland III: De Veluwe, D.J. van der Ven, 171-172; Gelders Sagenboek, J.R.W. Sinninghe, 1943, 192
26	Veurschiensels (voorgezichten)	Het station van Putten	Putten	Putten	Ja	In de Sagenwereld, F. Kragt, 2015, 39-41
27	Overig	Het Beldersgat	Putten	Putten	Ja	In de Sagenwereld, F. Kragt, 2015, 103-112
28	Zeemeerminnen	De zeemeermin	Putten	Putten	Ja	In de Sagenwereld, F. Kragt, 2015, 197-199
29	Gesneuvelden, vermoorden, zelfmoordenaars en andere wedergangers	Het spook bij het Solsche gat	Putten	Putten	Ja	Veluwsche Sagen I, G. van de Wall Perné, 1917, 98-101
30	Veurschiensels (voorgezichten)	Geurtje van de Steenenkamer	Putten	Putten	Ja	In de Sagenwereld, F. Kragt, 2015, 13-19

31	Reuzen	Hunneschans	Uddel	Apeldoorn	Ja	Gelders Sagenboek, J.R.W. Sinninghe, 1943, 4; Sagen en legenden van de Veluwe II, J. Gazenbeek, 1993, 54-58
32	Reuzen	Het ontstaan van het Uddeler- en Bleeke meer	Uddel	Apeldoorn	Ja	Veluwsche Sagen I, G. van de Wall Perné, 1917, 19-25; Sagen en legenden van de Veluwe III, J. Gazenbeek, 1994, 60
33	Schatten / verdwenen of verplaatste gebouwen	De schatten van het verzonken kasteel van het Uddelermeer	Uddel	Apeldoorn	Ja	Veluwsche Sagen I, G. van de Wall Perné, 1917, 128-129; Gelders Sagenboek, J.R.W. Sinninghe, 1943, 152
34	Schatten	De Friese koningsschatten van het Bleeke Meer	Uddel	Apeldoorn	Ja	Veluwsche Sagen I, G. van de Wall Perné, 1917, 129; Verschillende Uddelenaren, 1942; Gelders Sagenboek, J.R.W. Sinninghe, 1943, 152
35	Aardmannen	Van de Aardmansberg en de Echoput	Hoog Soeren	Apeldoorn	Ja	Veluwsche Sagen I, G. van de Wall Perné, 1917, 50-54; Noord-Veluwsche vertellingen en geheimenissen, J.L. de Boer, 1954, 125-128
36	Spoken	De boze geest bij de Achterste Molen	Loenen	Apeldoorn	Ja	Ons mooie Nederland. Gelderland III: De Veluwe, D.J. van der Ven, 106-187; Gelders Sagenboek, J.R.W. Sinninghe, 1943, 40-41; De Veluwe, J. Gazenbeek, 1966, 188
37	Hekserij en duivelswerk	De duivel van de Hamermolen	Ughelen	Apeldoorn	Ja	Veertigjarige man te Apeldoorn, 1942; Gelders Sagenboek, J.R.W. Sinninghe, 1943, 41
38	Overig	Eibertje's pad	Vierhouten	Nunspeet	Ja	Sagen en legenden van Veluwe II, J. Gazenbeek, 1993, 75
39	Hekserij en duivelswerk	De sage van de Buntmanskop achter de Bommelskruil	Vierhouten	Nunspeet	Ja	Noord-Veluwsche vertellingen en geheimenissen, J.L. de Boer, 1954, 117-123; Toeristische Sagengids van de Veluwe, H. den Haan, 2015, 45-47
40	Aardmannen	De vrijgevege zwartbaardkabouters op de Bonenberg	Vierhouten	Nunspeet	Ja	Noord-Veluwsche vertellingen en geheimenissen, J.L. de Boer, 1954, 21-27

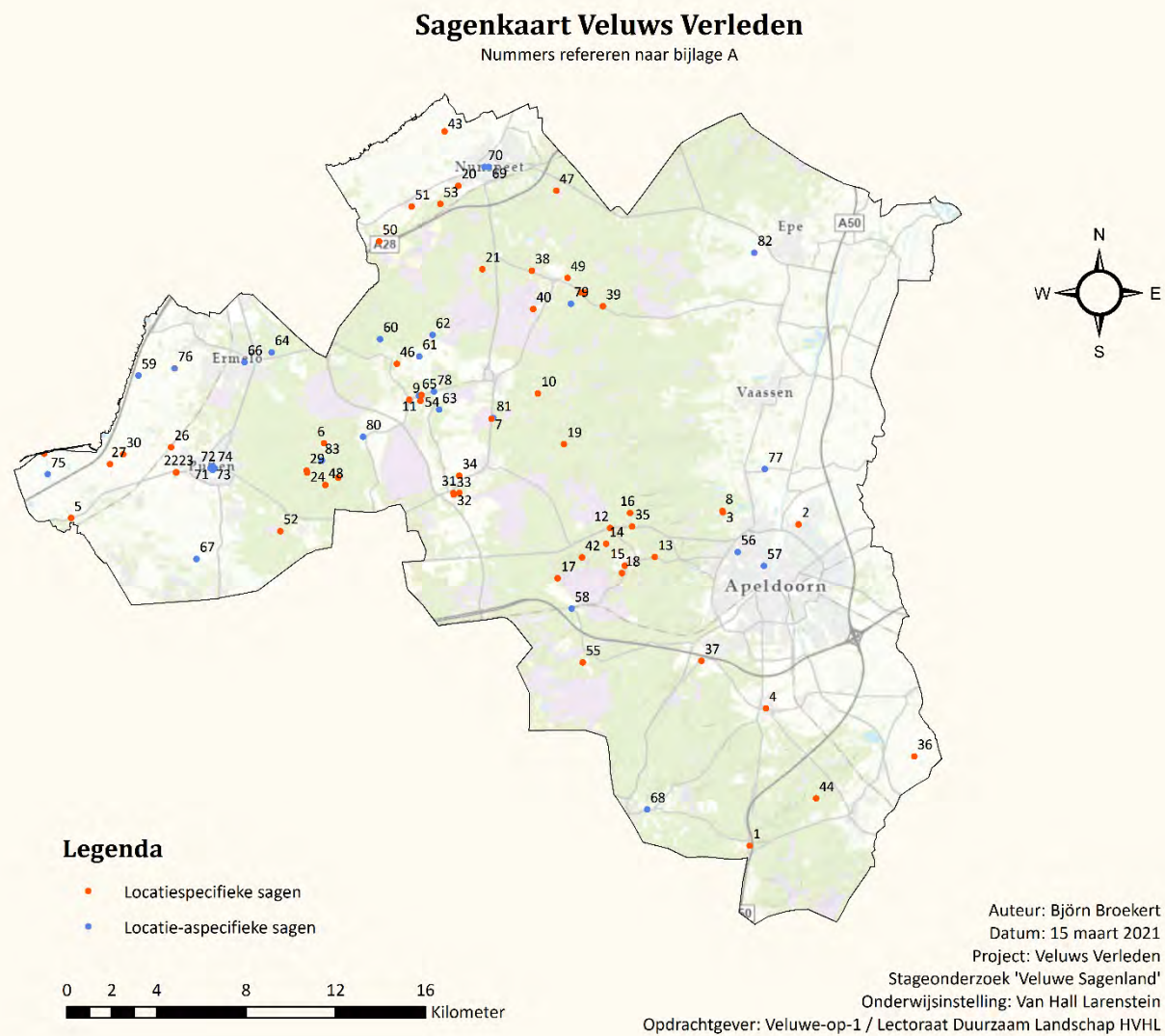
41	Gesneuvelden, vermoorden, zelfmoordenaars en andere wedergangers	De verdronken Fransman in het Vierhousterbos	Vierhouten	Nunspeet	Ja	Toeristische Sagengids van de Veluwe, H. den Haan, 2015, 52
42	Spoken	Het klagende bos op de Dassenberg	Hoog Soeren	Apeldoorn	Ja	Toeristische Sagengids van de Veluwe, H. den Haan, 2015, 56-57
43	Witte wieven, juffers en andere luchtgeesten	De geketende zussen van de Bruine Spieker	Nunspeet	Nunspeet	Ja	Toeristische Sagengids van de Veluwe, H. den Haan, 2015, 56-57
44	Gesneuvelden, vermoorden, zelfmoordenaars en andere wedergangers	De spoken van de Vrijenberg	Loenen	Apeldoorn	Ja	Toeristische Sagengids van de Veluwe, H. den Haan, 2015, 161-162
45	Hekserij en duivelswerk	De Vierhouster kluizenaar en de duivel	Vierhouten	Nunspeet	Ja	Noord-Veluwse vertellingen en geheimenissen, J.L. de Boer, 1954, 51-56
46	Overig	De Leuvenumse jonkvrouw en de wonderbloem	Ermelo	Ermelo	Ja	Noord-Veluwse vertellingen en geheimenissen, J.L. de Boer, 1954, 75-77
47	Hekserij en duivelswerk	De twee geliefden	Nunspeet	Nunspeet	Ja	Noord-Veluwse vertellingen en geheimenissen, J.L. de Boer, 1954, 89-95
48	Gesneuvelden, vermoorden, zelfmoordenaars en andere wedergangers	Het Bambergse Gat	Ermelo	Ermelo	Ja	Geldersche Volksalmanak 29, 1863, 154-155; Gelders Sagenboek, J.R.W. Sinninghe, 1943, 42-43
49	Reuzen	Vierhouster Reuzenheuveltje en de Vier Mudden	Vierhouten	Nunspeet	Ja	Noord-Veluwse vertellingen en geheimenissen, J.L. de Boer, 1954, 113-115
50	Witte wieven, juffers en andere luchtgeesten	De sluiergeest bij de Zilverbeek	Hulshorst	Nunspeet	Ja	Noord-Veluwse vertellingen en geheimenissen, J.L. de Boer, 1954, 134
51	Hekserij en duivelswerk	De Veluwse Schep en Blauw Gerrit	Hulshorst	Nunspeet	Ja	Noord-Veluwse vertellingen en geheimenissen, J.L. de Boer, 1954, 107-108

52	Gesneuvelden, vermoorden, zelfmoordenaars en andere wedergangers	De ruiter zonder hoofd op het Huinerveld	Huinen	Putten	Ja	G.J. Boekenogen, 1894; Gelders Sagenboek, J.R.W. Sinninghe, 1943, 48
53	Hekserij en duivelswerk	Het Kattenbos bij Nunspeet	Nunspeet	Nunspeet	Ja	De vette hertog en andere volksverhalen van de Veluwe, D.J.W. Teding van Berkehout, 1978, 78,79
54	Gesneuvelden, vermoorden, zelfmoordenaars en andere wedergangers/schatten	Oart Boender	Staverden	Ermelo	Ja	Veluwsche Sagen I, G. van de Wall Perné, 1917, 123-124; Noord-Veluws vertellingen en geheimenissen, J.L. de Boer, 1954, 101-102
55	Overig	De kozakken in Hoog Buurlo	Hoog Buurlo	Apeldoorn	Ja	Volksverhalen uit Gelderland, G.J.H. Kosenbrink, 1979, 147-149
56	Hekserij en duivelswerk	De betoverde koeien van de Kokkenhutte	Putten	Putten	Ja	Zeventiger uit Staverden, 1942; Gelders Sagenboek, J.R.W. Sinninghe, 1943, 87
57	Gesneuvelden, vermoorden, zelfmoordenaars en andere wedergangers	Gerritje zit onder de vlierstruuke	Apeldoorn (Nieuwe Enk)	Apeldoorn	Nee	Zeventiger te Apeldoorn, 1942; Gelders Sagenboek, J.R.W. Sinninghe, 1943, 52
58	Heiligschennis	De slechte verliezer in kroeg Karres	Apeldoorn (Marktplaats)	Apeldoorn	Nee	Veertiger uit Apeldoorn, 1942; Gelders Sagenboek, J.R.W. Sinninghe, 1943, 149
59	Schatten	De verloren schat bij het akkermaalshout	Assel	Apeldoorn	Nee	Veluwsche Sagen I, G. van de Wall Perné, 1917, 120-121; Gelders Sagenboek, J.R.W. Sinninghe, 1943, 153
60	Veurschiensels (voorgezichten)	Het dorsen op zee	Dasselaar	Ermelo	Nee	In de Sagenwereld, F. Kragt, 2015, 163-164
62	Vuurmannen	Het Laakmannetje	Leuvenum	Ermelo	Nee	Gelderse Volksamanak 71, 1942, 194-195; Gelders Sagenboek, J.R.W. Sinninghe, 1943, 11-12
63	Schatten	Schat in het Iepenbosje	Elspeet	Ermelo	Nee	Veluwsche Sagen I, G. van de Wall Perné, 1917, 117-120; Gelders Sagenboek, J.R.W. Sinninghe, 1943, 153
64	Witte wieven, juffers en andere luchtgeesten	Witte wieven van de Staverdense hei	Staverden	Ermelo	Nee	Volkskundelijsten der Nederlandse Akademie; Gelders Sagenboek, J.R.W. Sinninghe, 1943, 31

64	Spookdieren	Spookkonijn bij Ermelo	Ermelo	Ermelo	Nee	G.J. Boekenogen, 1911; Gelders Sagenboek, J.R.W. Sinninghe, 1943, 37
65	Spoken	De nakende verstekeling	Staverden	Ermelo	Nee	G.J. Boekenogen, verteld door iemand uit Ermelo, 1910; Gelders Sagenboek, J.R.W. Sinninghe, 1943, 58
66	Veurschiensels (voorgezichten)	De hete zij	Ermelo	Ermelo	Nee	G.J. Boekenogen, verteld te Ermelo, 1910; Gelders Sagenboek, J.R.W. Sinninghe, 1943, 70
67	Veurschiensels (voorgezichten)	De klopp op het luik	Gerven	Putten	Nee	In de Sagenwereld, F. Kragt, 2015, 159-160
68	Heiligschennis	De kleine schutter	Hoenderloo	Apeldoorn	Nee	Volkskundelijsten der Nederlandse Akademie; Gelders Sagenboek, J.R.W. Sinninghe, 1943, 54
69	Hekserij en duivelswerk	Twee behekste appels	Nunspeet	Nunspeet	Nee	G.J. Boekenogen, 1903; Gelders Sagenboek, J.R.W. Sinninghe, 1943, 82
70	Hekserij en duivelswerk	Peter Muus	Nunspeet	Nunspeet	Nee	G.J. Boekenogen, 1903; Gelders Sagenboek, J.R.W. Sinninghe, 1943, 113; Noord-Veluwse vertellingen en geheimenissen, J.L. de Boer, 1954, 165
71	Schatten	Spookhuis bij Putten	Putten	Putten	Nee	G.J. Boekenogen, 1894; Gelders Sagenboek, J.R.W. Sinninghe, 1943, 43-44
72	Hekserij en duivelswerk	Des paepen maecht van Putten (Alder van Pape)	Putten	Putten	Nee	Gelders Sagenboek, J.R.W. Sinninghe, 1943, 93-94; Noord-Veluwse vertellingen en geheimenissen, J.L. de Boer, 1954, 164
73	Hekserij en duivelswerk	De liefdesdrank van Geertken Bessel	Putten	Putten	Nee	Noord-Veluwse vertellingen en geheimenissen, J.L. de Boer, 1954, 164
74	Hekserij en duivelswerk	Tiemen Kroon	Putten	Putten	Nee	Volkskundelijsten der Nederlandse Akademie; Gelders Sagenboek, J.R.W. Sinninghe, 1943, 112
75	Witte wieven, juffers en andere andere luchtgeesten	De zeef en het zijden doek	Putten (Arkemheense Polder)	Putten	Nee	Volkskunde 20, G.J. Boekenogen, 111-112; Gelders Sagenboek, J.R.W. Sinninghe, 1943, 120-121
76	Weerwolven	Weerwolven bij de Hooge Duvel en de Drie Woerden	Telgt	Ermelo	Nee	Geldersche Volksalmanak 17, 1851, 22; Gelders Sagenboek, J.R.W. Sinninghe, 1943, 129

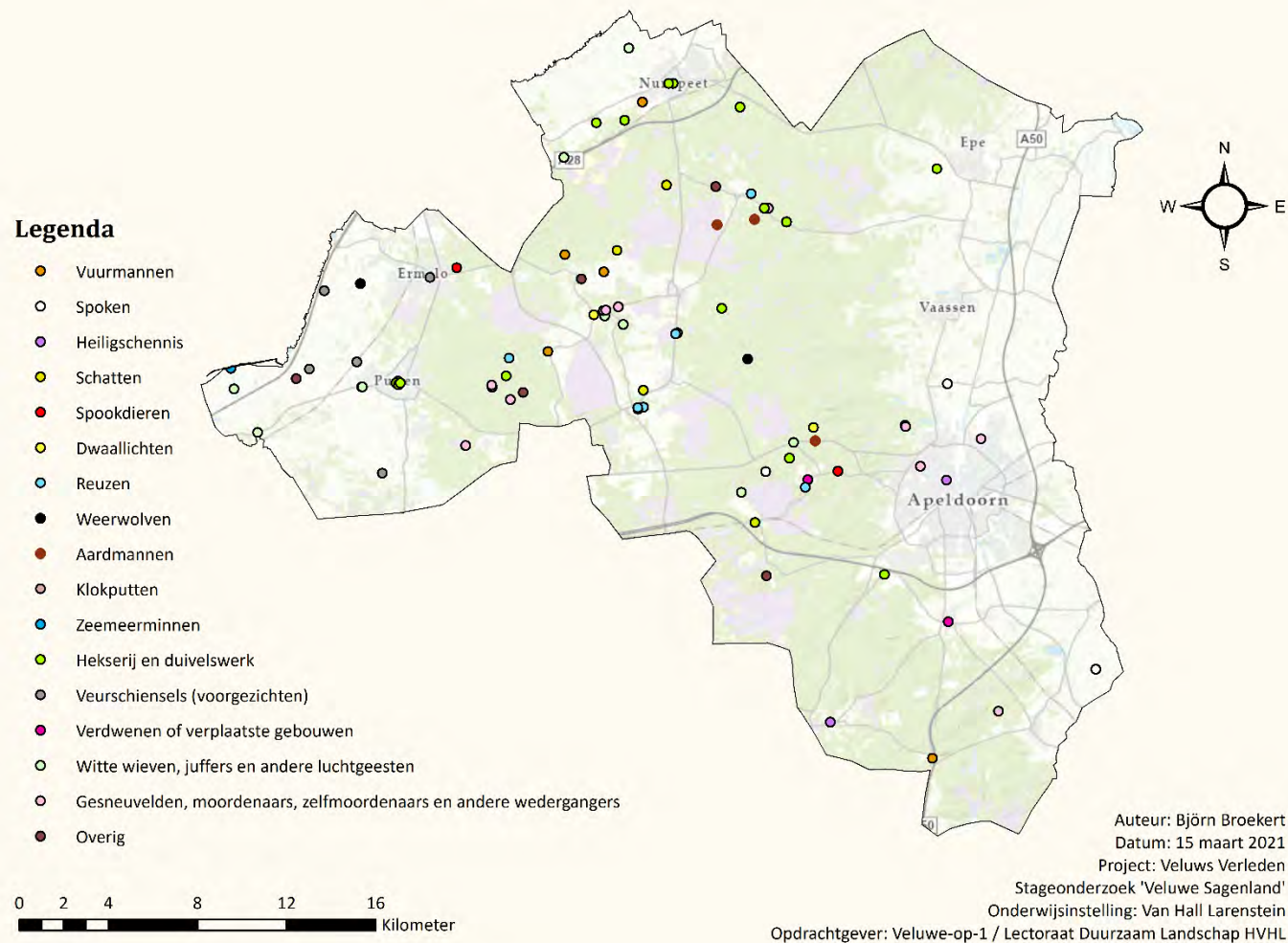
77	Spoken	't Is te laank	Wenum	Apeldoorn	Nee	Wandelingen over de Veluwe I, O.G. Heldring, 22-23; Gelders Sagenboek, J.R.W. Sinninghe, 1943, 50
78	Gesneuvelden, vermoorden, zelfmoordenaars en andere wedergangers	De jonker en de molenaarsdochter	Elspeet	Ermelo	Nee	Toeristische Sagengids van de Veluwe, H. den Haan, 2015, 36
79	Aardmannen	De Vierhouter aardmannetjes	Vierhouten	Nunspeet	Nee	Noord-Veluwse vertellingen en geheimenissen, J.L. de Boer, 1954, 109-111
80	Vuurmannen	Verbrande Berend	Speuld	Ermelo	Nee	In de Oude Tijd, A. Aarssen, 1871, 306-307; Gelders Sagenboek, J.R.W. Sinninghe, 1943, 110
81	Reuzen	De knecht van de reus van Uddel	Uddel	Apeldoorn	Nee	Volksverhalen uit Gelderland, G.J.H. Kosenbrink, 1979, 138-141
82	Hekserij en duivelswerk	De boer en de duivel	Wissel	Epe	Nee	Volksverhalen uit Gelderland, G.J.H. Kosenbrink, 1979, 159-161
83	Hekserij en duivelswerk	De dansende bomen	Drie	Ermelo	Nee	Noord-Veluwse vertellingen en geheimenissen, J.L. de Boer, 1954, 97-99

8.2 Bijlage B:

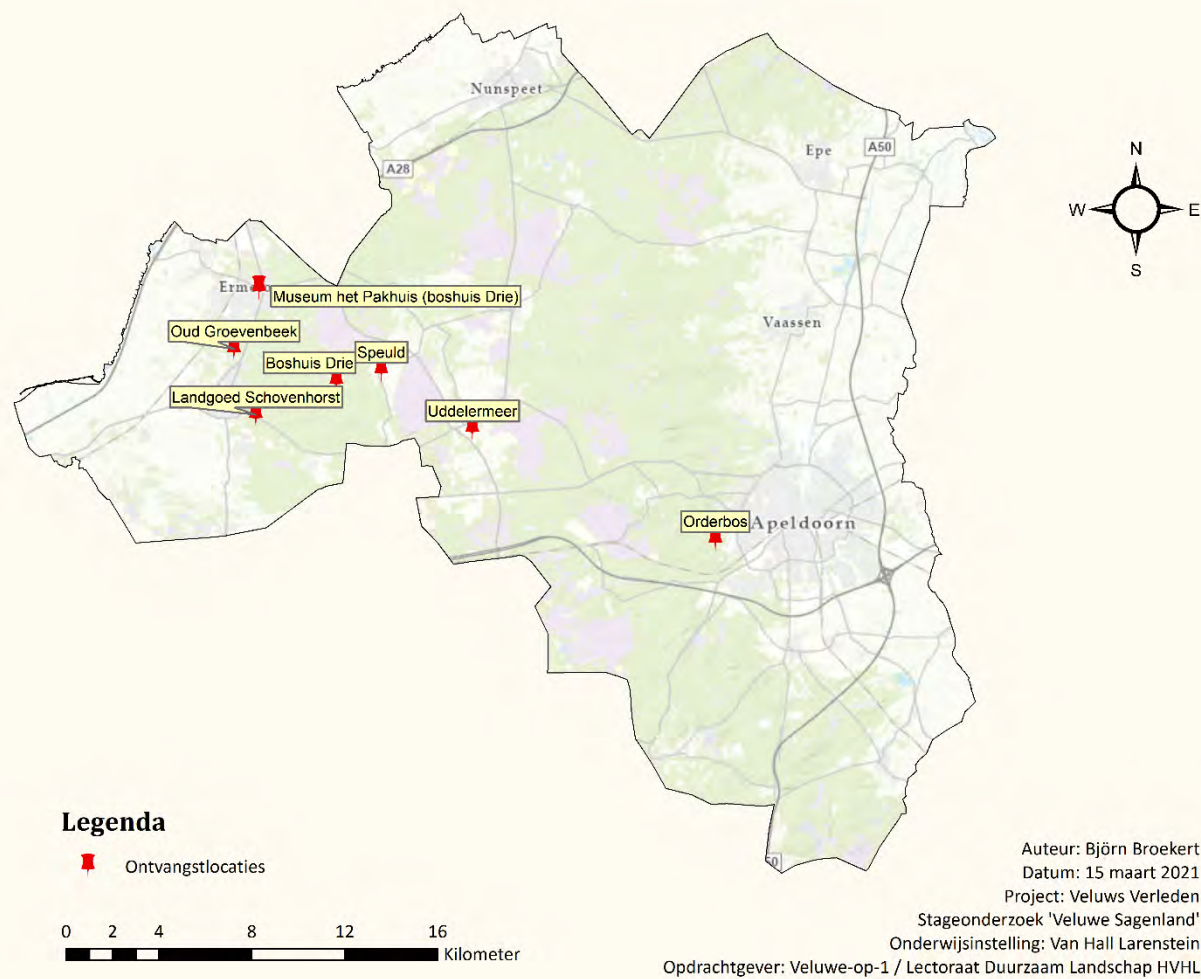
8.3 Bijlage C:

Onderwerpenkaart sagen Veluws Verleden

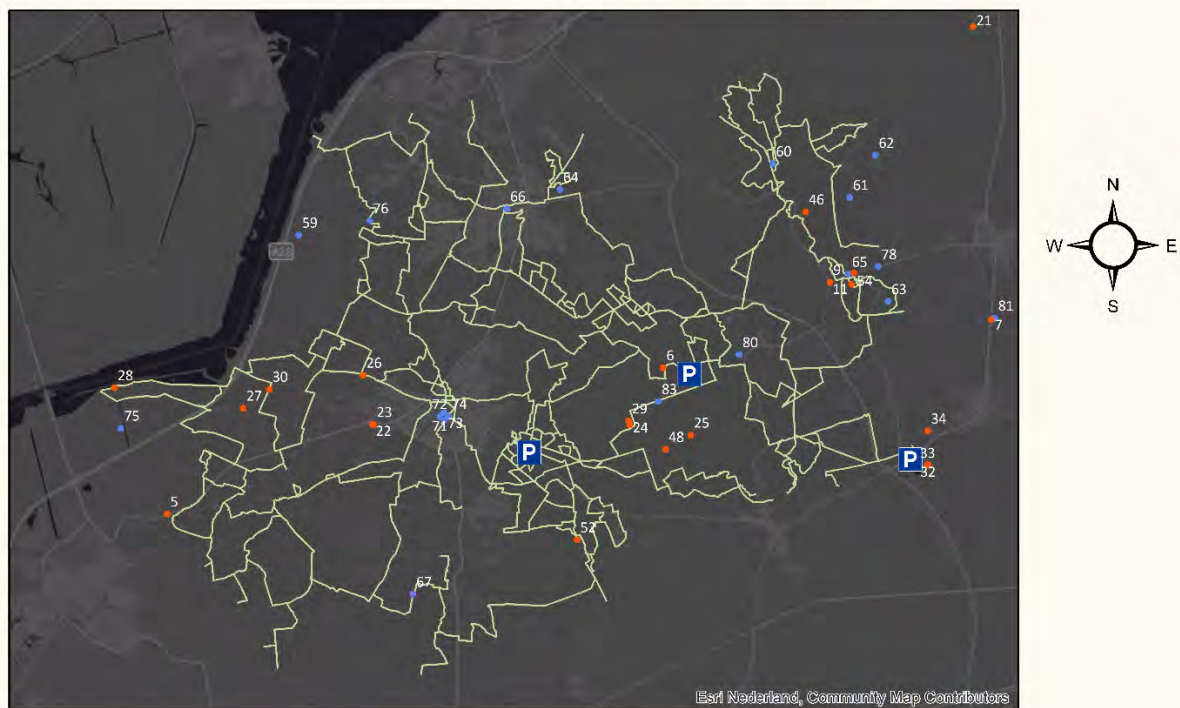
8.4 Bijlage D:

Overzichtskaart ontvangstlocaties

8.5 Bijlage E:

Overzichtskaart wandelnetwerk Ermelo en Putten

Legenda

- Wandelnetwerk Ermelo/Putten
- P** Schovenhorst, Boshuis Drie/Speulderbos & Uddelermeer
- Locatiespecifieke sagen
- Locatie-aspecifieke sagen

0 1 2 4 6 8
Kilometer

Auteur: Björn Broekert
Datum: 15 maart 2021
Project: Veluws Verleden
Stageonderzoek 'Veluwe Sagenland'
Onderwijsinstelling: Van Hall Larenstein
Opdrachtgever: Veluwe-op-1 / Lectoraat Duurzaam Landschap HVHL

8.6 Bijlage Fa:

Netwerkvolgende route Boshuis Drie/Speulderbos

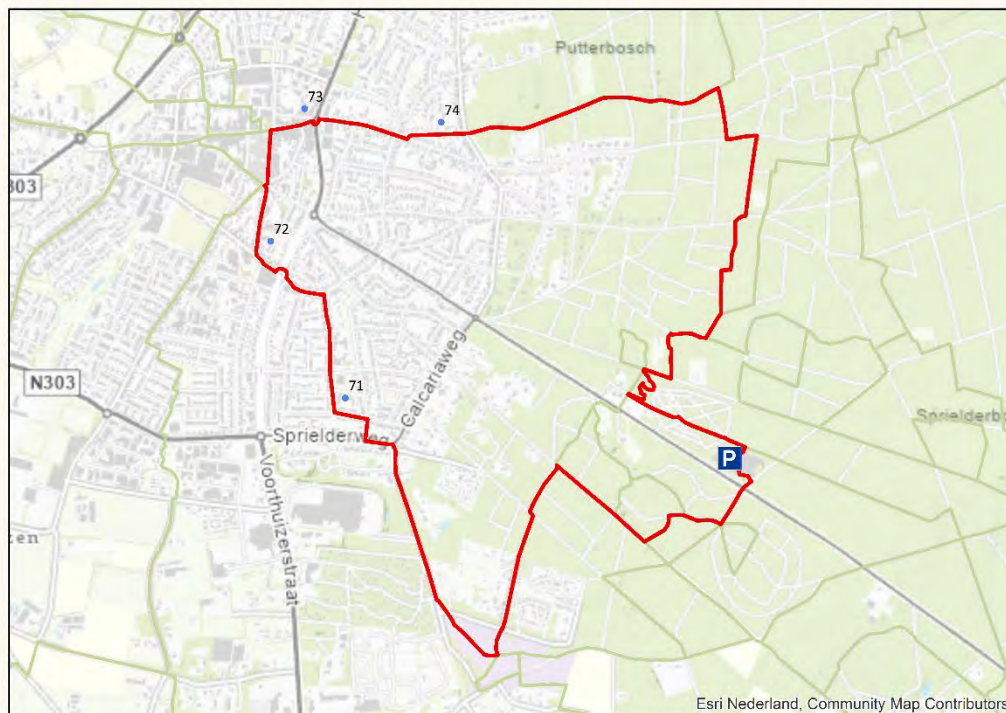
8.7 Bijlage Fb:

Routevoorstel Boshuis Drie/Speulderbos

8.8 Bijlage G:

Routemogelijkheid Schovenhorst

Legenda

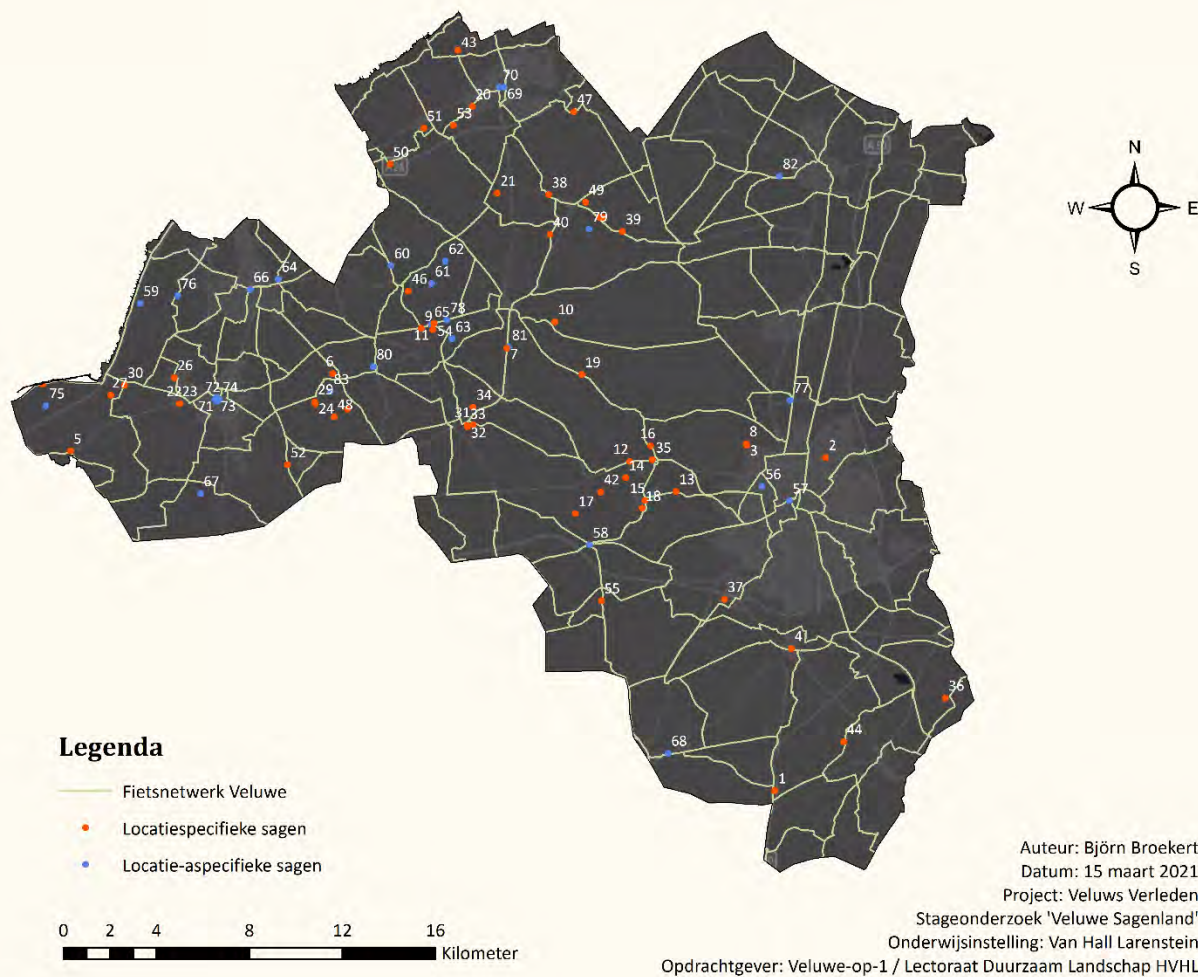
- Route
- Wandelnetwerk Ermelo/Putten
- P** Schovenhorst
- Locatie-aspecifieke sagen

0 0,25 0,5 1 1,5 2
Kilometer

Auteur: Björn Broekert
Datum: 15 maart 2021
Project: Veluws Verleden
Stageonderzoek 'Veluwe Sagenland'
Onderwijsinstelling: Van Hall Larenstein
Opdrachtgever: Veluwe-op-1 / Lectoraat Duurzaam Landschap HVHL

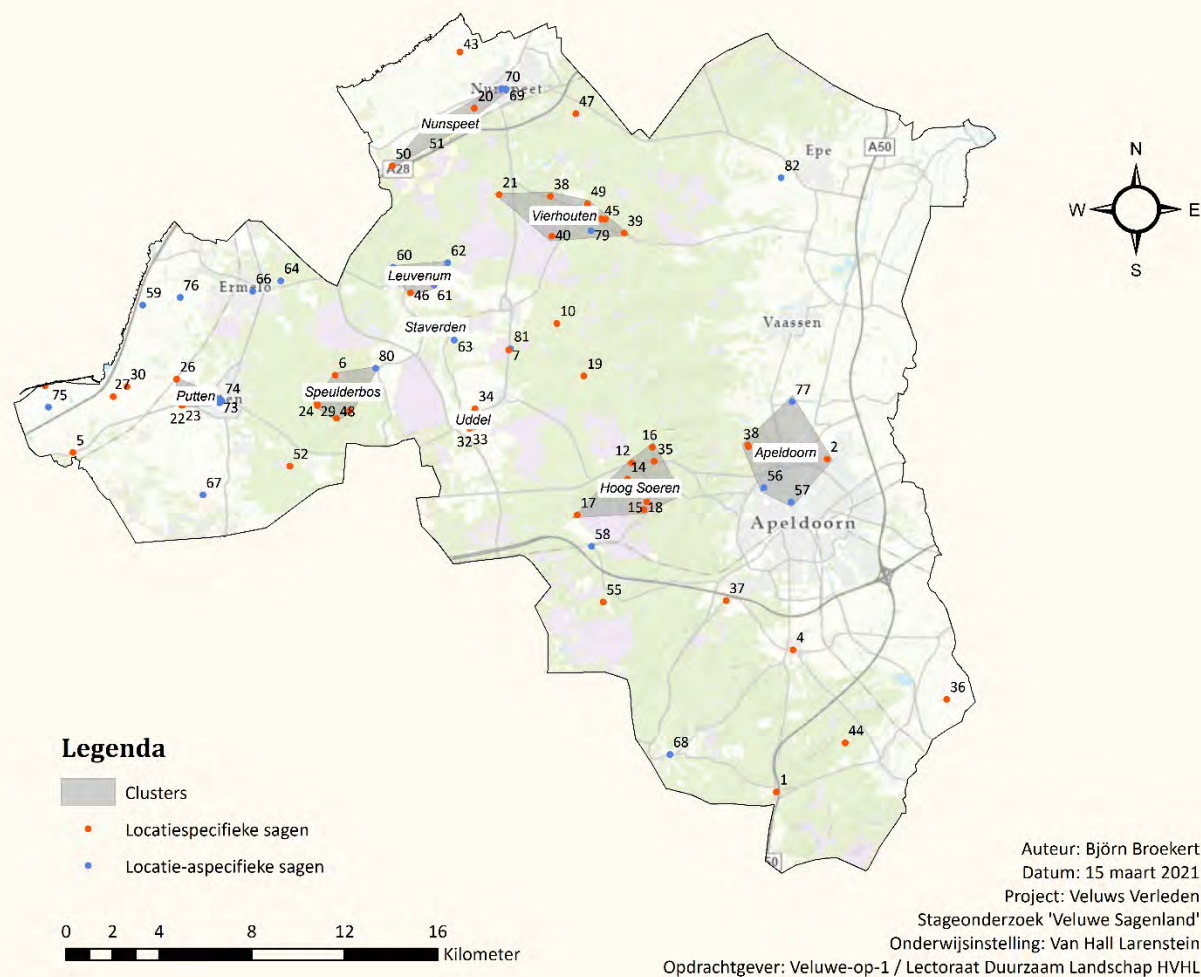
8.9 Bijlage H:

Overzichtskaart Veluws Fietsnetwerk

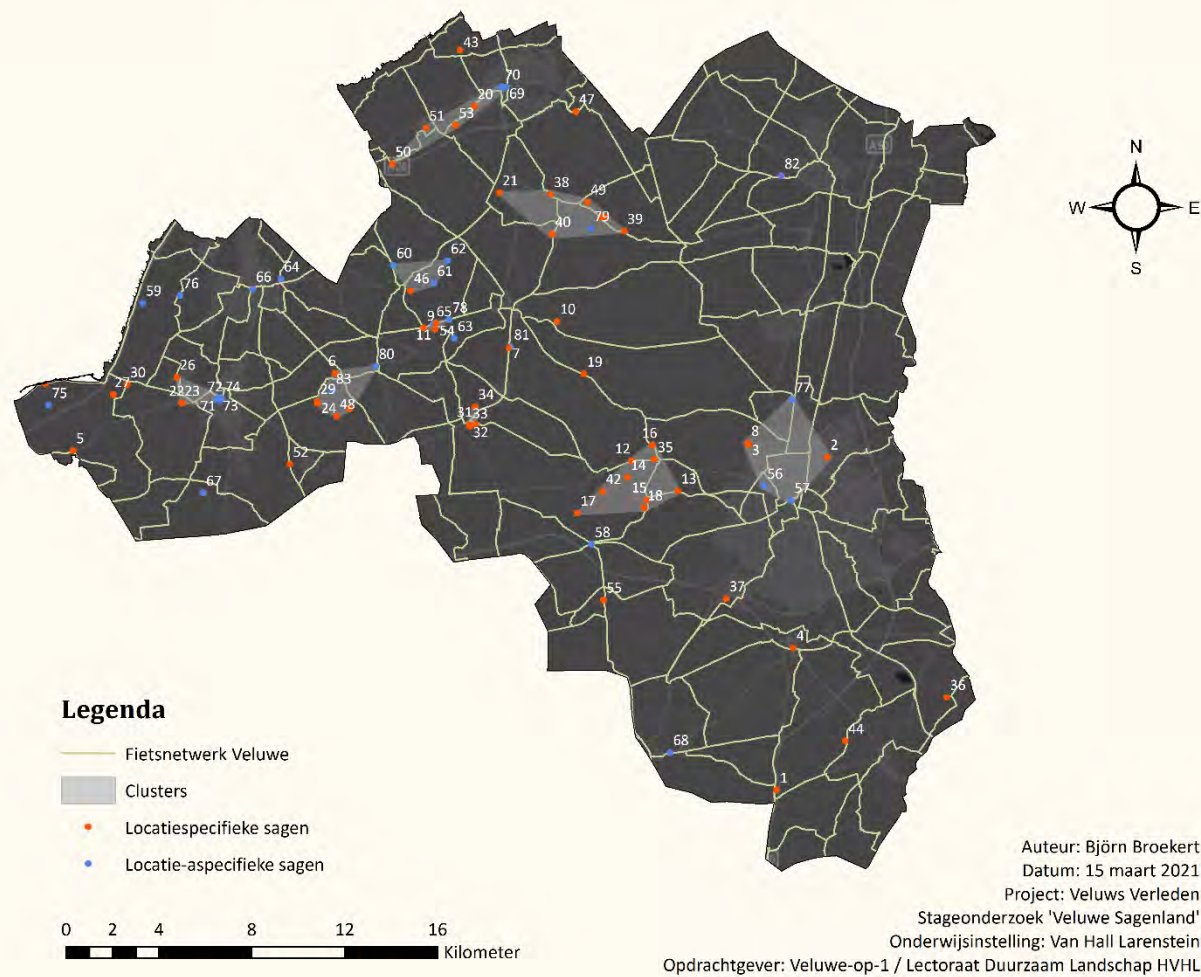
8.10 Bijlage I:

Overzichtskaart sagenclusters

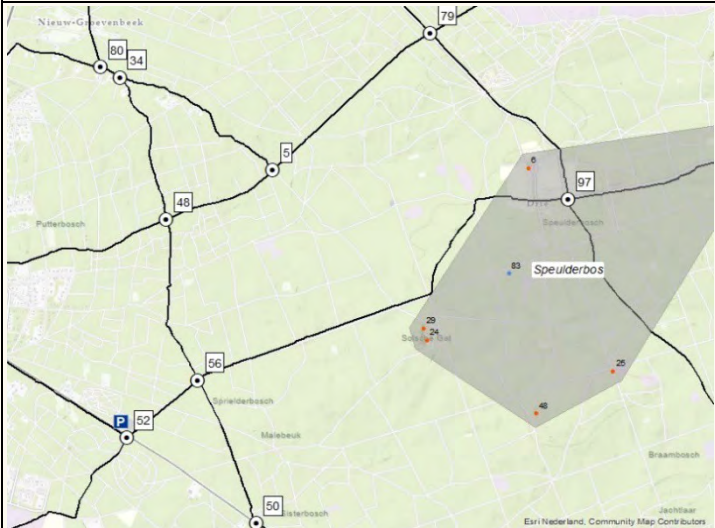

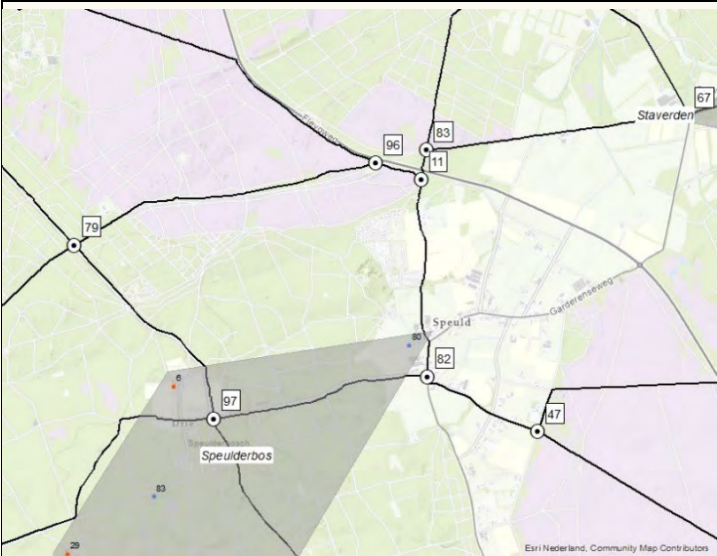
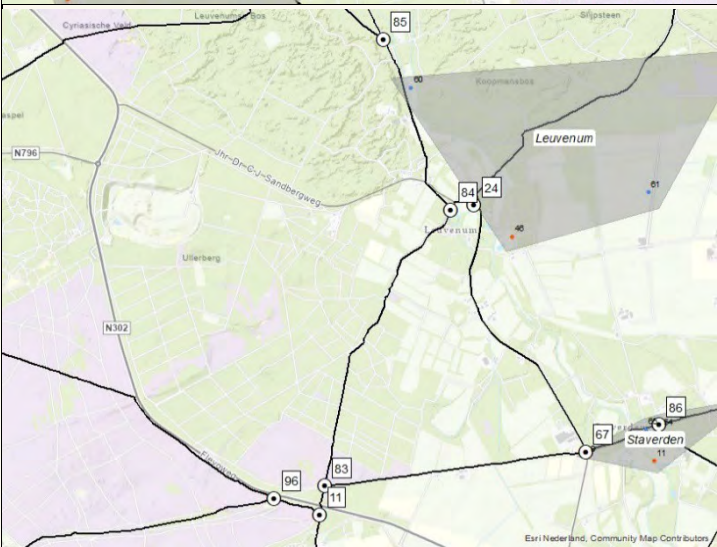
8.11 Bijlage J:

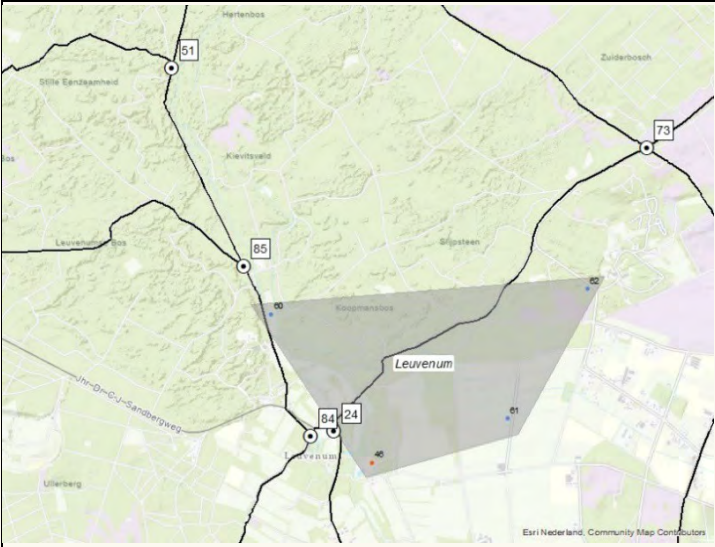
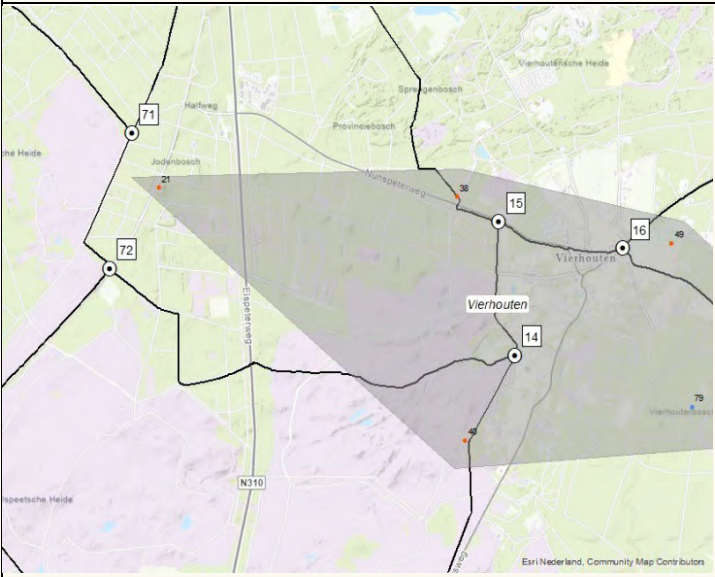
Combinatiekaart Veluws Fietsnetwerk en sagenclusters

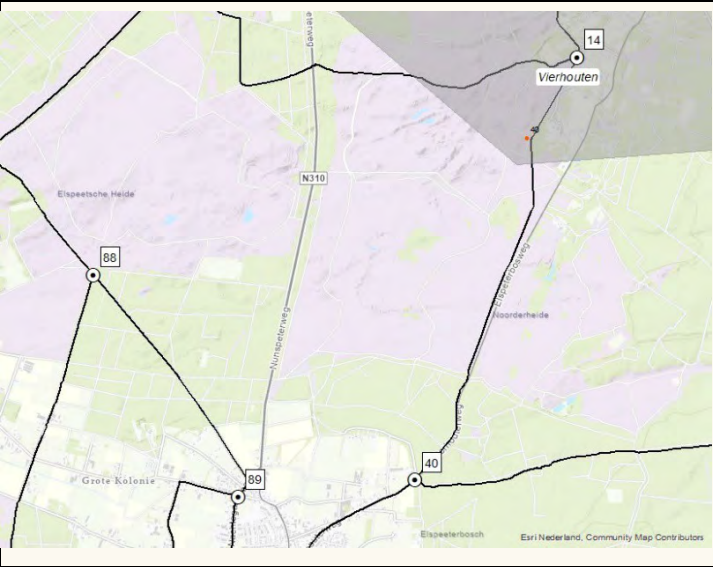
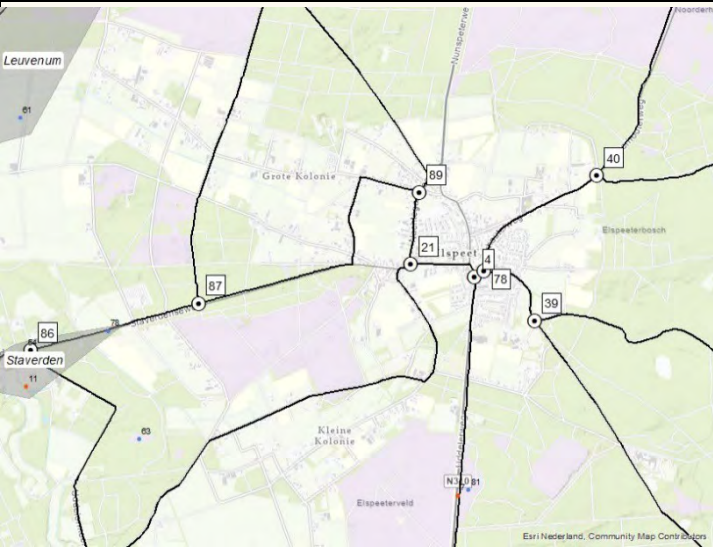

8.12 Bijlage K: knooppuntenanalyse route 1

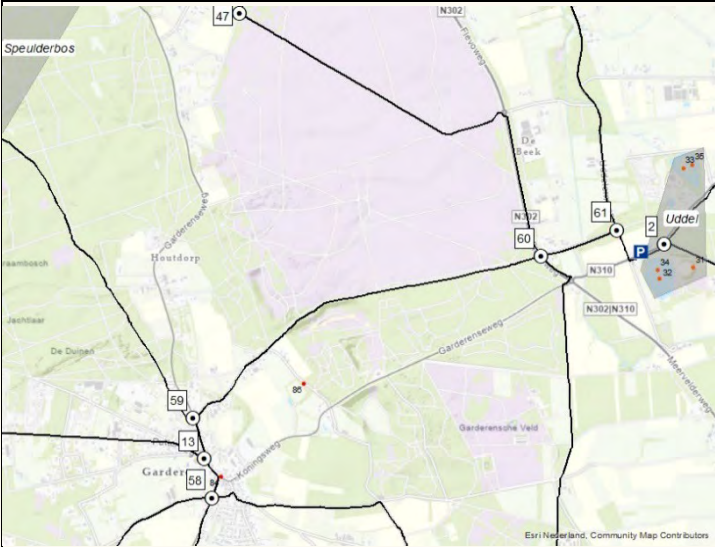
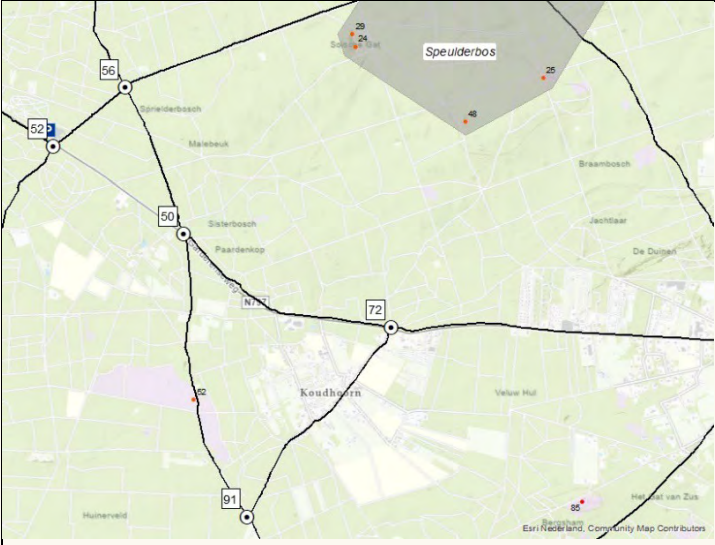
Route 1: Speulderbos – Leuvenum – Vierhouten – Staverden – Uddel				
Weergave	Traject	Knooppunten	Keuze	Onderbouwing
	Schovenhorst - Speulderbos	52→56/ 52→56→48→5→79	52→56	Deze knooppunten zijn de snelste manier om vanaf Schovenhorst in cluster Speulderbos te geraken. Een omleiding via KP48→5→79 levert geen extra variatie op, afgezien van het doorkruisen van Drie. De afweging is hier: kortere weg met twee verhalen (24&29) of langere weg met één verhaal (6).

	Speulderbos- Leuvenum	97→79→96→11→83 / 97→82→11→83	97→82→11→8 3	Deze keuze resulteert in ietwat meer spreiding en variatie in verhaal (de recreant passeert al drie verhalen vlak na elkaar over hetzelfde bos). Ook zorgt deze route relatief voor meer variatie (agrarisch buurtschap + een stuk heide, in plaats van alleen een lang stuk heide).
	Speulderbos- Leuvenum	83→84→24/ 83→84→85	83→84→24	Deze koers is het meest vanzelfsprekend, wil men de recreant Vierhouten op sturen; zie onderstaande rij.

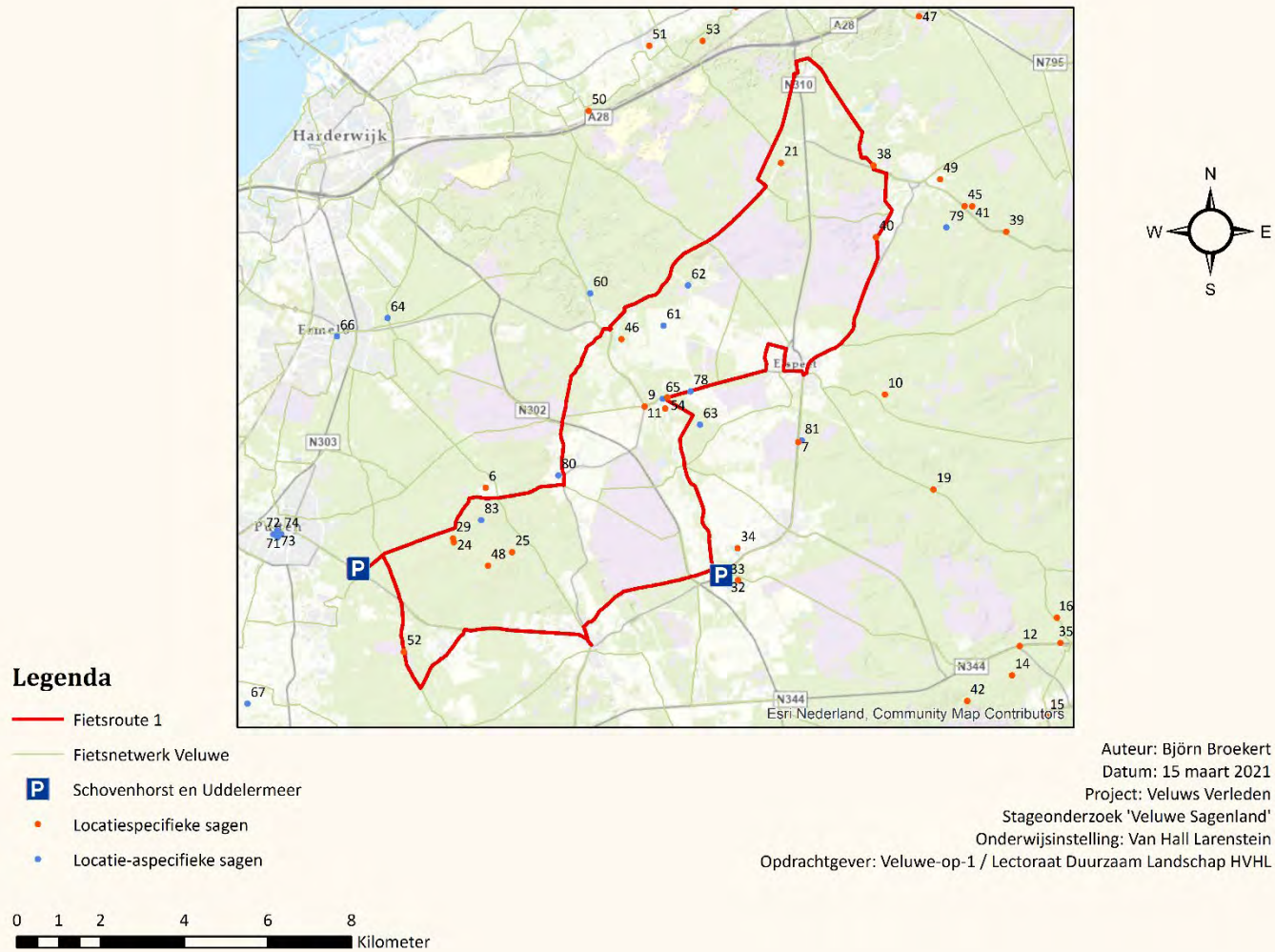
	Leuvenum- Vierhouten	24→73	24→73	
	Leuvenum- Vierhouten	73(uit beeld)→72→71/ 73→72→14	73→72→71	De keuze valt op het maken van een omweg naar het noorden. Hiermee wordt het beeldende (en relevante) verhaal van Eibertje verteld, en wordt het Ronde Huis gepasseerd, waar weer moderne sagen over rondgaan (deze is niet opgenomen in de resultaten van het sagenonderzoek door het niet-historische karakter). Ook heeft de fietser hier de mogelijkheid even Vierhouten in te gaan.

	Vierhouten- Staverden	14→40	14→40	
	Vierhouten- Staverden	40→78→4→21 →89→87	40→78→4→21 →89→87	Wil Staverden bereikt worden (hier al zichtbaar links op de weergave), zal Elspeet doorkruist moeten worden. Negatief is dit geenszins – hier is kans voor bezoek aan horecagelegenheden of winkels.

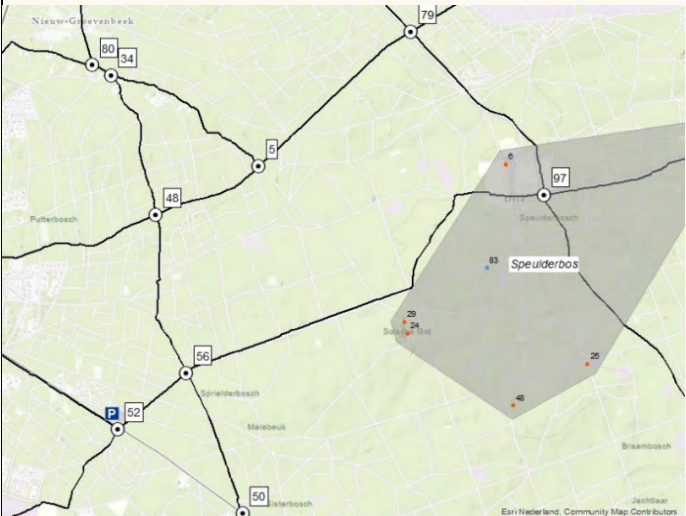
	Staverden- Uddel	87→86→1/ 87→86→67→83→11 →82	87→86→1	Deze knooppuntkeuze resulteert in een kortere, gevarieerdere tocht richting de volgende bestemming: Uddel. De tweede optie is onlogisch in het feit dat deze de recreant hoe dan ook langs reeds gepasseerd gebied leidt, en in die zin ook niets oplevert, naast het feit een flinke omweg te veroorzaken.
	Staverden- Uddel	1→61	1→61	De fietser arriveert bij het Uddelermeer. Hoewel niet drastisch, zal er hier kort van de ronde afgeweken moeten worden – wil de fietser het Uddelermeer (en restaurant) daadwerkelijk bezoeken.

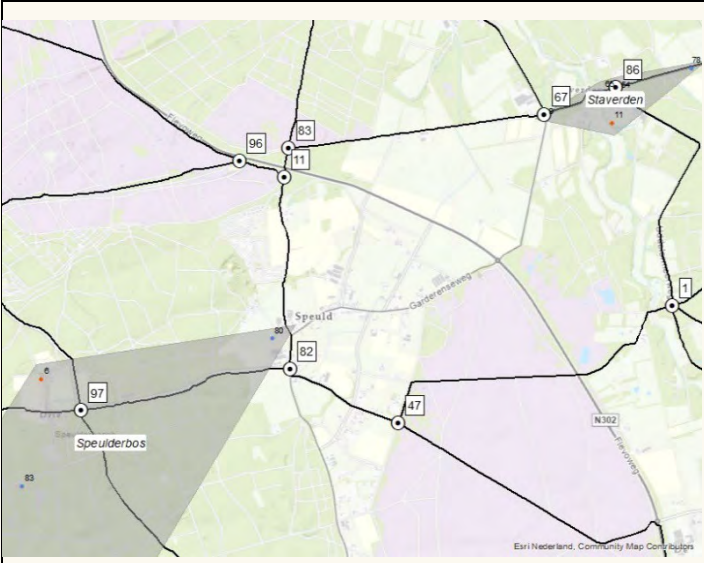
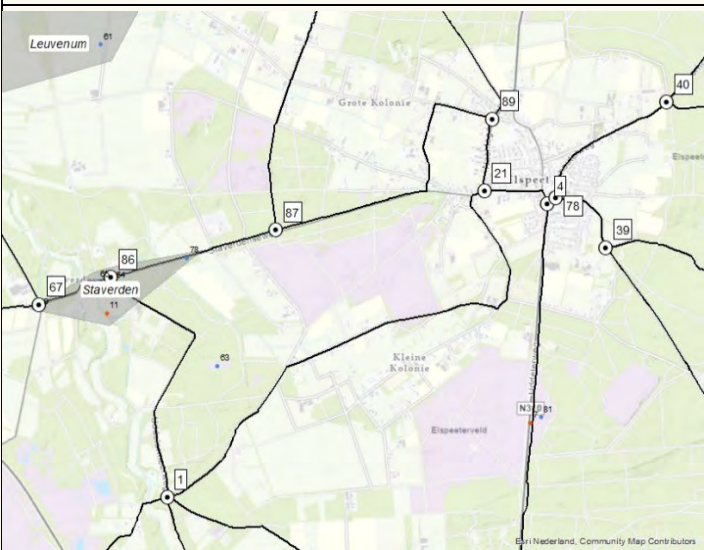
	Uddel-Schovenhorst	61→60→47/ 61→60→59→13	61→60→59→1 3	Zoals in de weergave gadete slaan is, resulteert het volgen van KP47 in het herhaaldelijk doorkruisen van cluster Speulderbos –niet geheel logisch. Resterende onderbouwing voor de knooppuntkeuze luidt: rand heide/bos is een pluspunt, route is korter, N-weg wordt vermeden, extra verhaal in Garderen (84) (buiten de officiële scope, maar desondanks onderzocht, zie BIJLAGE).
	Uddel-Schovenhorst	13(buiten beeld)→72→50→56→52/ 13→72→91→50→56→52	13→72→91→5 0→56→52	Vermijden N-weg, extra verhaal, landschappelijke variatie.

Fietsroute 1

8.13 Bijlage L: knooppuntenanalyse route 2

Route 2: Speulderbos – Staverden – Hoog Soeren –Uddel				
Weergave	Traject	Knooppunten	Knooppuntkeuze	Onderbouwing
	Schovenhorst - Speulderbos	52→56/ 52→56→48→5→79	52→56	Deze knooppunten zijn de snelste manier om vanaf Schovenhorst in cluster Speulderbos te geraken. Een omleiding via KP48→5→79 levert geen extra variatie op, afgezien van het doorkruisen van Drie. De afweging is hier: kortere weg met twee verhalen (24&29) of langere weg met één verhaal (6).

	Speulderbos- Staverden	97→82→11→83→67/ 97→82→47→86	97→82→47→86	Meer landschappelijke variatie.
	Staverden- Hoog Soeren	86→87→89→21→4 →78→39	86→87→89→21→4 →78→39	

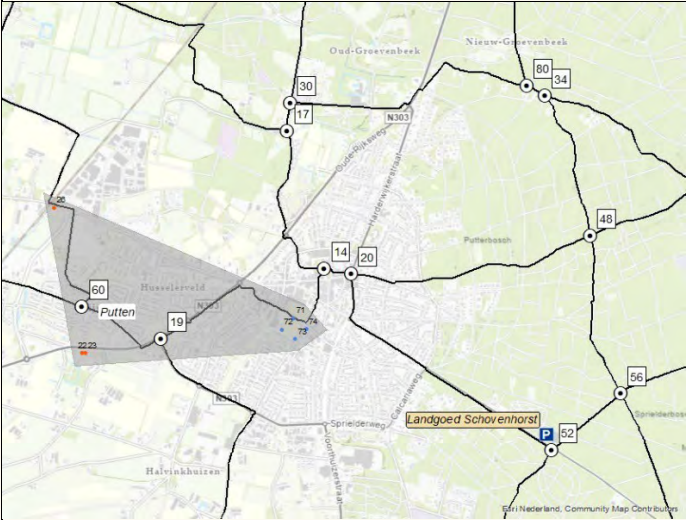
	Staverden- Hoog Soeren	39→8	39→8	KN8 is de enige keuze die de fietser rechtstreeks naar cluster Hoog Soeren leidt.
	Staverden- Hoog Soeren	8→9	8→9	

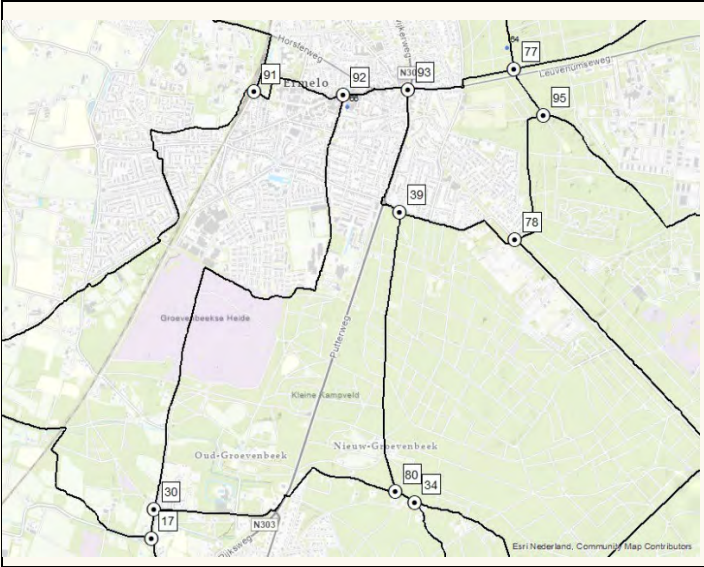
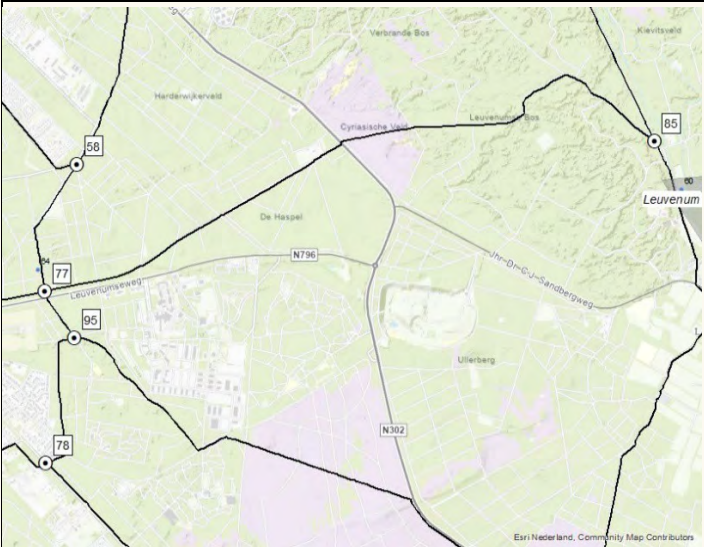
	Uddel- Schovenhorst	2→61→60→47/ 2→61→60→59→13	2→61→60→59→13	Zoals in de linkerbovenhoek van de weergave te zien is leidt de eerste knooppuntoptie de recreant terug via het reeds doorkruiste Speulderbos. Garderen voert ons via een nieuwe weg naar Schovenhorst. Daarbij wordt ook nog een extra verhaal gepasseerd.
	Uddel- Schovenhorst	13(buiten beeld)→72→50→56→52/ 13→72→91→50→56→52	13→72→91→50→56→52	Vermijden N-weg, extra verhaal, landschappelijke en routekundige variatie.

Fietsroute 2

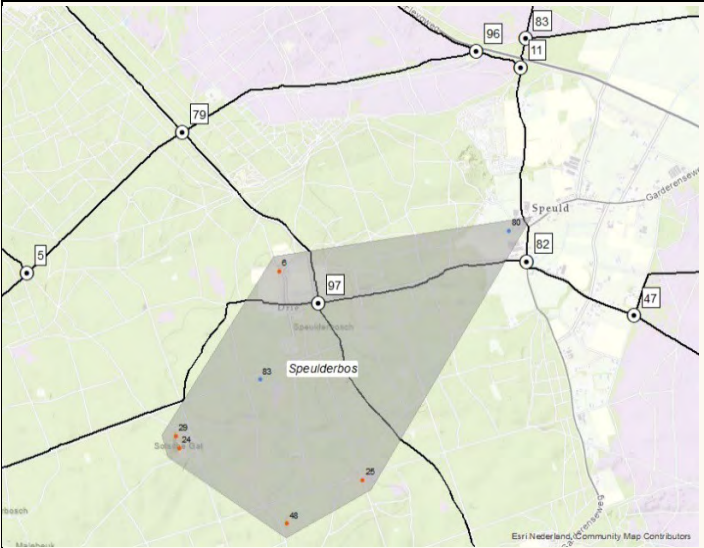
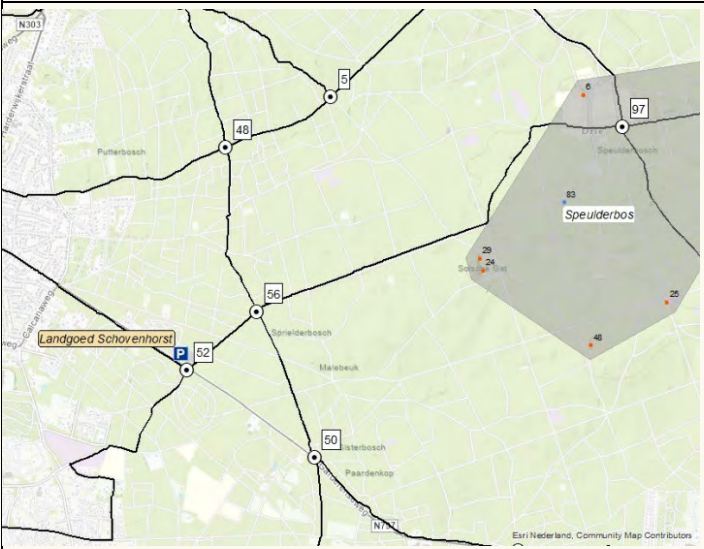

8.14 Bijlage M: knooppuntenanalyse route 3

Route 3: Putten – Leuvenum – Staverden - Speulderbos				
Weergave	Traject	Knooppunten	Keuze	Onderbouwing
	Schovenhorst- Putten	52→20→14→19→60/ 52→14→17→30	52→14→17→30	Kortere afstand, meer landschappelijke variatie.

	Putten- Leuvenum	30→92→93→77/ 30→92→93→77→95/ 30→80→39→78→95/ 30→80→39→78→95 →77	30→92→93→77	Ook hier geldt: meer landschappelijke variatie, Ermelo wordt aangedaan (inclusief een verhalenpunt), en het aanhouden van KP77 resulteert erin (zoals in de onderstaande rij te zien is) dat er zo veel mogelijk van het Leuvenum-cluster wordt doorkruist.
	Putten- Leuvenum	77→85	77→85	

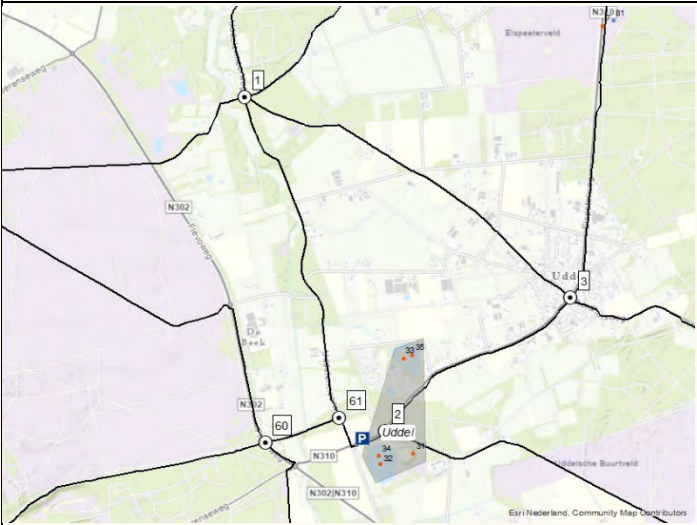
	Leuvenum- Staverden	85→84→24→67/ 85→84→83→67	85→84→24→67	Korte afstand en op lange termijn meer landschappelijke variatie (Leuvenumse beek).
	Staverden- Speulderbos	67→86→1→47→82/ 67→83→11→82	67→86→1→47→82	Met deze knooppuntkeuze wordt Staverden gepasseerd. Daarnaast openbaart zich een rijkere landschappelijke variatie langs dit traject.

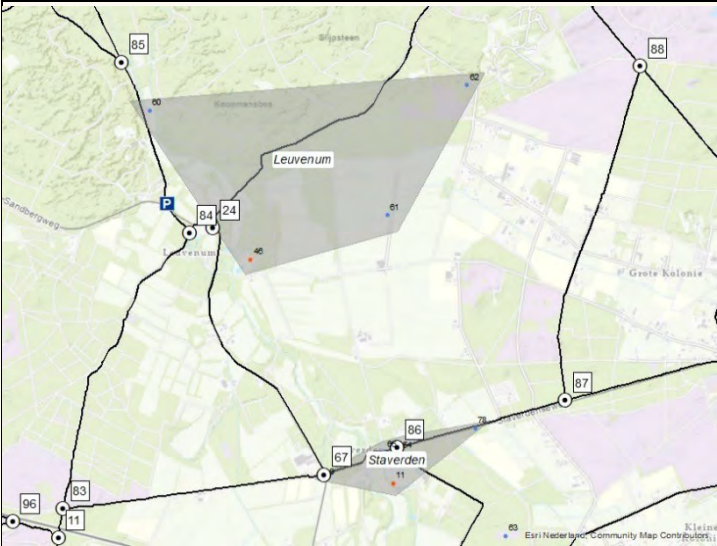
	Speulderbos-Schovenhorst	82→97	82→97	
	Speulderbos-Schovenhorst	97→56→52	97→56→52	

Route 3

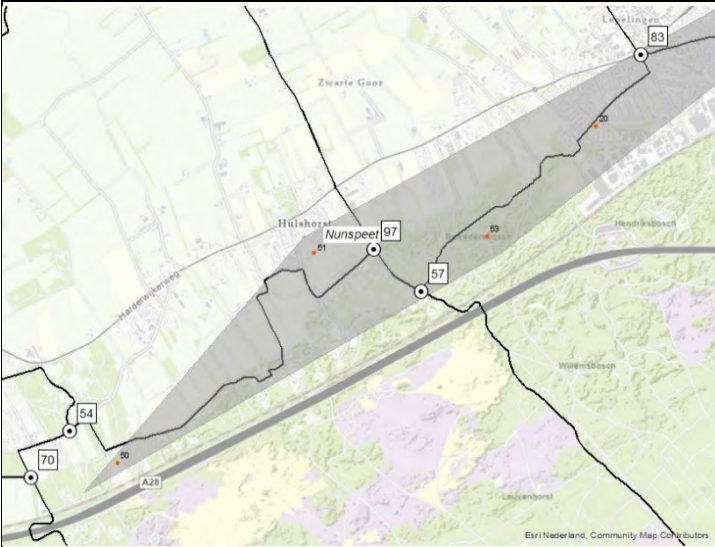
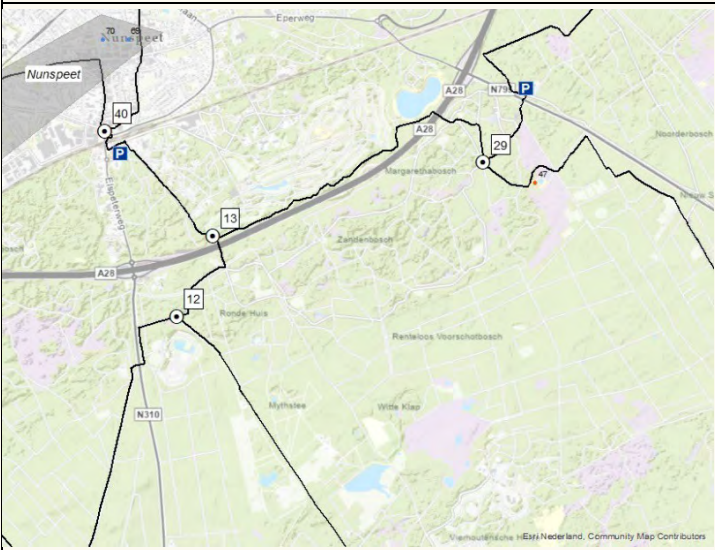

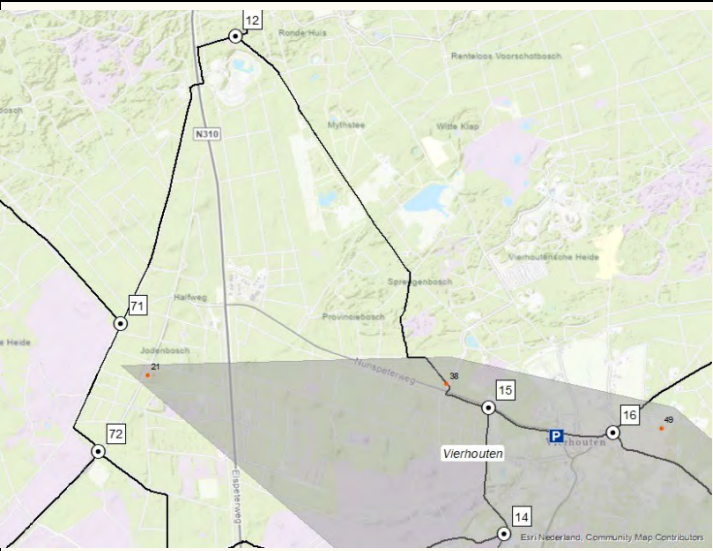
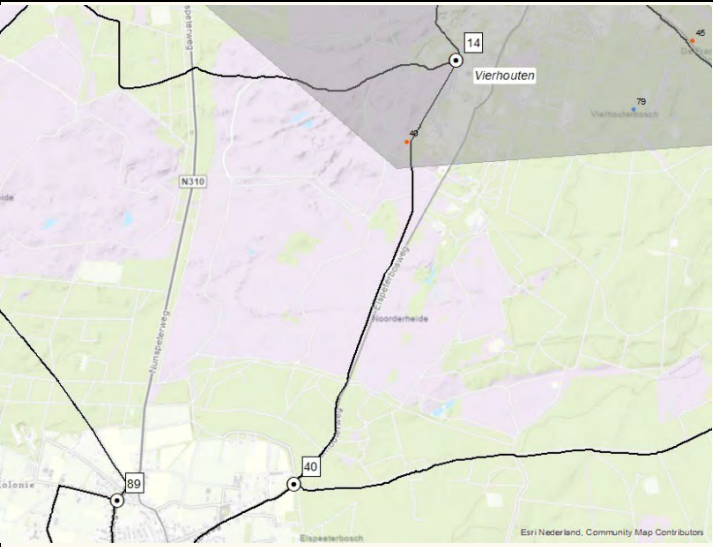
8.15 Bijlage N: knooppuntenanalyse route 4

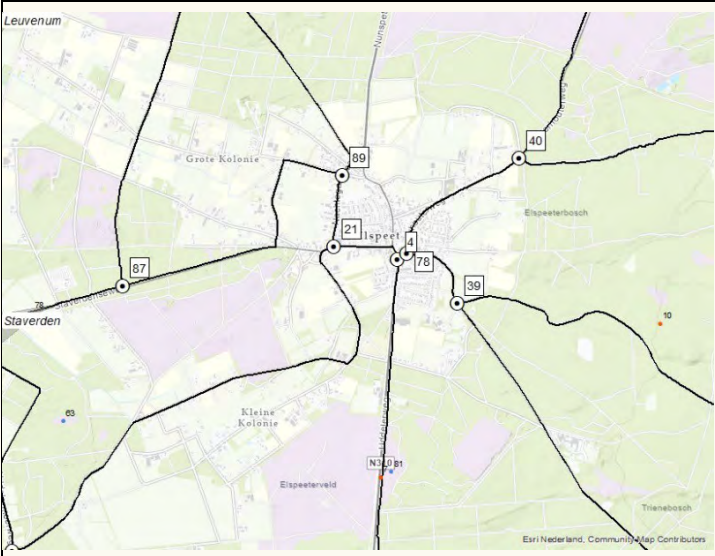
Route 4: Uddel – Staverden – Leuvenum – Nunspeet – Vierhouten				
Weergave	Traject	Knooppunten	Keuze	Onderbouwing
	Uddel- Staverden	2→61→1/ 2→3→1	2→61→1	Kortere weg. Een omweg via Uddel heeft (zeker gezien de al aanwezige horecavoorziening bij het Uddelermeer zelf) geen meerwaarde in deze situatie, ook in acht nemende dat de weg van KN2 naar KN3 uit provinciale weg bestaat.

	Uddel-Staverden	1→86	1→86	De fietser geraakt, begeleid door beek en bos, in Staverden.
	Staverden-Leuvenum	86→67→24→84/ 86→67→83→84	86→67→24→84	De tweede knooppuntkeuze is <i>mogelijk</i> , en leidt de fietser weliswaar langs bos en een stukje heide, maar op de lange termijn brengt de eerste optie meer variatie op tafel (beek) en resulteert bovendien in een korter traject. In beide gevallen worden geen verhalen gepasseerd.

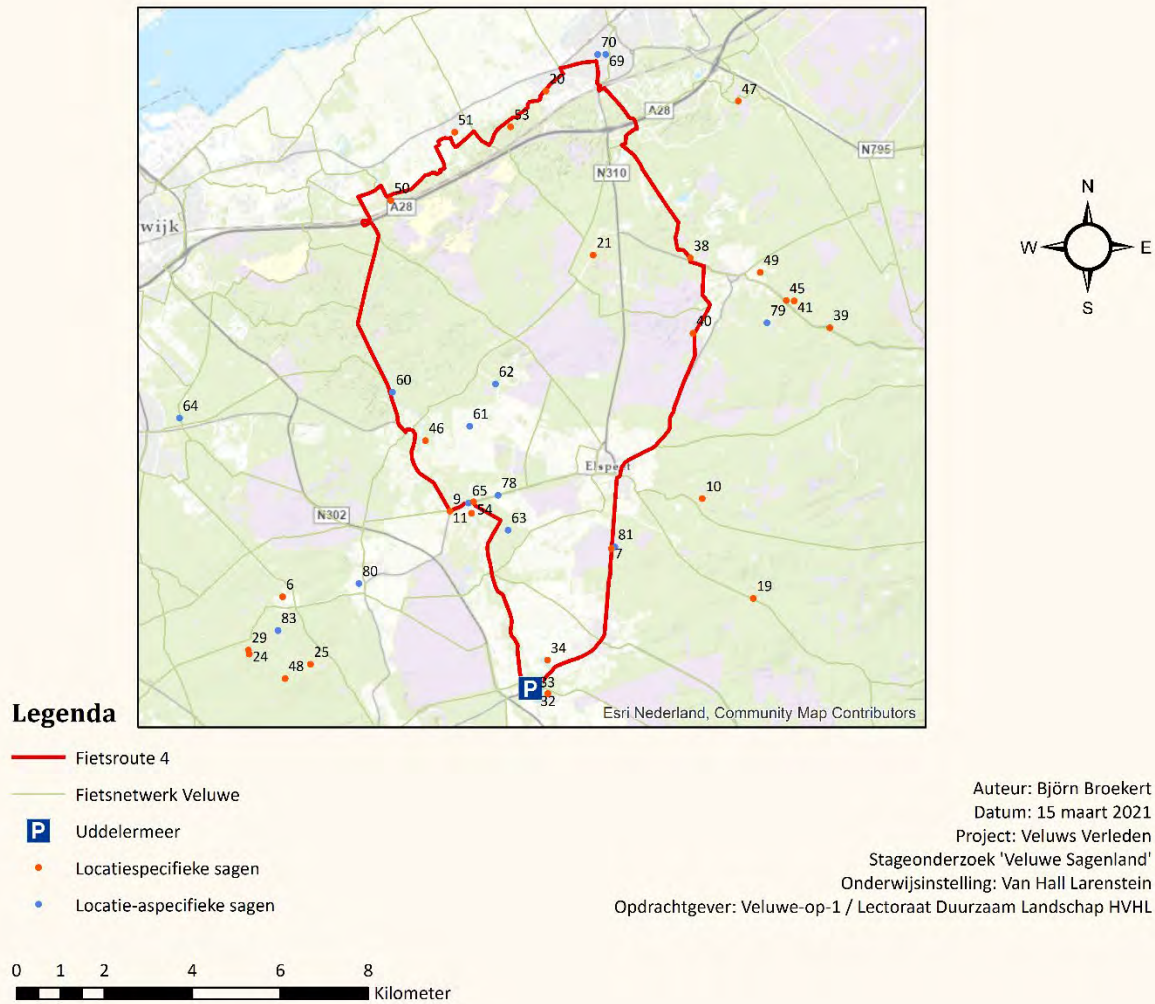
	Leuvenum- Nunspeet	84→85→51	84→85→51	Om Nunspeet te bereiken (met in het achterhoofd dat Vierhouten pas op heteinde wordt gepasseerd) is dit de enige keuze.
	Leuvenum- Nunspeet	51→42→53→70→54 / 51→42→20→74→76 →70→54	51→42→53→70→54	Hoewel de fietser hier met een uitschieter langs de heide en zandvlakte van het Koopmansbosch gestuurd kan worden, krijgt de recreant hier slechts een klein tipje van te zien – een landschappelijke amuse, ten koste van een omweg die verder niet te rechtvaardigen valt. De snelste weg naar Nunspeet is hier de meest logische keuze.

	Nunspeet-Vierhouten	54→97→57→83	54→97→57→83 3	Aldaar arriveert de fietser in Nunspeet. Er is maar één manier om dit dorp z'n geheel te doorklieven.
	Nunspeet-Vierhouten	83(hier buiten beeld)→40→13→12/ 83→40→13→29	83→40→13→12	Met de omzwaai die genomen wordt door richting KN29 te fietsen, is de fietser gedwongen een aantal kilometer vlak naast de A28 te fietsen. De omweg is bovendien vrij drastisch. Beide knooppuntkeuzes leveren evenveel verhalen op.

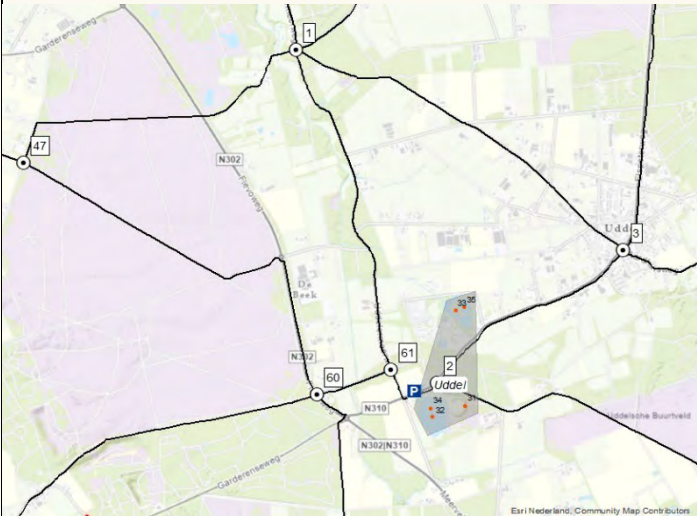
	Nunspeet- Vierhouten	12→15→14/ 12→71→72→14	12→15→14	Kortere weg, verhaal sluit aan op route.
	Vierhouten- Uddel	14→40	14→40	

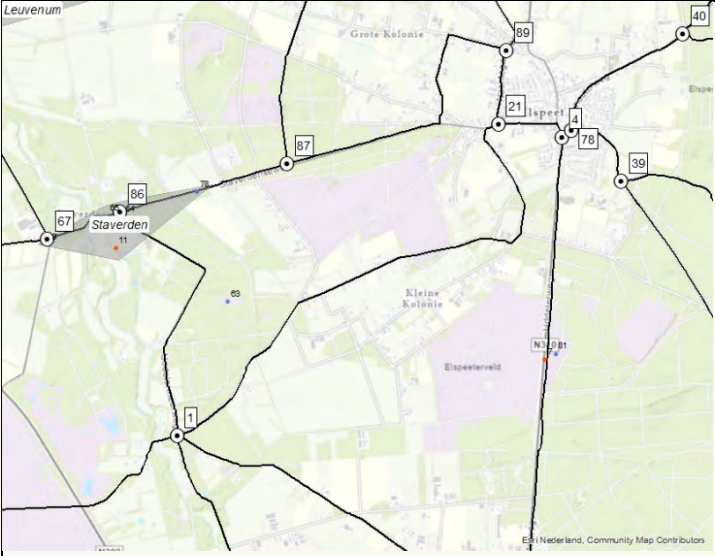
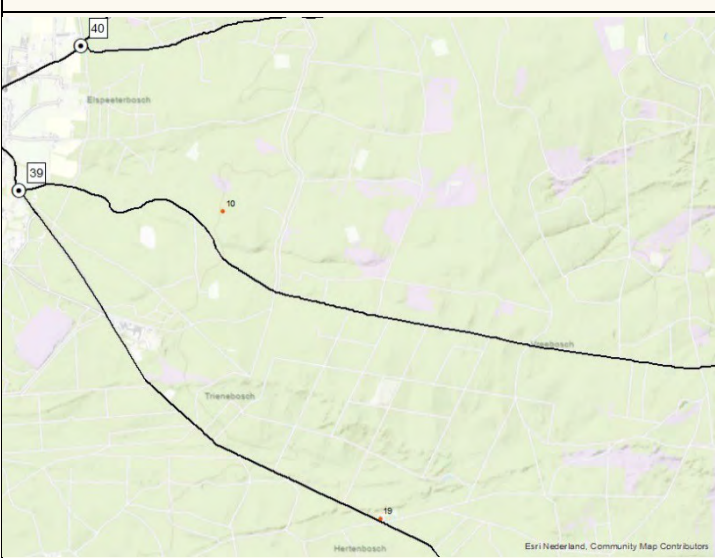
	Vierhouten-Uddel	40→78→4→3(buiten beeld)/ 40→78→4→21→1(buiten beeld)/ 40→78→4→21→89→87→1	40→78→4→3	Het betreft hier een kortere weg naar Uddel, met de kans nog een verhaal te vertellen.
	Vierhouten-Uddel	3→2	3→2	

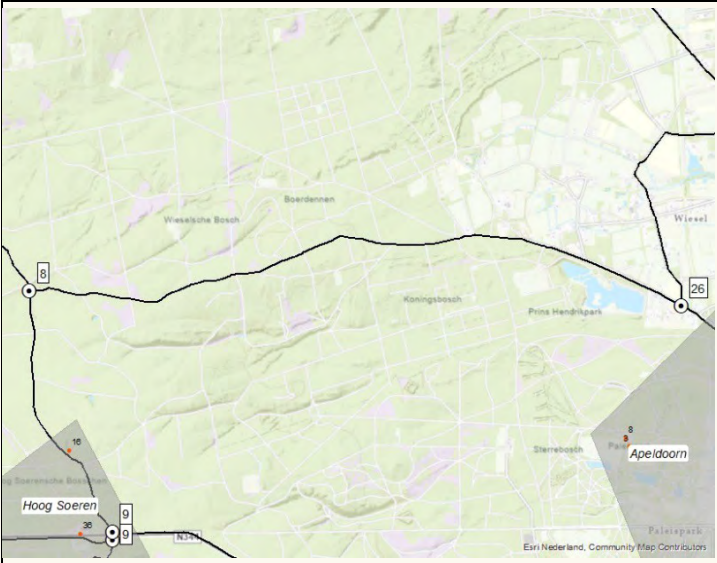
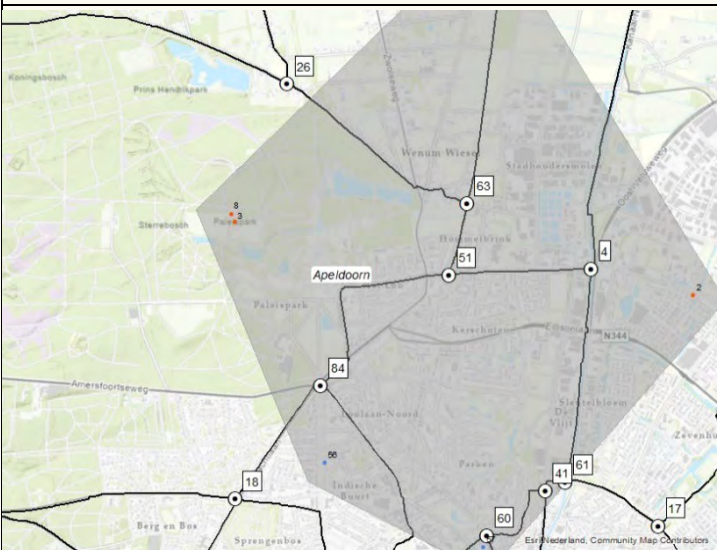
Route 4

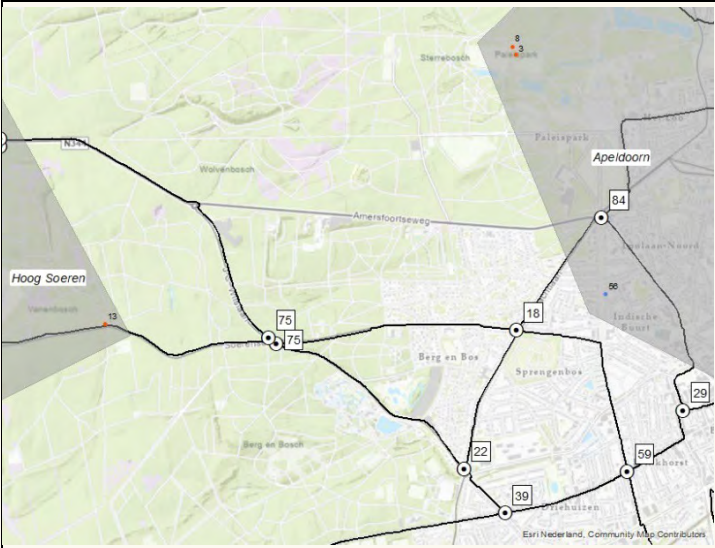
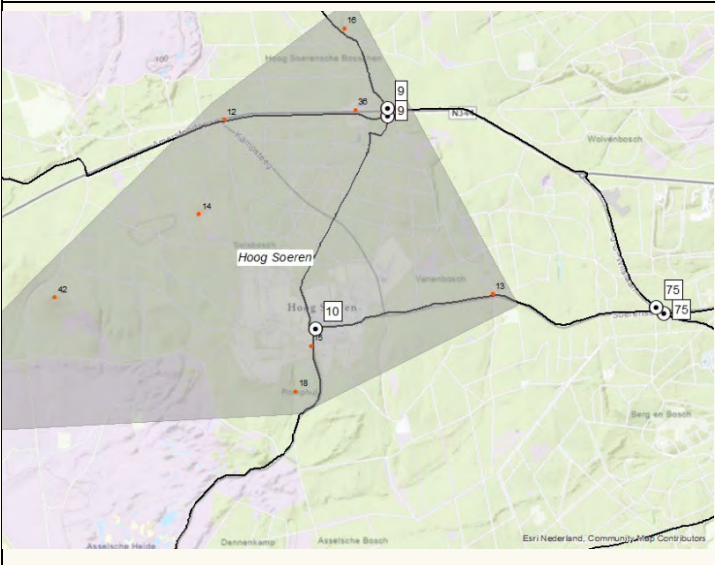

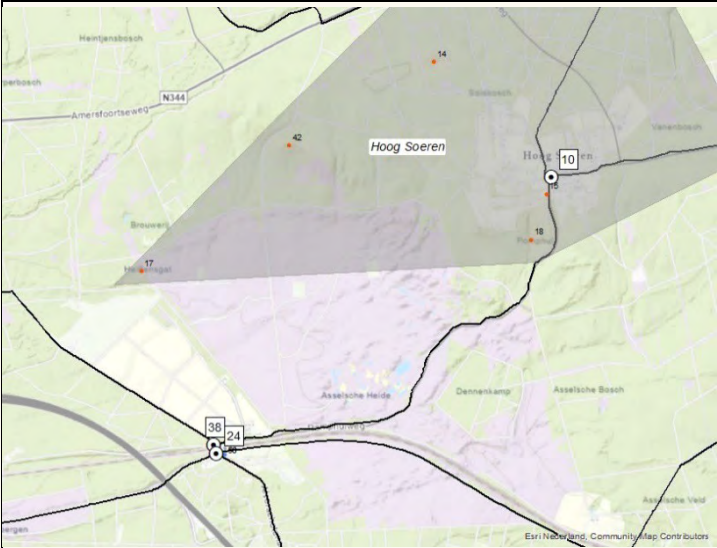
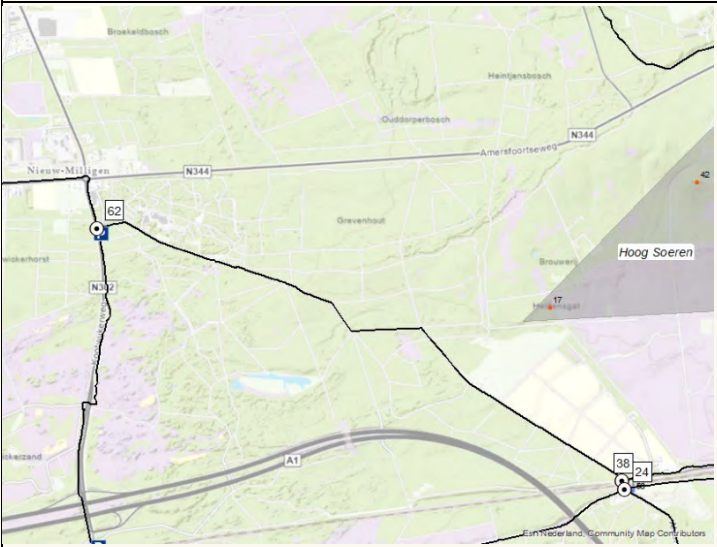
8.16 Bijlage 0: knooppuntenanalyse route 5

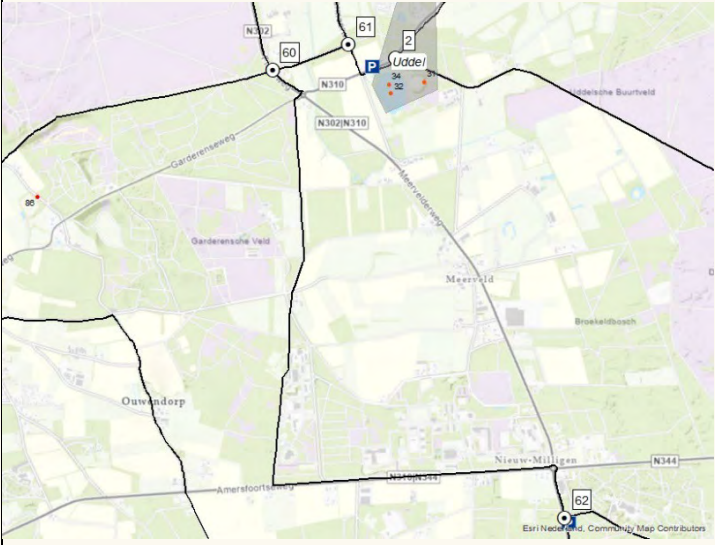
Route 5: Uddel – Staverden – Apeldoorn – Hoog Soeren				
Weergave	Traject	Knooppunten	Keuze	Onderbouwing
	Uddel- Staverden	2→61→1/ 2→3→1	2→61→1	Kortere weg. Een omweg via Uddel heeft (zeker gezien de al aanwezige horecavoorziening bij het Uddelermeer zelf) geen meerwaarde in deze situatie, ook in acht nemende dat de weg van KN2 naar KN3 uit provinciale weg bestaat.

	Staverden- Apeldoorn	1→86→89→21→4→ 78→39	1→86→89→21 →4→78→39	Dit is de enige knooppuntoptie die direct naar Apeldoorn leidt.
	Staverden- Apeldoorn	39→8(buiten beeld)/ 39→46 (buitenbeeld)	39→8	Kortere weg naar Apeldoorn, verhaalallocatie (19) sluit aan op route.

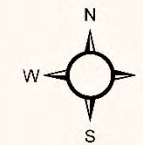
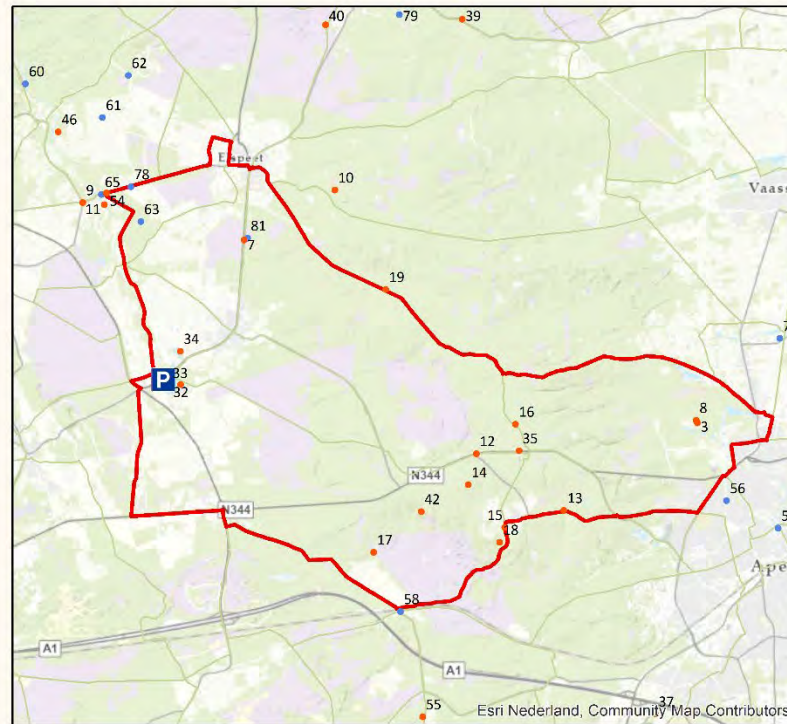
	Staverden- Apeldoorn	8→26	8→26	Dit is wederom de enige optie om (direct) in Apeldoorn te geraken.
	Apeldoorn- Hoog Soeren	26→63→51→84→18 / 26→63→51→4→61 →41→60	26→63→51→8 4→18	De omweg die met de tweede knooppuntenoptiegenomen wordt is aanzienlijk, en daarnaast onlogisch, gezien de route het locatiespecifieke verhalenpunt (2) niet raakt.

	Apeldoorn-Hoog Soeren	18→75	18→75	
	Hoog Soeren-Uddel	75→9/ 75→10	75→10	Het doorkruisen van Hoog Soeren biedt extra variatie en kansen in het passeren van ondernemingen, en verhalenpunt (18) is een plaatsgebonden verhaal, te voet bereikbaar vanaf het fietstraject. Bovendien voert deze weg de fietser de Asselsche heide in, garant voor nog meer variatie.

	Vierhouten- Staverden	40→78→4→21 →89→87	40→78→4→21 →89→87	Wil Staverden bereikt worden (hier al zichtbaar links op de weergave), zal Elspeet doorkruist moeten worden. Negatief is dit geenszins – hier is kans voor bezoek aan horecagelegenheden of winkels.
	Staverden- Uddel	87→86→1/ 87→86→67→83→11 →82	87→86→1	Deze knooppuntkeuze resulteert in een kortere, gevarieerdere tocht richting de volgende bestemming: Uddel. De tweede optie is onlogisch in het feit dat deze de recreant hoe dan ook langs reeds gepasseerd gebied leidt, en in die zin ook niets oplevert, naast het feit een flinke omweg te veroorzaken.

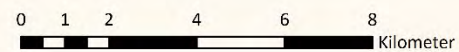
	Staverden- Uddel	1→61	1→61	De fietser arriveert bij het Uddelermeer. Hoewel niet drastisch, zal er hier kort van de ronde afgeweken moeten worden – wil de fietser het Uddelermeer (en restaurant) daadwerkelijk bezoeken.
---	-----------------------------	-------------	-------------	--

Route 5

Legenda

- Fietsroute 5
- Fietsnetwerk Veluwe
- P Uddelermeer
- Locatiespecifieke sagen
- Locatie-aspecifieke sagen

Auteur: Björn Broekert

Datum: 15 maart 2021

Project: Veluws Verleden

Stageonderzoek 'Veluwe Sagenland'

Onderwijsinstelling: Van Hall Larenstein

Opdrachtgever: Veluwe-op-1 / Lectoraat Duurzaam Landschap HVHL

8.17 Bijlage P: vragenlijst focusgroep

Oriënterende vraag

Kunt u een fietsroute omschrijven waar u nog steeds met prettige herinneringen aan terugdenkt – en wat waren volgens u de elementen die deze route zo prettig maakten?

Overgangsvragen

Welke punten vind u belangrijk voor een ontvangstlocatie voor een fietstocht?

1. Horecagelegenheid
2. Herkenbaarheid
3. Brede openingstijden
4. Bereikbaar met OV
5. Direct aan begin van de route
6. Diversiteit aan aanbod (koffie/lunch/diner)
7. Voldoende parkeergelegenheid

Hoe belangrijk zijn de volgende punten voor het verloop van een fietsroute, van belangrijk naar onbelangrijk?

1. Zoveel mogelijk landschappelijke afwisseling
2. Het vermijden van (het doorkruisen van) plaatsen die een hoge toeristische of ruimtelijke druk ervaren
3. Zo min mogelijk langs (provinciale / N-)autowegen
4. De POI's zijn te bereiken zonder van de fiets te moeten stappen
5. Veluwe-eigen elementen (hoogteverschil, grafheuvels, landgoederen...)

Sleutelvragen

Opmerkingen ontvangstlocatieanalyse?

Opmerkingen routeverloop?

8.18 Bijlage Q: samenvattende tabel antwoorden focusgroep

Oriënterende vraag			
Kunt u een fietsroute omschrijven waar u nog steeds met prettige herinneringen aan terugdenkt – en wat waren volgens u de elementen die deze route zo prettig maakten?			
	Respondenten	X van 6	
Gesteldheid van het landschap of weer	PVT, PRB, DVH	3	
Goede fietspaden	PVT, PRB	2	
Goede bewegwijzering	PVT, AVV, BRC, DVH	4	
Afwisseling landschap	AVV, DVH	2	
Prestatietocht	AVV	1	
Horeca onderweg	AVV, BRC, DVH	3	
Dagvullend	AVV	1	
Beleefbare elementen	BRC, PVT, DVH	3	
Overgangsvragen			
Welke punten vind u belangrijk voor een ontvangstlocatie voor een fietstocht?			
	Respondenten	X van 6	Rangorde
1. Horecagelegenheid	PVT, AVV, BRC, PRB, DVH, PCE	6	1. Horecagelegenheid 1.1 Sanitair en niet uitgebreid 1.2 Wel bij grotere ontvangstlocaties
- Niet uitgebreid	AVV, DVH, PCE	3	
- Sanitair	AVV, PVT, BRC	3	
- Wel bij grotere ontvangstlocaties	PRB	1	
2. Herkenbaarheid	PVT, AVV, PRV, DVH	4	2. Informatieverstrekking 2.1 Medewerkers en bezoekerscentrum 2.2 Panelen en flyers
3. Brede openingstijden		0	
4. Bereikbaar met OV	PVT, BRC, PCE	3	3. Herkenbaarheid, parkeergelegenheid, fietsverhuur
5. Direct aan begin van de route	PVT, DVH	2	
6. Diversiteit aan aanbod (koffie/lunch/diner)	BRC	1	4. OV-bereikbaarheid, fietsvoorzieningen en -service, aanwijzingen startpunt route
7. Voldoende parkeergelegenheid	PVT, BRC, PRB, PCE	4	
Overige punten			5. Direct aan begin route (knooppunt)
8. Fietsverhuur	AVV, DVH, PCE, PRB	4	
9. Fietsvoorzieningen en -service	PRB, DVH, PCE	3	6. Diversiteit aanbod (koffie/lunch/diner) en overnachtingsmogelijkheden
10. Overnachtings-mogelijkheden	BRC	1	

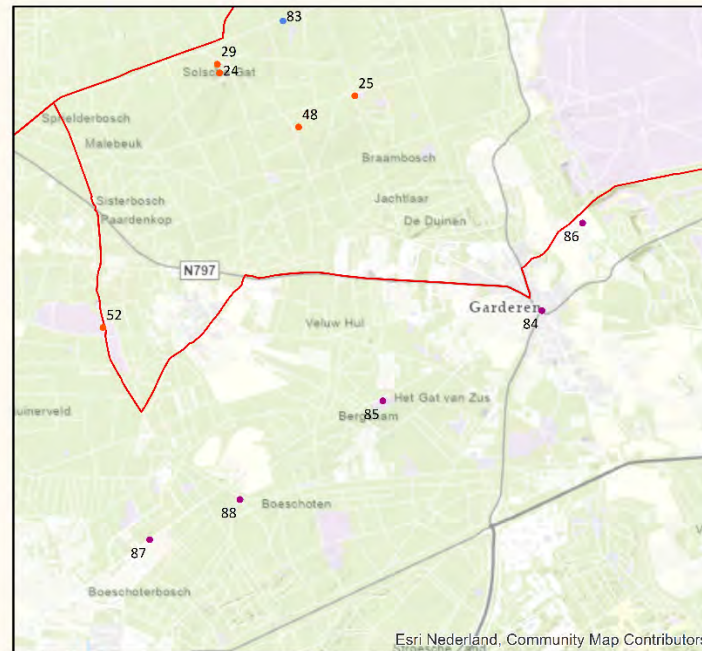
11. Informatie-verstrekking	PVT, AVV, PRB, DVH, PCE		5					
- Panelen	PRB		1					
- Medewerkers	DVH, PCE		2					
- Bezoekerscentrum	PVT, DVH		2					
- Flyer	PCE		1					
12. Aanwijzingen startpunt route	AVV, PRB, DVH		3					
<i>Hoe belangrijk zijn de volgende punten voor het verloop van een fietsroute, van belangrijk naar onbelangrijk?</i>								
	PV T	AVV	BRC	PR B	DVH	PC E	Gemiddelde	
Landschappelijke afwisseling	2	4	2	1	2	3	2,5	
Mijden van plaatsen met hoge toeristische of ruimtelijke druk	5	2	4	4	4	5	4	
Zo min mogelijk (N-)autowegen	2	3	3	5	3	4	3,3	
POI's zonder afstapmoment	4	5	1	2	5	2	3,2	
Veluwe-eigen elementen	1	1	2	1	3	1	1,5	
Rangorde								
1. Veluwe-eigen elementen (hoogteverschil, grafheuvels, landgoederen...)								
2. Zoveel mogelijk landschappelijke afwisseling								
3. De POI's zijn te bereiken zonder van de fiets te moeten stappen								
4. Zo min mogelijk langs (provinciale / N-)autowegen								
5. Het vermijden van (het doorkruisen van) plaatsen die een hoge toeristische of ruimtelijke druk ervaren								
Sleutelvragen								
<i>Opmerkingen ontvangstlocatieanalyse en routeverloop?</i>								
				Respondenten		x van		
						6		
Analyse goed/logisch/akkoord				PVT, AVV, PRB, DVH		4		
Schovenhorst pré				PVT, BRC		2		
Start halverwege ook mogelijk/meerdere ontvangstlocaties voor één route				BRC, PRB, DVH, PCE		4		

8.19 Bijlage R: sagenlijst gemeente Barneveld (omgeving Garderen)

Id	Onderwerp	Naam_sage	Plaats	Gemeente	Bron
84	Reuzen	De put te Garderen	Garderen	Barneveld	Gelders Sagenboek, J.R.W. Sinninghe, 1943, 4
85	Gesneuvelden, vermoorden, zelfmoordenaars en andere wedergangers	De verhangene van de Bergsam	Garderen	Barneveld	Nog een oud hoekje der Veluwe, C.A. Nairac, 1882, 79-79; Gelders Sagenboek, J.R.W. Sinninghe, 1943, 58-59
86	Veurschiensels en voorgezichten	De begrafenis van de majoor	Garderen	Barneveld	Veluwsche Sagen II, G. van de Wall Perné, 1917, 48-55; Nederlandsch Volksgeloof, E. Gewin, 1925, 58-60; Gelders Sagenboek, J.R.W. Sinninghe, 1943, 65
87	Reuzen	Hunnenweg	Garderen	Barneveld	Gelders Sagenboek, J.R.W. Sinninghe, 1943, 4
88	Veurschiensels en voorgezichten	De schapenbrenger	Boeschoten	Barneveld	Volkskundelijsten der Nederlandse Akademie; Gelders Sagenboek, J.R.W. Sinninghe, 1943, 66

8.20 Bijlage S:

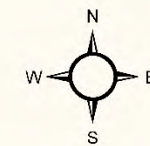
Overzicht sagen gemeente Barneveld met route

Legenda

- Sagen gemeente Barneveld (locatiespecifiek)
- Locatiespecifieke sagen Veluws Verleden
- Locatie-aspecifieke sagen Veluws Verleden
- Fietsroute

0 0,5 1 2 3 4
Kilometer

Auteur: Björn Broekert

Datum: 15 maart 2021

Project: Veluws Verleden

Stageonderzoek 'Veluwe Sagenland'

Onderwijsinstelling: Van Hall Larenstein

Opdrachtgever: Veluwe-op-1 / Lectoraat Duurzaam Landschap HVHL

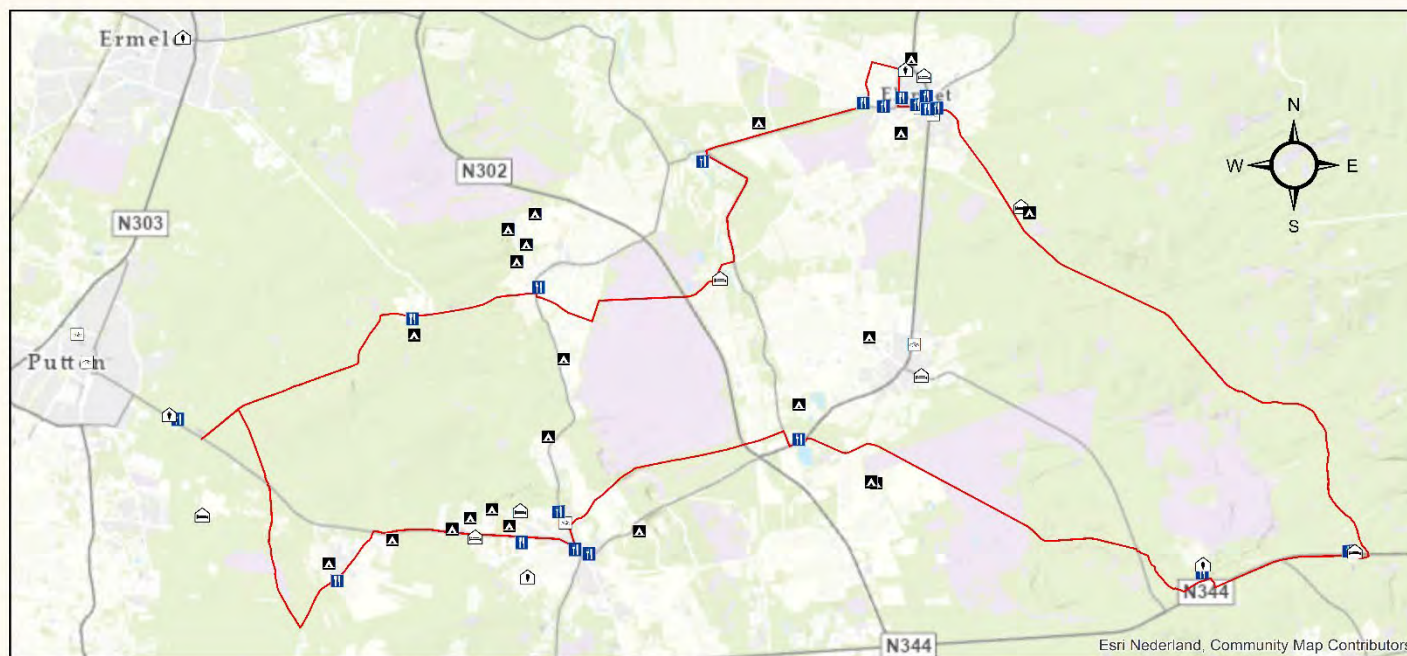
8.21 Bijlage T: lijst gepasseerd ondernemerschap

Culturele ondernemers
Museum de Tien Malen https://www.detienmalen.nl/ Garderenseweg 97, 3881 NC Putten
Het Pakhuis https://hetpakhuisermelo.nl/ Molenaarsplein 24, 3851 MZ Ermelo
Museum het Aardhuis https://www.hetaardhuis.nl/ Aardhuis 1, 7346 AA Hoog Soeren
De Mariahoeve https://www.mariahoeveputten.nl/ Kiefveldersteeg 11, 3882 RG Putten
Schaapskooi Elspeet https://www.schaapskudde-elspeterheide.nl/ Stakenbergweg 6, 8075 PV Elspeet
Schaapskooi Garderen https://www.staatsbosbeheer.nl/natuurgebieden/veluwe/bezienswaardigheden/schaapskooi-boeschoten Hoge Boeschoterweg 76, 3886 PR Garderen
Eet- en drinkgelegenheden
Brasserie Schovenhorst https://brasserieschovenhorst.nl/ Garderenseweg 93, 3881 GK Putten
Boshuis Drie https://www.boshuisdrie.nl/ Sprielderweg 205, 3852 MK Ermelo
Cafetaria 't Speuldje https://www.snackbartspeuldje.nl/ Garderenseweg 191, 3852 NH Ermelo
Brasserie Staverden https://www.beleefstaverden.nl/ Uddelermeerweg 2, 3852 NT Ermelo
Snackbar het Tentje http://www.snackbar-tentje.nl/ Merelweg 1, 8075 AV Elspeet
De Witte Pauw https://www.dewittepauw.nl/ Staverdenseweg 80, 8075 AS Elspeet
De Posthoorn https://eethuisjedeposthoorn.nl/ Nachtegaalweg 6, 8075 AX Elspeet
Ho Wah https://en.eet.nu/elspeet/ho-wah Staverdenseweg 14, 8075 AR Elspeet
Pannekoekenhuis 1760 https://www.1760.nl/ Staverdenseweg 3, 8075 AN Elspeet
't Edelhert https://www.t-edelhert.nl/ Nunspeterweg 15, 8075 AA Elspeet
Op de Brink https://restaurantopdebrink.nl/ Apeldoornseweg 6, 8075 BN Elspeet
De Echoput https://echoput.nl/en/ Amersfoortseweg 86, 7346 AA Hoog Soeren
Het Aardhuis https://www.restaurantthetaardhuis.nl/ Aardhuis 1, 7346 AA Hoog Soeren
Restaurant Theehuis Uddelermeer https://www.uddelermeer.nl/ Uddelermeer 5, 3852 NR Ermelo

Camping de Hetshoorn https://hertshoorn.ardeer.com/nl/ Putterweg 68-70, 3886 PG Garderen
De Rusthoeve https://rusthoeve.nl/ Garderenseweg 168, 3881 NE Putten
De Reewold http://www.cannenburg.org/p/reewold/ Wildforsterweg 17, 3881 NH Putten
De Schapendrift https://www.campingschapendrift.nl/ Schapendrift 23, 8075 BA Elspeet
Hotel en bed & breakfast
B&B Hei & Bosch https://www.heienbosch.nl/ Koningsweg 202, 3852 NB Ermelo
Mennorode https://www.mennorode.nl/ Apeldoornseweg 185, 8075 RJ Elspeet
De Echoput https://echoput.nl/en/ Amersfoortseweg 86, 7346 AA Hoog Soeren
Bilderberg Hotel 't Speulderbos https://www.bilderberg.nl/en/garderen/hotel-t-speulderbos/ Speulderbosweg 54, 3886 AP Garderen
Bij Zelle https://www.bijzelle.nl/ Putterweg 77, 3886 PB Garderen
Klein Spriel https://www.buitenlevenvakanties.nl/woningen/klein-spiel Drosteweg 15, 3881 PE Putten
Fietsverhuur
Hazeleger Fietsen https://www.fietsverhuurhazeleger.nl/ Staverdenseweg 9, 8075 AN Elspeet
Fietsverhuur Uddel https://www.fietscitydijkgraaf.nl/verhuur/ Els peterweg 34, 3888 MV Uddel
Vlijm Auto's en Fietsen https://vlijmelspeet.nl/ Uddelerweg 1, 8075 CG Elspeet
Veluwe Specialist Garderen https://www.veluwespecialist.nl/garderen Dorpsstraat 28, 3886 AS Garderen
NS & Keolis https://www.ns.nl/deur-tot-deur/ov-fiets https://www.keolis.nl/reisinformatie/keobike Stationsstraat 127, 3881 AC, Putten
Ligtrink Tweewielers https://www.ligtrink2wielers.nl/ Garderenseweg 5, 3882 AH Putten
BCE Bikes https://www.bcebikes.nl/ Papiermakerstraat 9, 3881 BK Putten

8.22 Bijlage U:

Overzichtskaart ondernemerschap

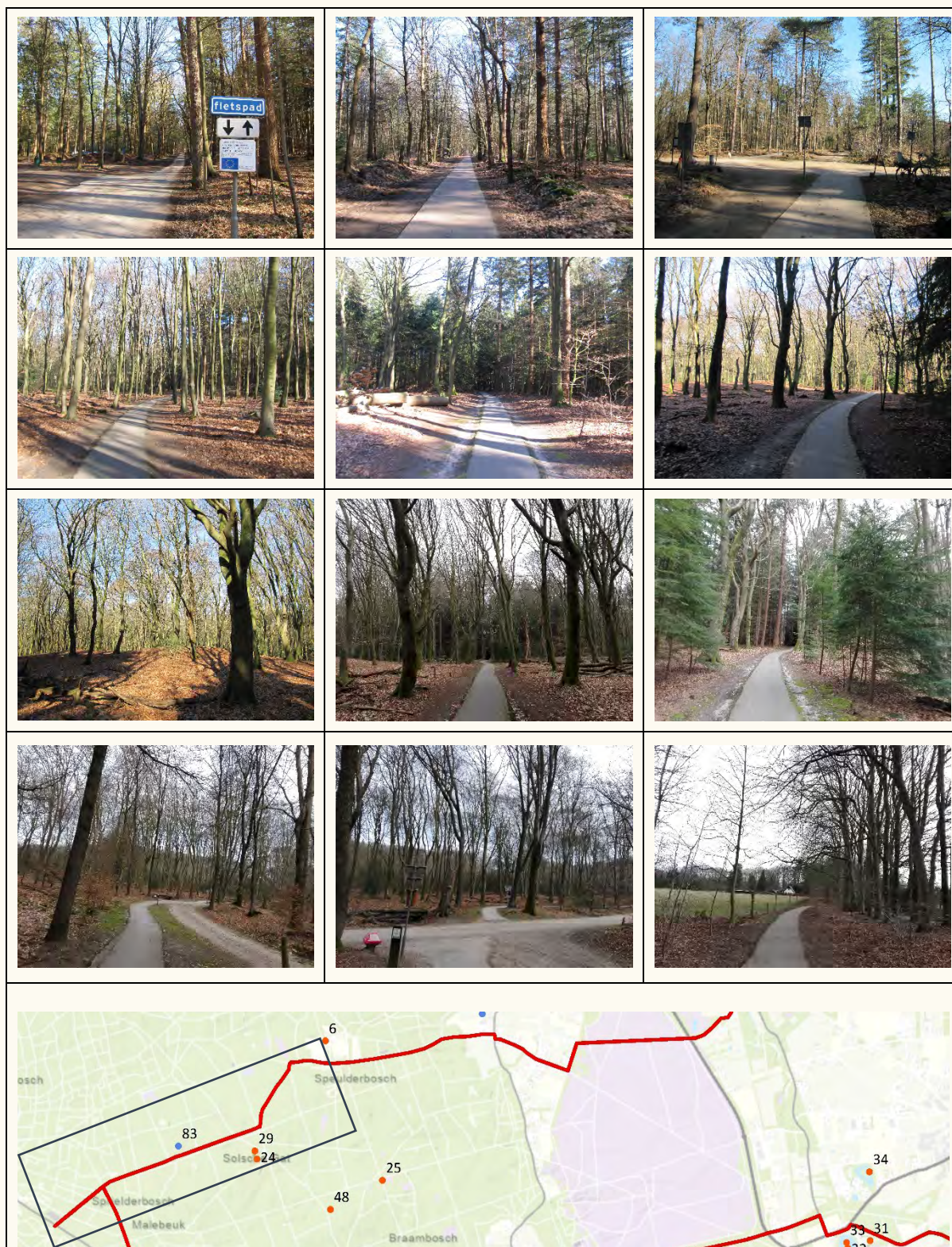
Legenda

- Culturele ondernemer
- Vakantiepark en camping
- Hotel
- Eten en drinken
- Fietsverhuur
- Fietsroute

0 0,5 1 2 3 4
Kilometer

Auteur: Björn Broekert
Datum: 15 maart 2021
Project: Veluws Verleden
Stageonderzoek 'Veluwe Sagenland'
Onderwijsinstelling: Van Hall Larenstein
Opdrachtgever: Veluwe-op-1 / Lectoraat Duurzaam Landschap HVHL

8.21 Bijlage V: fotografisch overzicht sagenroute

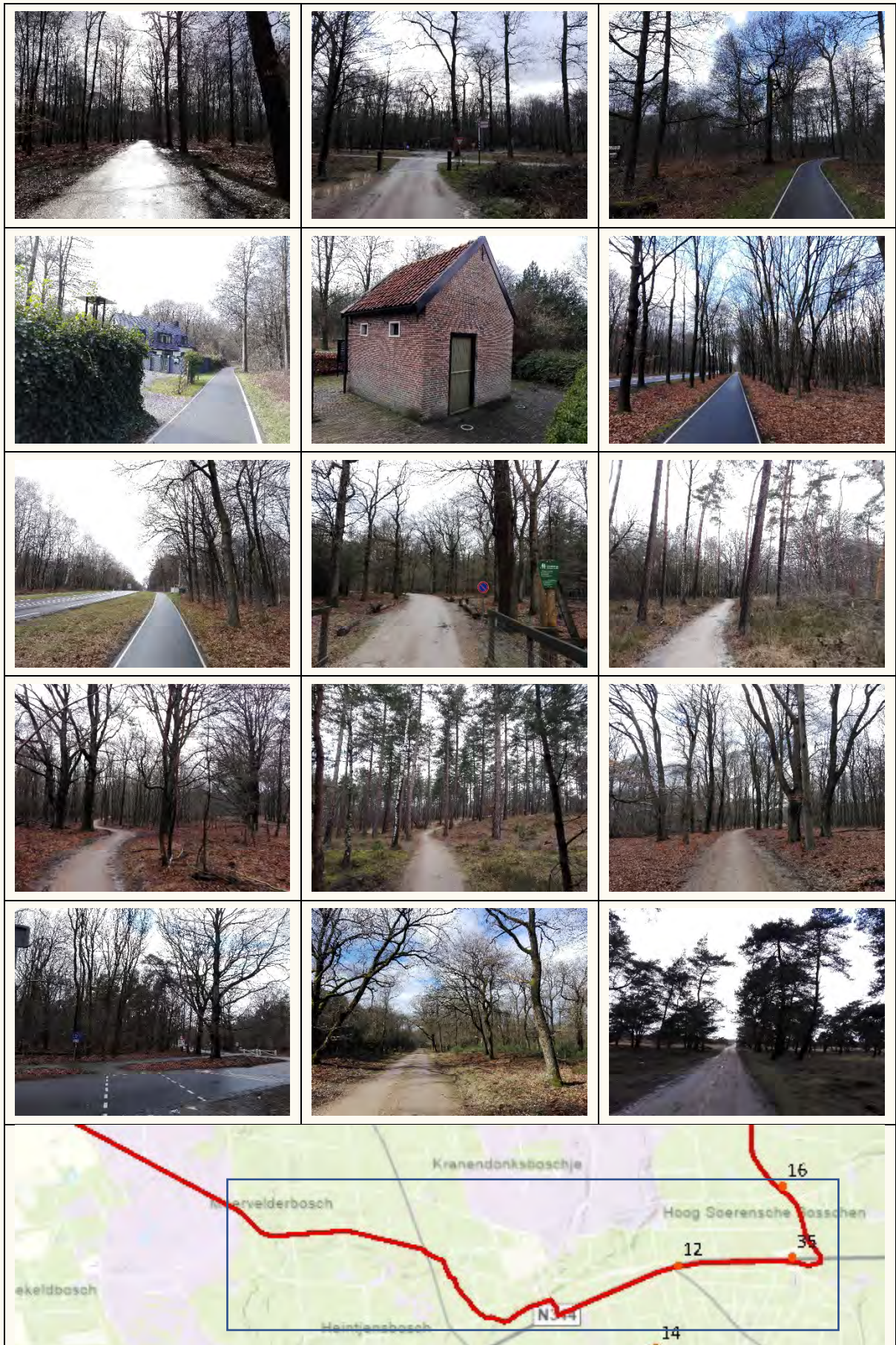

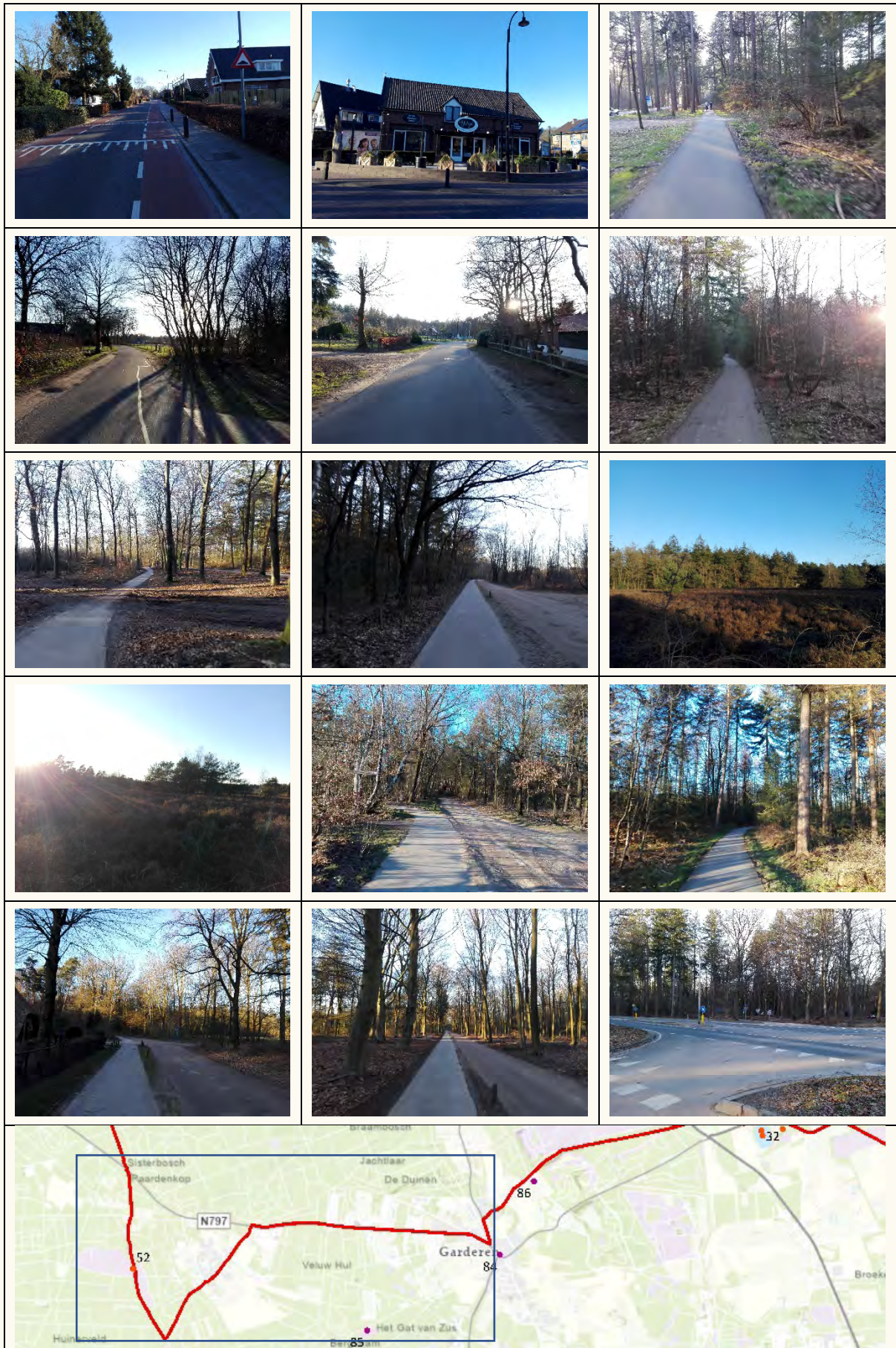

9. Eindnoten

^I Cultureel antropoloog Ton Lemaire stelt dat de plaatsen waar men (in de nomadische bestaanswijze) verbleef, op geen enkele manier in het landschap door een bijzondere betekenis zijn onderscheiden in het bewustzijn van het volk. Aan het meso- en paleolithische verleden valt dan ook absolute discontinuïteit toe te kennen: “hun aanwezigheid is door de latere sedentaire bevolking van hetzelfde landschap waar zij eens voor een korte of langere tijd hebben rondgezworven om er een vergeten dood te sterven of om naar elders te trekken, integraal onopgemerkt gebleven, totdat – in de luwte vande expansie van de moderne stad – onder het vertrouwde agrarische maaiveld de povere resten worden gevonden van één van deze vergeten paleolithische jagerkampen. (...) Er is niets in het landschap dat ons herinnert aan plaatsen waar zij verbleven of waar zij hun doden begroeven, dat in onze vaagste of meest vervormde herinneringen doorklinkt” (Lemaire, 1970).

^{II} Door heel Europa zijn (vooral in venen) houten beelden opgedoken waarvan de oudsten waarschijnlijk terug te dateren zijn naar het neolithicum. Deze beelden zijn soms voorzien van duidelijke menselijke kenmerken, terwijl sommige alleen beschikken over een gezicht of fallus. Dat het hier om godenfiguren gaat is niet heel waarschijnlijk, maar mogelijk is er wel sprake van voorouderbeelden die bescherming zouden moeten bieden aan de plek waar geofferd werd (Schuyf, 2019a).

^{III} Plekken waar sagen omheen zijn ontstaan dragen desalniettemin soms nog een bovennatuurlijke betekenis voor zekere groepen. Het Solsche Gat bijvoorbeeld, draagt in bepaalde kringen nog zo veel lading, dat de landvorm in 1999 zelfs haar weg in de poriën van de regionale politiek wist te banen. Het wil namelijk zo zijn dat de plek nog erg in trek is bij leylijnspeurders en mensen die hun heil vinden in een New-Age- en wicca-esque levensstijl. In de periode dat Germaanse stammen het huidige Nederland bevolkten, **zouden** er bij de leemkuil zonnevereringen aan de godin Sól plaats hebben gevonden. Zodoende kennen sympathisanten van levensbeschouwingen die hun fundatie sterk berusten op natuurgoden, plaatsgebonden energieën, et cetera, er nog een zekere betekenis aan toe (Koops, 2018).

In 1999 sprak Cor Houweling, fractievoorzitter van het Gereformeerd Politiek Verbond en de Reformatorische Politieke Federatie (nu gefuseerd in de ChristenUnie), zijn zorg uit over samenkomsten bij het Solsche Gat op de Walpurgisnacht, een feest dat haar oorsprong zou vinden in voorchristelijk Europa (ook dit is betwijfelenswaardig, zie de subparagraaf over invented traditions), en nu nog wel eens geassocieerd wordt met hekserij en satanistische vieringen. Een bedreiging voor de volksgezondheid, meende de politicus, pleitend voor een verbod op dergelijke samenkomsten (Tramper, 1999). Tot zo’n verbod is het nooit gekomen. Het verhaal geeft echter wel een vleugje, hoe klein ook, van volksgeloof als geleefde werkelijkheid in de huidige dag – een greintje relevantie van spokerijen in een gerationaliseerde wereld.

Twintig jaar later vond er rondom het Solsche Gat weer iets soortgelijks plaats, toen een “witte heks” haar heksenkring in Almere uit wilde breiden naar Putten en Ermelo. Toen de lokale kerkelijke gemeenschap hier hoogte van kreeg, zorgde dit voor enige oproer – zij het met meer nuance dan in 1999. ‘Wilt U ieder leeg gat in haar leven vullen met de vrede van God die alle verstand te boven gaat,’ luidde een deel van het gebed van een lokale kerkganger. Een dominee waarschuwde: ‘al het werk van de boze moet afgebroken worden’ (Oosterom, 2019).

In 2016 ontstond er nog commotie over de Bloedsteen op landgoed Kernhem bij Ede. De steen, die

zou bloeden als er bij volle maan met een naald in geprikt wordt, moest worden verplaatst. Volgens de overlevering zou hij ooit bij een Heidense zonnetempel hebben gehoord, en later bij het aanleggen van een doolhof op het landgoed van de heuvel zijn gerold. De verplaatsing ervan zorgde voor enige weerstand bij sommige omwonenden en wandelaars, die veel waarde hechten aan de verhalen die aan de steen zijn gebonden. Zo zou ook de witte juffer van Kernhem er 's nachts verschijnen. Een onderzoek werd ingesteld om te achterhalen waar de steen oorspronkelijk moet hebben gelegen (Ede TV, 2016).

^{IV} Historicus Geert Mak wijt het uitsterven van de gewoonte om volksverhalen te vertellen en overleveren ook deels aan de verandering van het verschijnsel 'tijd'. In het begin van de 20^e eeuw bestond het plattelandsleven nog grotendeels uit langdurig en eentonig werk, het reizen duurde lang, de boerenarbeid was sterk seizoensgebonden en moest vaak gezamenlijk verricht worden en de winteravonden waren lang, donker en koud. Kortom: er waren veel saaie momenten, waarbij verhalen de arbeid konden verlichten en het voortsuimeren des tijds draaglijker konden maken. Met de drastische veranderingen die zich op maatschappelijk en agricultureel vlak voordeden tijdens het verdere verloop van deze eeuw, namen echter de vertelmomenten af, en zo ook de gelegenheden om 'het collectieve geheugen op te frissen' (Mak, 1996).

